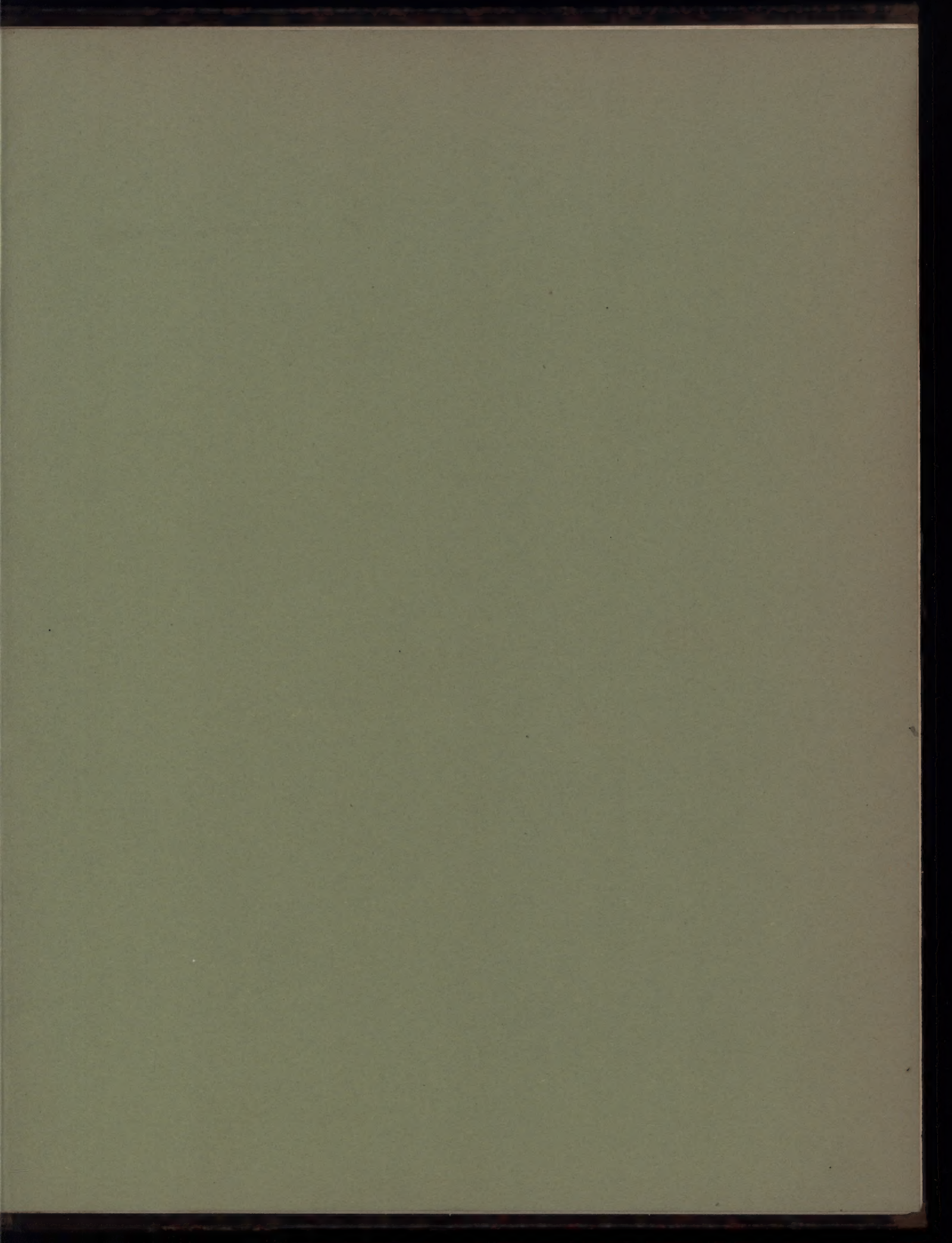
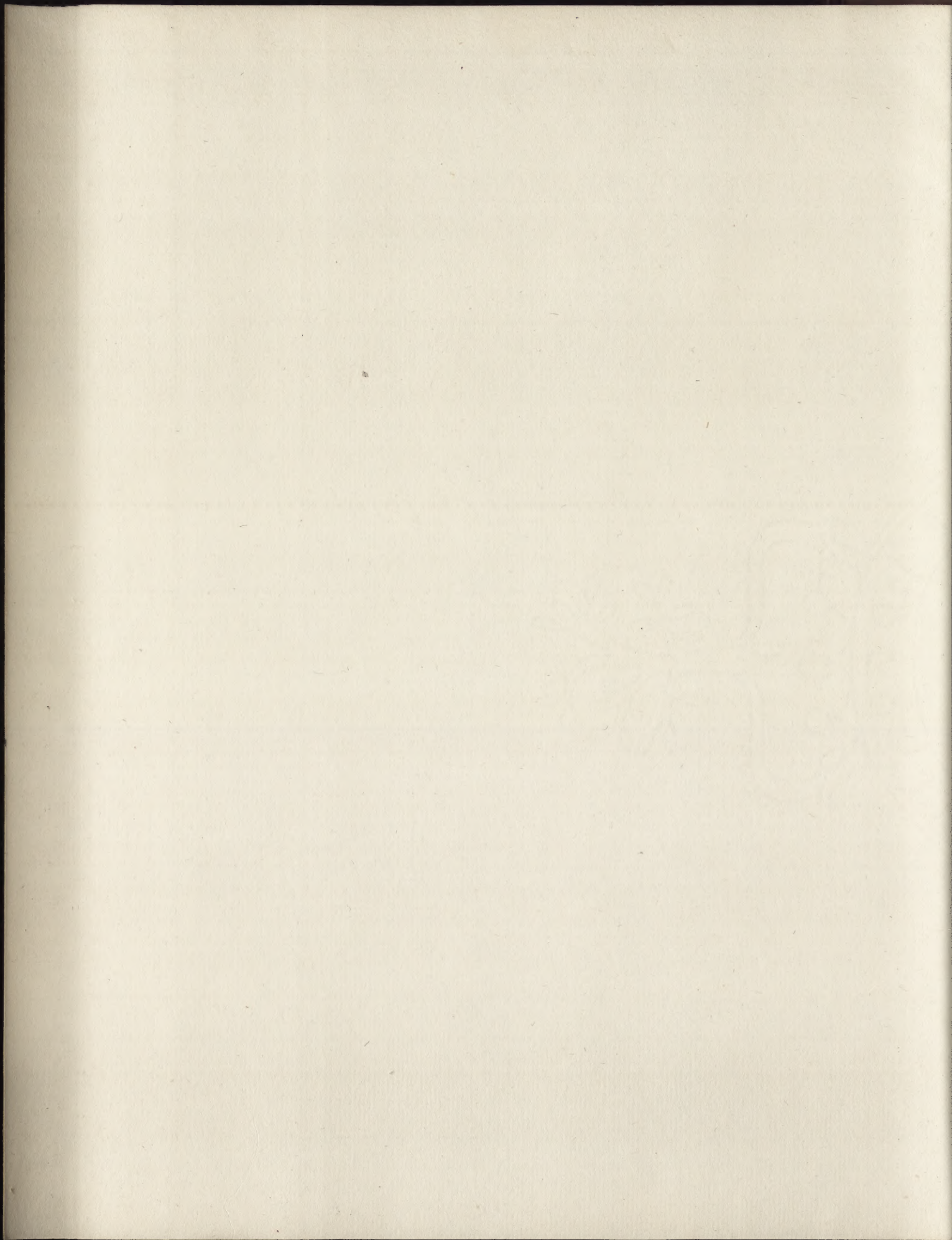

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

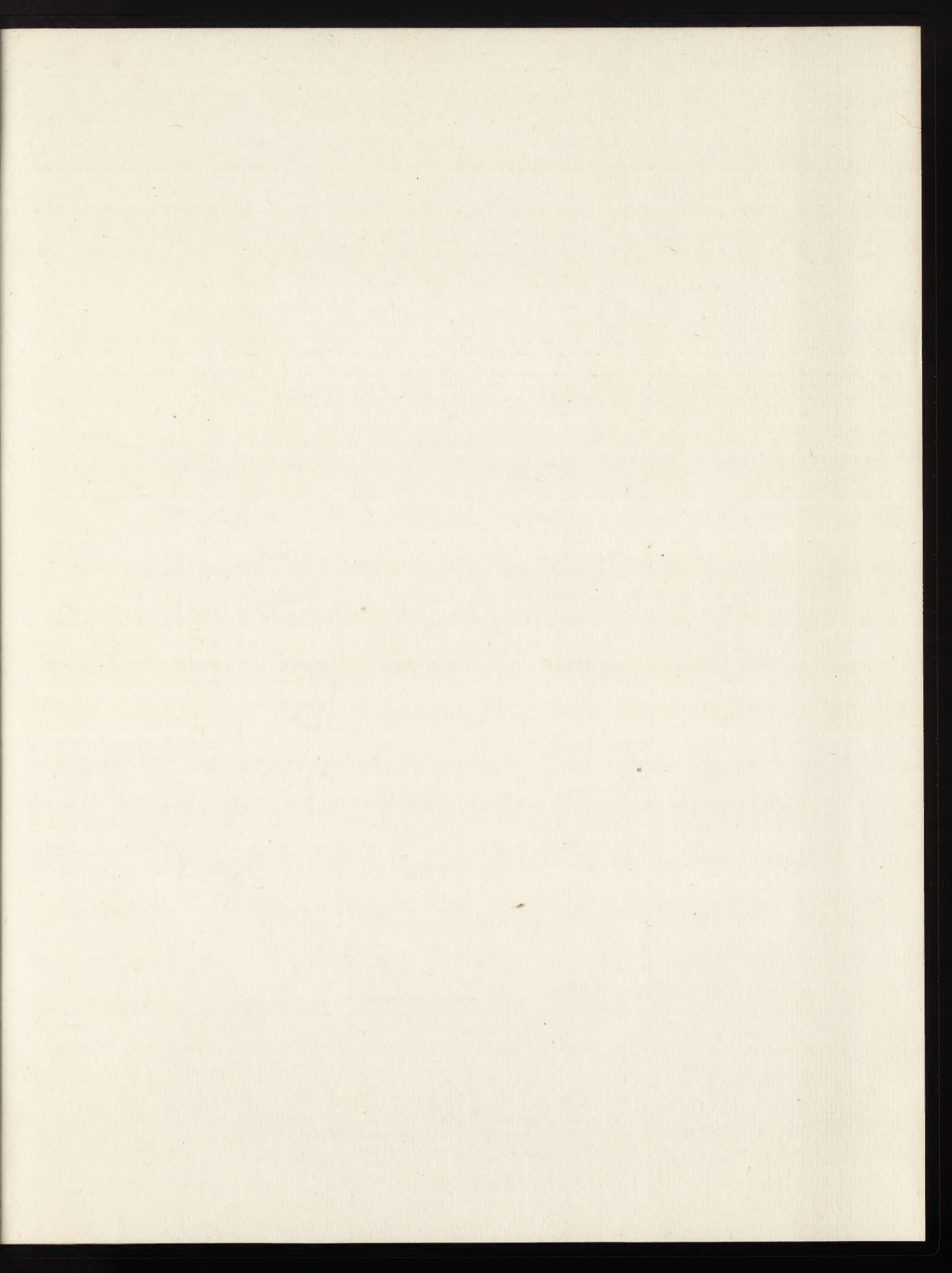

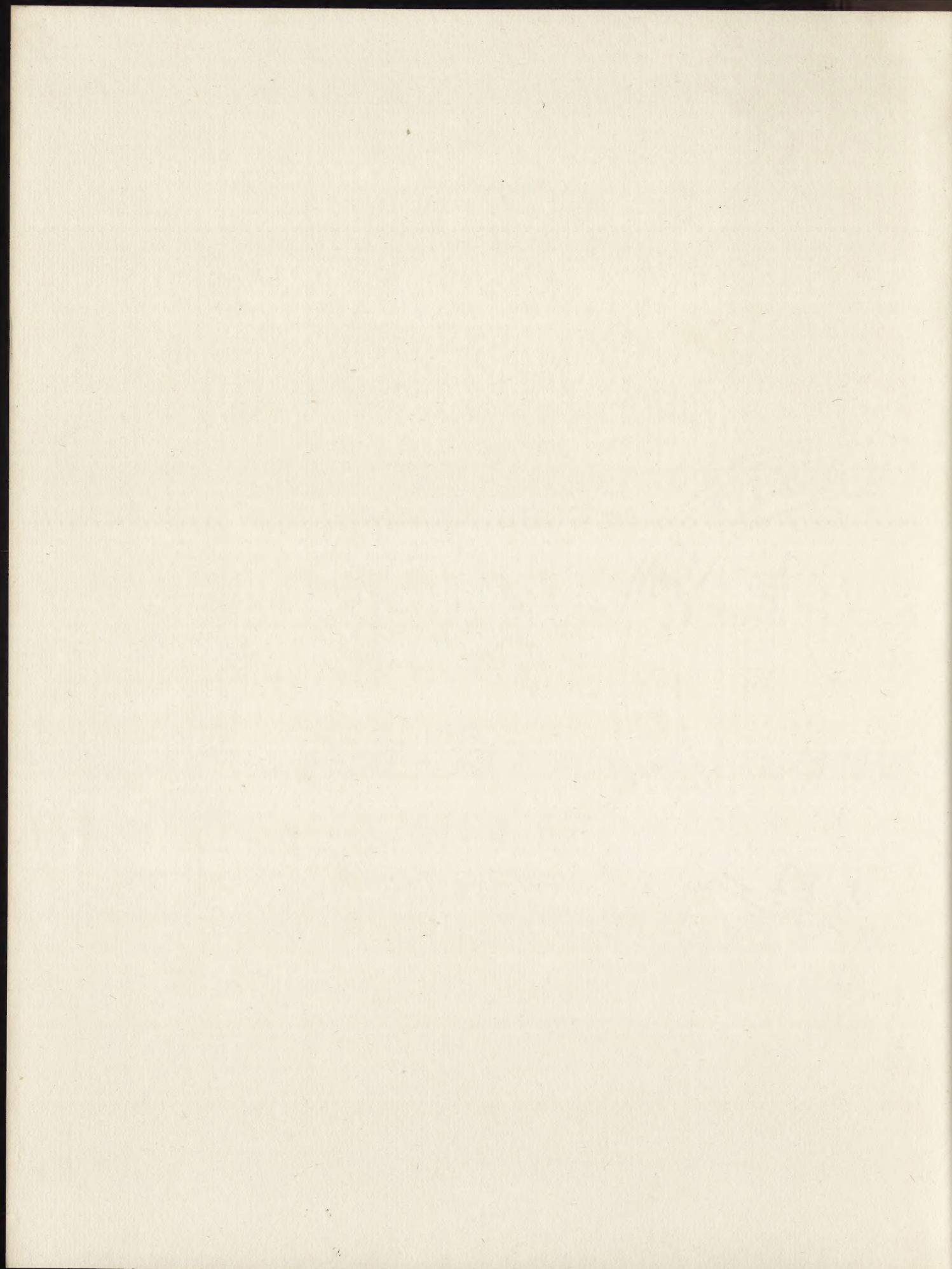

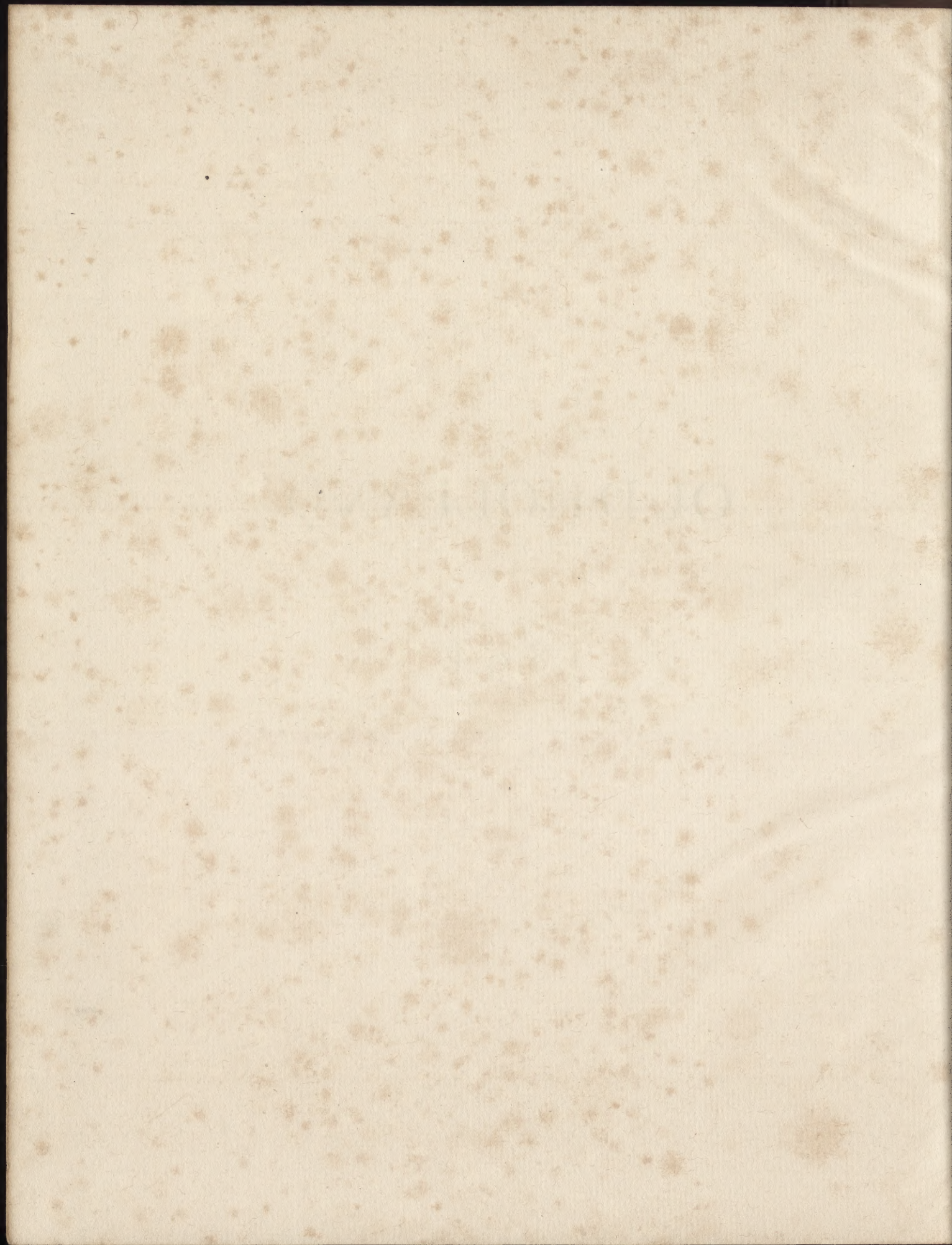

OUD-HOLLAND.

1894.

OUD-HOLLAND

Nieuwe Bijdragen

VOOR DE

*Geschiedenis der Nederlandsche Kunst,
Letterkunde, Nijverheid, enz.*

ONDER REDACTIE VAN

DR. A. BREDIUS

Directeur van het Koninkl. Kabinet van Schilderijen te 's Gravenhage

EN

E. W. MOES

Ass.-Bibliothecaris der Universiteit van Amsterdam

TWAALFDE JAARGANG 1894.

Gedrukt en uitgegeven door
de BOEK-, KUNST- EN HANDELSDRUKKERIJ
v/h GEBROEDERS BINGER,
Warmoesstraat 174. — AMSTERDAM 1894

THE J. PAUL GETTY CENTER
LIBRARY

INHOUD VAN DEN TWAALFDEN JAARGANG.

BLADZ.

HET GEBRUIK VAN „WASTAFELTJES” IN DE NEDERLANDEN, door Dr. S. G. de Vries (<i>Met een prent</i>)	1
ALART DU HAMEL OF DU HAMEEL, bouwmeester en plaatsnijder, door C. C. V. Verreyt	7
VERZEICNISS DER KUPFERSTICHE DES ALART DU HAMEEL, von Dr. Max Lehrs	15
BRONNEN VAN VONDELS WERKEN, door Dr. G. Kalff	26
DE SCHILDER BALTHASAR VAN DER VEEN, door Dr. A. Bredius (<i>Met fac-similes</i>)	57
HET KABINET SCHILDERIJEN VAN PETRUS SCRIVERIUS, door J. G. Frederiks .	62
BLADVULLING, medegedeeld door G. W. Bruinvis	64
DE IJZEREN KROON BOVEN HET GRAF DER ZUTPHENSCH E GRAVEN, door H. J. H. Groneman. (<i>Met twee prenten</i>).	65
JACOB VAN DER DOES EN ZIJNE BESCHRIJVING VAN 'S GRAVENHAGE, door J. G. Frederiks	73
EEN TE WEINIG OPGEMERKTE BRON VOOR HET LEVEN VAN PIETER VAN LAER, door E. W. Moes. (<i>Met fac-simile</i>)	95
AANTEEKENINGEN OMTRENT EENIGE DORDRECHTSCH E SCHILDERS, door G. H. Veth. (<i>Met fac-simile</i>).	107
ORDONNANTIËN VAN HET ST. LUCASGILDE TE 'S HERTOGENBOSCH, door Mr. W. Bezemer	123
ONUITGEGEVEN BRIEVEN VAN VONDEL, door J. H. W. Unger	129

ROTTERDAMSCHESCHILDERS. DE SCHILDERS VOLMARIJN, door P. Haverkorn van Rijsewijk (<i>Met fac-similes</i>)	136
HET SCHILDERSREGISTER VAN JAN SYSMUS, STADS-DOCTOR VAN AMSTERDAM, (V) door Dr. A. Bredius (<i>Met fac-similes</i>)	160
DE MELODIE VAN HET WILHELMUS, (I) door J. W. Enschedé	172, 201
PHILIPS DE SCHOONE TE ROTTERDAM IN 1497, door W. Bezemer	191
OUDE SCHILDERIEN TE BATAVIA, door G. P. Rouffaer (<i>Met fac-similes</i>)	193
DE PORTRETTEN VAN JACOB WILLEMSZ. DELF EN ZIJNE DRIE ZONEN, door Jhr. B. W. F. van Riemsdijk	233
EEN BRIEF VAN KUNSTHISTORISCHE BETEKENIS, door E. W. Moes	238
BLADWIJZER OVER DEN JAARGANG 1894	241

PRENTEN EN FAC-SIMILE'S.

	BLADZ.
Ruysbroec in was schrijvende	tegenover 1
Fac-simile der naamteekening van Balthasar van der Veen	57
„ „ handteekening van Balthasar van der Veen	58
De ijzeren kroon boven het graf der Zutphensche Graven in de Groote- of St. Walburgis-Kerk te Zutphen, zooals zij zich vertoonde in 1857	tegenover 65
Details van de ijzeren kroon in de Groote- of St. Walburgis-Kerk te Zutpen,	tegenover 68
Fac-simile der naamteekening van Pieter van Laer	99
„ „ handteekening van Arnold Verbuys	119
„ „ handteekening van Hendrick Crijnsz. Volmarijn	142
„ „ handteekening van Crijn Hendricksz. Volmarijn	150
„ „ naamteekening van Crijn Hendricksz. Volmarijn	151
„ „ handteekening van Pieter Crijnsz. Volmarijn	157
„ „ handteekening van Johannes Crijnsz. Volmarijn	159
„ „ handteekening van François Verwilt	162

	BLADZ.
Fac-simile der handteekening van Gerard van Battem.	168
„ „ handteekening van Joris van der Hagen	170
„ „ naamteekening van Karel Slabbaert.	196
„ „ naamteekening van I. I. de Nijs.	200
„ van twee bladzijden uit het Luitboek van Thysius, met de melodie van het Wilhelmus.	tegenover 204

HET GEBRUIK VAN „WASTAFELTJES” IN DE NEDERLANDEN

DOOR

S. G. DE VRIES.

(Met eene plaat)

AN algemeene bekendheid is het dat in de Grieksche en Romeinsche Oudheid houten plankjes met was bestreken veelvuldig werden gebruikt als schrijfmateriaal. Met eene scherpe stift, „stilus”, kon men vrij vlug de woorden daarin krassen en had tevens het groote voordeel het eenmaal geschrevene gemakkelijk weder uit te kunnen wisschen met den omgekeerden platten kant van dien stilus, waardoor men het was opnieuw voor een zelfde doel bruikbaar maakte. Zodoende was deze manier van schrijven bij uitnemendheid geschikt voor aantekeningen van oogenblikkelijk, niet blijvend, belang, voor schrijfoefeningen in de scholen, voor kladontwerpen, berekeningen en kortere mededeelingen in briefvorm. Reeds HERODOTUS (VIII, 139) vertelt van de list van DEMARATUS, die de Lacedaemoniërs aangaande de plannen van XERXES wilde inlichten, maar uit vrees dat zijn brief zou worden onderschept, het was van de „tabulae” afkrabde, zijne mededeelingen in het hout zelve kraste, en dit weder bestreek met was waarop nu onverschillige woorden werden geschreven. Evenzoo gebruikt CICERO de „tabulae” voor briefjes in de stad, in tegenstelling met de brieven die eene verre reis moesten maken, een meer blijvend karakter

Oud-Holland, 1894.

hadden en dus op papyrus werden geschreven (*Cic. ad Fam. VI, 9*). De slechts aan de binnenzijden met was bestreken plankjes konden door een omgeslagen koordje gesloten en dan verzegeld heen en weder gezonden worden, ongeveer zooals de leienboekjes welke onze dames nog wel voor correspondentie in de stad gebruiken. Bekend is vooral hoe PROPERTIUS op zulke wijze met zijne geliefde CYNTHIA briefwisseling voerde, totdat de tabulae verloren raakten; wat hem de klacht in de fraaie Elegie III, 22 in de pen gaf.

Juist echter het eigenaardig karakter van deze manier van schrijven, bestemd voor de behoefte van het oogeblik, en de gemakkelijheid van het eens geschrevene weder uit te kunnen wisschen, maakte natuurlijk, dat weinig daarvan ons bewaard is gebleven, en dat van de werkelijk antieke „tabulae ceratae" die wij bezitten, de inhoud slechts zeer betrekkelijke en geringe waarde heeft. Eene prachtige aanwinst is het dan ook te noemen voor de Leidsche Universiteitsbibliotheek, dat zij onlangs door de vrijgevigheid van den Heer Mr. A. D. VAN ASSENDELFT DE CONINGH, Burgemeester van Leiderdorp, in het bezit kwam van een stel van zeven zulke plankjes, te zamen geheel den indruk van een boekje vertoonende, en beschreven met Grieksche, Babriaansche, fabels, hoogst waarschijnlijk nog uit de 3^e eeuw n. Chr. Ieder die gelegenheid heeft, mag niet verzuimen deze merkwaardige „Tabulae ceratae Assendelftinae" eens te komen bezichtigen, die zulk eene juiste voorstelling geven van dit in de Oudheid zoo algemeen gebruikelijk schrijfmateriaal.¹⁾

Minder bekend is het dat ook in de Middeleeuwen deze antieke traditie is blijven bestaan, en men ook toen nog zich veelvuldig van was en schrijfstift bediende. Wel hadden vooral MABILLON en LEBOEUF reeds vroeger daarop gewezen, maar vóór de ontdekking der door J. F. MASSMANN uitgegeven Latijnsche tabulae heeft men zich toch weinig daarmede beziggehouden. Na MASSMANN's geleerd werk (*Libellus Aurarius*, enz. 1841) en vele nieuwere vondsten is men langzamerhand tot eene betere kennis gekomen. EDÉLESTAND DU MÉRIL heeft zelfs eene verhandeling kunnen schrijven „*De l'usage non interrompu jusqu'à nos jours des tablettes en cire*" (*Revue Archéologique*, N. S. I, 2, an. 1860, pag. I svv.). Hij vertelt daarin o. a. dat nog in zijn' tijd te Rouaan op de vischmarkt de afslagers gewoon waren de vischprijzen in was te noteeren. In hoeverre dit juist is en werkelijk op oude overlevering berust, kunnen wij hier niet onderzoeken, maar zeker is het dat in de Middeleeuwen het gebruik van was als schrijfmaterie nog zeer gewoon was, en in verloop van tijd is er eene menigte tabulae ceratae aan het licht gebracht, zoowel in het Latijn als in het

¹⁾ Zooeven zijn deze door DR. D. C. HESSELIING bewerkt en in fraaie lichtdruk afgebeeld, uitgegeven in *The Journal of Hellenic Studies*, vol XIII, part II.

RUYSBROEC IN WAS SCHRIJVENDE

(Hs. Kon. Bibl. Brussel 19295-97)

Duitsch en Fransch beschreven. Terwijl men vroeger voor dit onderwerp voornamelijk op genoemde verhandeling van DU MÉRIL e. a. was aangewezen, kan men nu alles bijeenvinden in het voortreffelijke werk van W. WATTENBACH „Das Schriftwesen im Mittelalter” (2te Aufl., 1875, S. 44—74).

Waar dit gebruik dus in de Middeleeuwen zoo algemeen gold in de ons omringende landen, is het a priori aan te nemen, dat ook in de *Nederlanden* de wasblaadjes geen onbekend schrijfmateriaal waren. Er is echter — voor zooverre hier na is te gaan — geene enkele Nederlandsche tabula cerata voor ons bewaard gebleven. Maar aan de ijverige nasporingen van WATTENBACH danken wij eenige aanwijzingen, die het vroeger bestaan daarvan voldoende bewijzen. Zoo vertelt SMARAGDUS, abt van het klooster S. Michaël aan de Maas (bij Verdun), in de eerste helft der 9^e eeuw, dat zijne leerlingen de grammatische lessen volgens zijn dictaat in was opschreven en later „in het net” uitgewerkt op perkament overbrachten. In de 12^e eeuw hebben wij een paar voorbeelden: van GALBERT die in 1127 te Brugge zijne aantekeningen voorloopig „in tabulis” maakte en later uitwerkte, en van REINIER, monnik van het S. Laurentiusklooster bij Luik, die zich verstout had verzen te maken, en toen de gestreng Prior van het klooster dit ontdekte, zich moest laten welgevalen de in was geschreven voortbrengselen van zijn’ dichterlijken geest met den nagel van dien onverbiddelijken chef te zien uitkrabben.

In het laatst der 13^e eeuw schreven de talrijke scholieren welke de roem van FLORENS RADEWIJNS naar Deventer lokte, diens woorden in was en zonden die zoo naar hunne verwijderde vrienden. En nog in de tweede helft der 15e eeuw was het gebruik van was zóó bekend, dat JOH. BUSCH († 1479) aan een’ jongen monnik, die zijn’ ledigen tijd op feestdagen wenschte te dooden, den raad gaf de woorden „Miserere mei Deus” in was te krassen, die dan dadelijk weder uit te wisschen, en zoo telkens opnieuw te beginnen.

Nog één voorbeeld blijft ons over, en dit moge hier eenigszins uitvoeriger worden besproken. Zooals wij reeds boven zagen, maakten auteurs dikwerf gebruik van was voor hun eerste ontwerp, hun klad, dat dan later op eene meer duurzame wijze op perkament werd overgebracht. WATTENBACH nu vond voor dit gebruik ook in de *Nederlanden* eene merkwaardige bewijsplaats in het leven van den grooten RUYSBROEC, geschreven door HENRICUS A POMERIO en in uittreksel gedrukt voor de Lat. uitgave der werken van RUYSBROEC door L. SURIUS. Daar wordt nl. verhaald dat RUYSBROEC gewoon was in het bosch bij zijn klooster van Groenendael te dolen en dan onder bezieling van den H. Geest zijne gedachten „in tabula cerea scripto commendare”. Hij nam die dan mede terug naar zijn klooster, waar zij op perkament werd overgeschreven: zoo ontstonden zijne beroemde werken.

Door eene gelukkige omstandigheid zijn wij in staat dit door de hierbij gevoegde fraaie miniatuur nader aan te toonen, die vooral ook hierom van zooveel waarde is, omdat zij voorkomt in een handschrift der werken van RUYSBROEC afkomstig uit zijn eigen klooster van Groenendael en vervaardigd slechts zeer kort na het overlijden van den auteur (1381). Dit handschrift, thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, Bibl. de Bourgogne n°. 19295—97, door drie verschillende, doch gelijktijdige afschrijvers op perkament geschreven, bevat drie werken van RUYSBROEC, nl. „Vanden gheesteliken tabernacule", „Spiegel der eewigher salicheit" en „Van seven trappen in den graed der gheesteliker minnen". Aan het einde, bl. 171r, leest men de subscriptie: „Dit boeck hoert toe den cloester van gruenendae[l] ligghende in zonien bi bruesel. Ende heeft ghemaect ouermits inspiratie des heilichs ghees brueder JAN RUYSBROECK yerste prioer des voerseidens cloesters." De hooge waarde van dit handschrift voor den tekst van R.'s werken is gedeeltelijk reeds ingezien door J. DAVID, die het gebruikte voor zijne bekende Gentsche uitgave, en zal binnenkort nog beter door Dr. W. L. DE VREESE in het licht worden gesteld. Hier interesseert ons voornamelijk de voorin geplaatste miniatuur, die ons duidelijk voorstelt hoe R. gezeten in het Bosch van Soignies waarin zijn klooster gelegen was, onder inspiratie van den H. Geest zijne gedachten op eene met lichtgroen was bestreken plank krast, terwijl aan de andere zijde een monnik bezig is zulk eene „tabula cerea" met de pen op een blad perkament over te brengen. Men ziet hoe RUYSBROEC, toen reeds een bejaard man met grijze haren, den scherpen stilus hanteert, die naar den eisch aan den bovenkant plat afgestompt is. In de linkerhand houdt hij de tabula aan een soort handvat; zonder twijfel zeer practisch, maar eenigszins afwijkend van den gewonen vorm, die zulk een handvat niet kent. De nog vrij jeugdige kopiïst met bruin haar en blozende wangen is ijverig bezig aan het overschrijven met de pen op perkament, terwijl hij met den wijsvinger zijner linkerhand nauwkeurig nagaat wat in het was staat geschreven. Het geheel vormt eene bijzonder duidelijke illustratie van de woorden van HENRICUS A POMERIO hierboven aangehaald: RUYSBROEC zit op den grond onder een' boom terwijl de H. Geest in den vorm van eene duif hem verschijnt, juist zooals zijn levensbeschrijver het verhaalt en zooals ook in de zooeven medegedeelde subscriptie wordt gezegd: „ouermits inspiratie des heilichs ghees". Aan zijne voeten ligt een groot, gesloten boek, blijkbaar de H. Schrift. Dicht daarbij ontspringt een beek uit een klein bassin van baksteen gemetseld. Hierdoor wordt de voorstelling op zeer natuurlijke wijze in twee deelen gesplitst; aan den anderen kant zit de kopiïst aan zijn schrijfflessenaar en is dus geheel toegerust voor het schrijven in het net op blijvend materiaal, perkament, van alles wat R. zelf in der haast en in bezieling vluchtig optee kent.

De geheele teekening is wat betreft uitvoering en kleuren zeer fraai te noemen; alleen is de achtergrond met wat minder zorg behandeld. Deze is rood geruit, met witte en zwarte stippellijnen afgezet, gelijk dit in vele handschriften der Bourgondische school voornamelijk in de 14^e eeuw voorkomt ¹⁾.

Men kan tevens uit deze teekening zien hoe een Middeleeuwsch geschrift ontstond, en welk een groot onderscheid er gemaakt moet worden tusschen het werk van den auteur zelven en de met zooveel zorg en netheid geschreven perkamenten handschriften die wij bezitten. Al te dikwijls is men geneigd geweest zulk eene in het net gebrachte kopie voor een' werkelijken autograaf van den auteur te houden. En wat in het bijzonder nog RUYSBROEC betreft, zoo wordt ons nog uitdrukkelijk gemeld dat hij zich van een' klerk bediende (gelijk op onze teekening) in zijn door „Broeder GEERAERT" vervaardigd levensbericht, waar (b.v. in het Brusselsche handschrift 3416—24, bl. 1^v) van een werk van R. wordt gezegd: „Het hadde ons heymelic gheleent vut te scriuen een priester die her JANS notarius gheweest hadde" (vgl. de uitg. van DAVID, dl. I, blz. IX).

Toevallig is ons niet slechts dit uit RUYSBROEC's eigen klooster van Groenendael afkomstige handschrift overgebleven, maar ook nog een korten tijd later daarvan vervaardigd afschrift. Dit Hs. uit een dicht bij Groenendael gelegen klooster nu in de Gentsche Universiteitsbibliotheek terecht gekomen (n°. 693) heeft ook voorin eene kopie der miniatuur, maar hoezeer afwijkende van het oorspronkelijke! Door allerlei veranderingen is nauwelijks meer te zien wat juist voor ons typisch is. De schrijfstift b.v. die R. hanteert, is zóó slecht geteekend dat men haar als zoodanig nauwelijks kan herkennen, ja zelfs moeite heeft om te begrijpen dat R. werkelijk in was schrijft. De duif, zinnebeeld van den H. Geest, die den auteur bezieling geeft, vindt men niet. De boom waaronder R. zit, is onnatuurlijk geteekend en als opgevuld met allerlei vogels; terwijl de eigenaardige achtergrond geheel is veranderd en men hier nu in het verschiet het klooster ziet liggen met wandelaars of jagers en honden op verschillende wegen. Het geheel geeft, ofschoon klaarblijkelijk eene kopie naar het Brusselsche Hs., een' verkeerden indruk, en onbegrijpelijk is het hoe DAVID, die toch het Brusselsche Hs. kende, er toe gekomen is die Gentsche teekening vóór zijne uitgave (dl. I) te laten afbeelden, en niet de oorspronkelijke. Bovendien is die reproductie nog slecht uitgevallen, en is daarop dan ook het kenmerkende onderscheid tusschen het schrijven in was door den auteur, op perkament door den afschrijver zoo goed als geheel weggevallen. Het is dus o. i. niet ondienstig de zooveel betere, oorspronkelijke teekening hier te reproduceeren, die bovendien als uit RUYSBROEC's eigen klooster afkomstig, in vele opzichten meer belangstelling verdient.

¹⁾ De afbeelding is eenigszins verkleind; de oorspronkelijke is 226 × 162.

N A S C H R I F T

Terwijl het bovenstaande reeds werd gedrukt, had de Heer Mr. S. MULLER Fz. de vriendelijkheid mij er op te wijzen dat in het Rijksarchief te 's Gravenhage eenige wastafeltjes worden bewaard. Ik heb mij toen dadelijk gewend tot den Heer Jhr. Mr. TH. VAN RIEMSDIJK, die mij met de meeste welwillendheid in staat heeft gesteld deze merkwaardige stukjes te leeren kennen. Het is een stel van acht beukenhouten plankjes, aan beide zijden met was bestreken, behalve het eerste dat slechts aan ééne zijde verdiept en met was voorzien is, terwijl de andere zijde van glad hout is, blijkbaar dus de buitenste was en tot omslag diende. Zij worden bijeengehouden door een koordje gaande door telkens twee gaten die echter eerst in later tijd geboord zijn; oorspronkelijk waren zeer kleine gaatjes in de randen voldoende om door een doorgeregen touwtje of snaartje bij wijze van scharniertjes het geheel zóó te verbinden, dat elk plankje gemakkelijk evenals de bladen van een boek kon worden omgeslagen. Opvallend is het zeer kleine formaat der plankjes, nl. slechts 6 bij $4\frac{1}{2}$ cm.; ik herinner mij niet ooit zulke kleine elders te hebben gezien. Het was is pikzwart en hier en daar gebladderd en afgesprongen. Eenige zijn in het geheel niet beschreven, andere hebben slechts enkele woorden, en het zal zeer lastig zijn deze te ontcijferen. Voorloopig kan ik alleen dit zeggen, dat het een zakboekje schijnt met eenige Hollandsche aantekeningen van financiëlen aard, waarschijnlijk uit het laatst der 15^e eeuw. De inhoud lijkt niet van zeer groot belang, maar wel zijn de plankjes op zichzelf merkwaardig, daar zij eene duidelijke voorstelling geven van zulk een stel „*tabulae ceratae*”, dat hoogst zeldzaam zoo betrekkelijk volledig ons is bewaard.

Blijkens eene bijliggende aantekening zijn zij in het Rijksarchief ingekomen terwijl BAKHUIZEN VAN DEN BRINK archivaris was, en werd toen beweerd dat zij waren gevonden te *Delft* bij de Waterslootsche poort of Waterpoort.

ALART DU HAMEL OF DU HAMEEL

BOUWMEESTER EN PLAATSNIJDER

DOOR

CH. C. V. VERREYNT.

VER het leven van dezen kunstenaar vindt men bij de schrijvers, die zijne voortbrengselen van houtsnij- en graveerkunst bespreken, weinig of niets aangeteekend. Wij achten het derhalve niet onbelangrijk, 's mans levensloop te behandelen, geput uit verschillende bronnen aan die schrijvers onbekend gebleven of wel door hen over het hoofd gezien. Wij zijn daardoor tevens in staat, het vermoedelijk jaar van het ontstaan van twee zijner prenten aan te wijzen. Dat DU HAMEL te 's Hertogenbosch is geboren, gelijk door eenigen wordt gedacht en door anderen betwijfeld, kunnen wij niet met zekerheid bewijzen ¹⁾; doch let men op verschillende feiten, o. a. dat zijn naam niet voorkomt onder de vreemdelingen die het Bossche poortrecht verkregen, met welk recht belangrijke voorrechten gepaard gingen, waarvan DU HAMEL, als practisch man, gelijk wij hem zullen doen kennen, zich in beide het tegenovergestelde geval ongetwijfeld verzekerd zou hebben; en dat zijne

¹⁾ In de rijke en hoogst belangrijke verzameling historieplaten, kaarten, portretten en teekeningen betreffende de provincie Noord-Brabant, van den bekenden oudheidliefhebber Jhr. D. T. A. VAN DEN BOGAERDE VAN MOERGESTEL te Heeswijk (N.-Br.) bevindt zich zijn met inkt geteekend portret door den vermaarden Bosschen schilder HIERONYMUS VAN AKEN of BOSCH, waarop 1449 als zijn geboortejaar staat aangegeven. Het portret is geteekend „JHERONIMUS BOSCH fecit“, bovenaan staat „Aetatis 55 — Anno 1504“; het onderschrift luidt „Meister ALLART DU HAMEL loedsemeister van den Bossche“. DU HAMEL heeft in gelaat en kleeding veel van den vermaarden schilder HUBERT VAN EYCK. Ook zijn hoofd is gedekt met eene bonten muts en ook hij is gehuld in een ruim kleed met wijde mouwen, versierd met een randje bont aan den hals. De echtheid van deze teekening wordt evenwel door eenigen betwijfeld.

zusters in die stad gevestigd waren; dan gelooven wij ons te mogen scharen aan de zijde van hen die de hoofdstad van Noord-Brabant voor zijne geboorteplaats houden.

De eerste maal dat wij DU HAMEL vermeld vinden is in het jaar 1478; hij was toen werkzaam geweest aan den bouw der St. Janskerk te 's Hertogenbosch als gezet (opzichter) onder den bouwmeester GERARD SYMONS, met wien hij in gezegd jaar als „loedsemeester” ¹⁾ optreedt ²⁾. DU HAMEL voltooide met SYMONS het Noorderportaal der kerk, en bouwde later tusschen de jaren 1478—1494 het Zuiderdwarspand met zijne prachtige portiek en den grootschen koepel, waarboven JAN VAN POPPEL in 1526 den stouten middentoren optrok. De St. Jan, waaraan meester ALART als architect zoovele jaren het werk bestuurd, is het fraaiste Gothieke kerkgebouw van ons vaderland, dat in adel en zuiverheid van vormen, in rijkdom en volkomenheid der onderdeelen en in harmonie van het geheel bezwaarlijk elders overtroffen wordt. Terzelfder tijd was hij ook de architect van de prachtige kapel der Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap, aan de Noordoostzijde der kerk en daarmee verbonden opgetrokken. Voor het opzicht over dit werk en het maken van de plannen ervoor genoot hij 12 rijngulden 's jaars; de bouw werd echter uitgevoerd en hoofdzakelijk geleid door zijn gezet (opzichter) JAN HEYNS ³⁾.

In 1485 hadden de werkzaamheden aan den kapel stilgestaan, en toen men ze het volgend jaar wilde hervatten en aan meester ALART verzocht, het plan voor het gewelf te maken, weigerde hij aan die opdracht te voldoen omdat hem het vorig jaar, wegens het stilstaan van den bouw, zijn opzichtgeld onthouden was. Deze twist liep vrij hoog, geen van beide partijen wilde toegeven, zoodat de broederschap besloot, een anderen meester met het opzicht over het werk te belasten. Zij ontbood daartoe den architect JAN VAN LIER uit Antwerpen, doch toen deze de zaak vernam, weigerde hij, uit vriendschap voor zijn collega, zich hiermede in te laten, zoodat de broeders moesten eindigen met meester ALART zijn zin te geven. ⁴⁾

¹⁾ De bouwmeesters werden aldus genoemd omdat zij het hoofd waren der werklodsen, waarin de benodigdheden voor den bouw der kerk werden bearbeid.

²⁾ HERMANS, *Geschiedenis van den bouw der St. Janskerk te 's Hertogenbosch* (De Katholiek XXIV, 1853, blz. 297); HEZENMANS, *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch*, blz. 62 en 115.

³⁾ Onder hoofdleiding van DU HAMEL en VAN AKEN waren volgens de rekeningen der Illustre Lieve-Vrouwe broederschap in de St. Janskerk werkzaam: de reeds genoemde bouwmeester JAN HEYNS, de beeldsnijders WOUTER DESELER, BAREND de beeldsnijder, AART JOERDENS, GERRIT HANNIS, ARNT VAN OERSCHOT en ADRIAAN FIOLER, die voor de broederschap verscheiden beelden heeft gemaakt voor 14 rijngulden (ongeveer 56 Ned. gulden) per stuk, de kunstschilders JAN CLAESSEN, GIJSBERT TIJSEN, ARNT VAN CAMPEN, AUGUSTIJN VAN OERSCHOT (broeder van ARNT bovengenoemd), de glasschilders LAMBERT de glazenmaker en HENDRIK BUCKING, die de St. Janskerk met geschilderd glas naar de patronen van VAN AKEN versierden, en eindelijk de borduurstickers JACOB VAN DOERNE en WOUTER de borduurstikker.

Over deze niet of weinig bekende kunstenaars laten wij binnenkort een en ander volgen in dit tijdschrift.

⁴⁾ HERMANS, t. a. p.; HEZENMANS, *De Illustre Lieve-Vrouwe Broederschap in den Bosch* (Onze Wachter, 1876, blz. 280). De laatste meent het stilstaan van den bouw in 1485 te moeten toeschrijven aan de munt-evaluatie van dat jaar, welke „het geld zeer in waarde deed dalen.” Het tegendeel was echter het geval: de munt liep daardoor vrij hoog op.

Op 23 April 1494 werd de kapel door den hulpbisshop van Luik met groote plechtigheid ingewijd, en dit feest met een luisterrijk maal besloten, waarbij zich DU HAMEL en HEYNS als gevierde meesters zagen huldigen. Beiden waren reeds in 1478, met NICOLAA, DU HAMELS zuster, als leden der broederschap aangenomen zonder de betaling van het gewone intreegeld, wegens de diensten door hen aan de vereeniging bewezen.¹⁾ JAN HEYNS huwde later — in ieder geval in of vóór 1495 — met gezegde NICOLAA en werd daardoor de zwager van meester ALART, wien hij zoolang ter zijde had gestaan en dien hij bij zijn vertrek naar Leuven (zie beneden) als bouwmeester aan de St. Janskerk opvolgde.²⁾

HEYNS was een gegoed man, die verschillende vaste goederen bezat³⁾. Hij stierf in 1516 en werd op zijn verlangen in de kapel der Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap begraven, waarvoor hij bij testament van 5 Jan. 1516, verleden voor Mr. BARTHOLOMEUS VAN MEERLAER, pastoor der kerk van Blaarthem en beneficiaat in de St. Jan, „beset der fabriken van Sinte Jans kercke voer sijn sepulture, vijff ende twintich Rijnguldens, van XX stuyvers 't stuck'⁴⁾ Daar in zijn uitersten wil geen gewag gemaakt wordt van zijne vrouw en eventueele kinderen, mag men besluiten dat deze vóór hem gestorven zijn.

De andere zuster van DU HAMEL, ANNA genaamd, begint op het Groot-Begijnhof te 's Hertogenbosch, wordt ook vermeld, nl. in eene acte van 19 Nov. 1490, waarbij zij ten behoeve van haar broeder en zuster afstand doet van eene inkomst van 4½ rijngulden, zijnde de jaarlijksche pacht van het „Doerncampke” bij het dorp Engelen in de nabijheid der stad, en de jaarhuur van het huis „den Draeck” in de Vuchterstraat.⁵⁾

Meester ALART zelf was gehuwd met MARGARETHA VAN AUWENINGE (zeer waarschijnlijk behorende tot de Bossche familie VAN HOUWELINGEN⁶⁾ welke hij op 31 Oct. 1484 door den dood verloor. Haar grafgesteente ziet men tot heden in den Zuiderbinnenmuur der St. Janskerk. Zij is daarop voorgesteld in haar doodsgewaad met een hoofdsluier, rustende op eene onder het hoofd opgerolde

¹⁾ Namen en wapenen van meer dan vierhondert gesworen Broeders van het Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap binnen 's Hertogenbosch, van af de fundatie in 1318—1648. Hs. in ons bezit.

²⁾ In de rekening der broederschap van 1495—1496, beneden aangehaald, wordt hij aldus voor het eerst genoemd.

³⁾ Hij verkocht o. a. in 1499 een huis dat hij in gemeenschap met het kerkbestuur van St. Jan bezat. Zie Kerkarchief, waarin ook zijn testament berust.

⁴⁾ Het Mortuarium der broederschap vermeldt hem met deze woorden: „Mag. JOHANNES HEYNS lapicida: hic prima fundamenta novi chori confraternitatis jecit.”

⁵⁾ Wij danken deze mededeeling aan den heer R. A. VAN ZUYLEN, oud-archivaris van 's Hertogenbosch.

⁶⁾ Wij vonden dezen naam in oude stukken ook als VAN AUWELINGEN en VAN AUWENINGEN geschreven. Eenige leden dezer familie hebben wij nader doen kennen in ons artikel over den penningkundige ERASMUS VAN HOUWELINGEN, Oud-Holland 1890, blz. 104—112, en over GERARD ABRAHAMS en ANTONIE VAN HOUWELINGEN, Dietsche Warande 1891, blz. 154—161.

mat. Onder het beeld staat in Gothische letters: „Hier. leit begrave. MARGRIETE „VA. AUWENIGE. ALART. DU. HAMEL. Meister. vade, wercke. hsvrou. die strf. op. „Ald. Heilige. avont. Ano. 1484.” Op een spreukband boven haar staat in moeilijk te lezen letters: „O Ghenadich God otferm u mijner.” ¹⁾

Of zijn huwelijk met kinderen is gezegend geweest, kunnen wij niet zeggen, doch het zou ons niet verwonderen indien de priester HENDRIK VAN HAMEL of HAMELEN, vermeld in eene stadsrekening van 1501/2, een zoon van hem geweest is, vooral wanneer men bedenkt hoe met de schrijfwijze der familienamen in vroeger dagen werd omgesprongen.

Meester ALART ontwierp voor de kerk ook eene monstrans, welke door den Keuschen goudsmid HENDRIK DE BORCHGRAVE in 1484 vervaardigd werd. ²⁾ Zeer waarschijnlijk zien wij in de plaat, onder No. 10 beschreven, eene afbeelding daarvan. Ook de prachtige koperen doopvont, die heden nog ieders aandacht trekt, is hoogstwaarschijnlijk naar zijn ontwerp gegoten, door den kopergieter Meester ARNT te Maastricht. In deze vont heeft hij eene voorstelling van het bad van Bethesda gegeven. Het waterbekken wordt gedragen door zes koperen beelden, omtrent anderhalven voet hoog, voorstellende de zieken van Judaea die in het water, dat door den hand des engels is aangeraakt, genezing komen zoeken. Het deksel is versierd met een baldakijn van eenige verdiepingen, waarin koperen beeldjes, o. a. de doop van Johannes in de woestijn voorstellende, zijn geplaatst. Op den rand staan de zinnebeelden der vier Evangelisten. Dit zware deksel wordt zonder moeite verplaatst door een hefboom, die een uit de hand gesmeeden ijzeren driehoek, versierd met bloemen en bladeren, in beweging brengt. Volgens CUPERINUS werd de vont door de kerkmeesters in Jan. 1492 aan meester ARNT uitbesteed tegen 13 goudguldens de honderd pond; hij leverde ze af op St. Severijnsdag (23 Oct.) d. a. v. en ontving er 437 gulden 7 stuivers voor. Het gewicht bedraagt 1594 pond, en dat van het in de vont geplaatste bekken van lood en tin 144 pond. ³⁾

Drie jaren later deden de kerkmeesters een zilveren beeld van den kerkpatroon, St. Johannes den Evangelist, te Keulen gieten, hetwelk gereed zijnde „soo wert gheleet in een ijdel wijnvat ende dat vat wert wederom becleet in een tonne ofte pijpe wijns, vol wijns sijnde, en soo wert dat silveren beelt sonder kennisse van straetroovers oft snaphaenen (vrijbuiters, straatschenders) ten Bosch gebracht.” ⁴⁾ Zeer waarschijnlijk heeft DU HAMEL, door wiens handen alles ging,

¹⁾ Eene gebrekkige afbeelding van deze gedenktafel vindt men in „De Oude Tijd”, 1869, blz. 145.

²⁾ Verzameling van kronijken betreffende de stad en meyerij van 's Hertogenbosch, blz. 373.

³⁾ A. w., blz. 375.

⁴⁾ A. w., blz. 68.

wat slechts eenigszins met den bouw of de versiering der kerk in verband stond, ook voor dit beeld het ontwerp geleverd.

In het einde van 1494 of in het begin van '95 werd meester ALART door de regeering van Leuven tot architect harer stad benoemd.¹⁾ Toen hij den Bosch zou gaan verlaten, beklaagde hij zich bij de Illustre Lieve-Vrouwe Broederschap dat hij, hoewel vroeger der vereeniging vele diensten bewezen hebbende, daarvoor nimmer beloond was, terwijl hij haar nu weder behulpzaam moest zijn bij het vervaardigen van de steenen wenteltrap in hare kapel. Op deze klacht besloten de broeders, hun medelid en architect niet met leeg handen te laten vertrekken, en vereerden hem een „hoeslaken” van 30 stuivers.²⁾ Met dit geschenk vertrok de meester, die zijne taak aan de St. Janskerk had volbracht. Hij kreeg een opvolger in zijn zwager en voormaligen gezelschap JAN HEYNS.

Te Leuven kwam DU HAMEL meester HENDRIK VAN EVERGHEM vervangen, die 22 Febr. 1492 zijn ambt had nedergelegd, dat daarna tijdelijk door een jeugdig architect, MATTHIJS KELDERMANS, was waargenomen. De regeering der stad wenschte een bekwaam bouwmeester in haar dienst te nemen; zij had daarom het oog laten vallen op DU HAMEL, die zich door zijne werkzaamheid aan de St. Janskerk als een man van groote begaafdheid had doen kennen. Hij trad in functie in Februari 1495 tegen eene jaarlijksche bezoldiging van 12½ rijngulden, welke som in 1497 op 15 rijngulden gebracht werd. Wanneer hij in persoon medewerkte (als de meeste bouwmeesters van zijn tijd wist hij zoowel met truffel en beitel als met passer en potlood om te gaan) genoot hij daarvoor in den zomer 12, in den winter 8 plakken per dag.

DU HAMEL kwam te Leuven op een tijd weinig bevorderlijk voor de kunst. De stad was door de zware krijgslasten welke de talrijke veldtochten van KAREL DEN STOUTE vereischten, en vooral door den oorlog met Luik in 1482, in hare finantiën zeer achterop geraakt, zoodat aan het uitvoeren van belangrijke werken niet gedacht kon worden. De bouw der St. Pieterskerk, in 1425 aangevangen naar de plannen en onder leiding van Sulpitius van Vorst, werd echter voortgezet. Ook bij dit werk verving meester ALLART zijn voorganger VAN EVERGHEM; hij ging met den bouw van het schip der kerck voort en volgde hierbij gelijk zijn voorgangers de

1) De bijzonderheden omtrent 's meesters verblijf te Leuven ontleenen wij aan het opstel van den heer EDWARD VAN EVEN: ALARD DU HAMEEL, architecte de Louvain, 1495—1502; geplaatst in het Bulletin du Comité de Brabant de la Commission royale des Monuments de 1881.

2) „Item, aengesien dat meester ALART DU HAMEL, meester van de loedzen, hem vertrocken was, van vele diensten der bruederschap bij hem gedaen zijnde, hier voertijds te weete zekeren wercken dair hij nyet aff is geloent, want die voirschreven meester ALART nu met zijne swager JAN HEYNS, oick oversien heeft den wentelsteen in ons choir staende dair ons orgelen aen staen sullen, en die selve van hier meter woene trekt tot Loeve, hem geschenckt, bij rade van sommige bruederen, een hoesslaken van XXX stuyvers.” Rekening der broederschap van 1495/96.)

plannen van VAN VORST. In 1498 deed hij den ouden toren sloopen om met den bouw van het schip te kunnen voortgaan, die echter eerst een halve eeuw later werd voltooid.

Omstreeks dezen tijd was besloten de kanselarij van Brabant uit Brussel naar Leuven over te brengen en te vestigen in het refugiehuis der abdij van Gemblours in de Parijsche straat aldaar. Met het oog hierop zond de regeering van Leuven DU HAMEL den 18^{den} Jan. 1496 naar den kanselier van Brabant te Brussel om met dezen over de inrichting van het gebouw voor gezegd doel te spreken.

Toen DU HAMEL in hetzelfde jaar te Mechelen vertoefde, overkwam hem een minder aangenaam avontuur: hij zag zich als ambtenaar van Leuven voor de schulden dier stad aangehouden en in gijzeling gesteld. Door bemiddeling van een deurwaarder wist hij aan deze weinig gewenschte onderscheiding een einde te maken; men liet hem echter niet gaan voordat hij 2 rijngulden als „vroentkoste” betaald had, en ook de deurwaarder ging met een rijngulden strijken. Deze gelden ontving hij van de regeering terug, welke bovendien, om eene pleister op de wond te leggen, hem voor zijne moeite, schade en verlet van werk nog 10 rijngulden vereerde, eene vrij aanzienlijke som voor dien tijd, waaruit men mag besluiten dat hij bij het stadsbestuur goed stond aangeschreven.

Het stadhuis te Leuven, ofschoon eerst sedert 35 jaren voltooid, had reeds aan sommige zijner beeldhouwwerken veel geleden dat dringend herstelling behoefde. Deze gebreken werden door DU HAMEL in 1496 hersteld, en hij verrichtte nog eenige andere werkzaamheden aan het inwendige van het gebouw. Een paar kleine bouwwerken, door hem tusschen 1497 en 1500 uitgevoerd, gaan wij stilzwijgend voorbij.

In laatstgenoemd jaar zag zich DU HAMEL met de architecten van Brussel en Mechelen naar Antwerpen ontboden om hun oordeel uit te spreken over de ontworpen plannen voor den verderen bouw van den toren der O. L. Vrouwekerk aldaar. De kerkmeesters betaalden hun voor dit advies de som van 8 pond en 14 schellingen, gelijk de kerkrekening van 1500/1 aangeeft.

DIERIXCENS vermeldt onder de kunstenaars, die aan de O. L. Vrouwekerk zijn werkzaam geweest, een meester AMELIUS.¹⁾ Waarschijnlijk is deze persoon niemand anders dan onze DU HAMEL. Het is zeer goed mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat de prachtige spits van den toren der kerk, waarvan de ontwerper tot heden niet met zekerheid bekend is, naar meester ALARTS plan is gebouwd. Voor deze onderstelling pleit o. a., dat hij zich in 1500 als poorter van Antwerpen deed inschrijven, — zijn naam staat in het register als ALARD DE HAMEL geboekt, — juist in denzelfden tijd toen men het besluit nam om met den bouw van den toren voort te gaan, gelijk ook geschiedde.²⁾

¹⁾ Antverpiae Christo nascens et crescens.

²⁾ Deze registers worden bewaard in het Rijksarchief te Brussel.

De abt van Parcq, ARNOLDUS WIJTEN, besloten hebbende het refugiehuis der abdij in de Recolettenstraat binnen Leuven te laten vergrooten, droeg dit werk in 1502 aan DU HAMEL op. Deze kweet zich van die taak op eene wijze als van een meester gelijk hij verwacht mocht worden.

Onder zijne overige werken trekt vooral een klein gebouwtje, geheel uit Gobbertangersteen opgetrokken en bestemd tot het bewaren van de archieven der abdij, door zijn fraai uiterlijk de aandacht. DU HAMEL is er bijzonder in geslaagd, den vorm van dit gebouw aan de bestemming te doen beantwoorden.¹⁾ Tot spijt van vele oudheidliefhebbers is het in 1876 gesloopt.

Den 24^{en} Juni 1502 trad DU HAMEL als bouwmeester der stad Leuven af; ²⁾ hij kreeg een opvolger in MATTHIJS KELDERMANS, die het ambt reeds van 1492 tot 95 tijdelijk had waargenomen.

Wat is er verder van den meester geworden?

Volgens eene mondelinge mededeeling van den heer ALEXANDER PINCHART, lid en secretaris der Koninklijke Commissie voor de Monumenten in de provincie Brabant, aan den heer EDWARD VAN EVEN, lid dier commissie en archivaris van Leuven, moet DU HAMEL na 1503 in het Noorden van Frankrijk, voornamelijk te Valenciennes, verblijf gehouden hebben. Wij kunnen dit gevoelen niet deelen en gelooven veeleer dat meester ALART zich weder te 's Hertogenbosch heeft neergezet en ook aldaar gestorven is. Immers hij was blijkens het onderschrift van het vroeger besproken portret, in 1504 vervaardigd door zijn goeden vriend HIERONYMUS VAN AKEN, die te dier stede gevestigd was, „loedsemeister van den Bossche.” Dit wordt bevestigd door de rekening der Illustre Lieve-Vrouwe Broederschap van 1509/10, waarin men leest: „Van den testamente ende vuyterste wille wijlen meesters ALARTS DU HAMEL, doen hij leefde loedsemeister van den Bosch, VI gulden, die men nemen sal van de somme van XXII gulden XV stuyvers, die wijlen JAN HEYM, doen leefde schouth in den Bosch, hem sculdich was gebleven van huwelicxsche vorwarde” Ook in eene memorie van de inkomsten der St. Janskerk, door de fabriekmeester in 1525 opgemaakt, komt hij in die qualiteit voor: „noch XXIIII gulden, XVII stuyvers, III oirt, die meester ALART DU HAMEL, in voirleden tijden loedsenmeester van den Bosch, der kercke van den Bosch beset heeft.” Uit deze erflatingen, vrij aanzienlijke sommen voor dien tijd, blijkt dat DU HAMEL een welgesteld man moet geweest zijn.

De rekening der broederschap stelt ons in staat, het tijdstip van zijn sterven vrij nauwkeurig te bepalen. JAN HEYM werd in 1504 hoogeschout van 's Hertogenbosch.

1) Afgebeeld bij VAN EVEN, Louvain monumental, blz. 275.

2) De kwitantie der laatste betaling aan DU HAMEL is van 3 Sept. 1502: „Betaelt meesteren ALART van den halve jaire hem verschenen Junio XVc twee, per quitantie van den datum III septembris anni voirs., VII lib. X st.

genbosch en stierf op St. Petrus en Paulusdag (29 Juni) 1509.¹⁾ De meester moet dus na dien datum in gezegd jaar overleden zijn.

De schuld van „huwelicxsche vorwarde”, welke JAN HEYM bij zijn dood aan DU HAMEL achterliet, doet ons gelooven dat meester ALART na zijne vestiging te 's Hertogenbosch voor de tweede maal in den echt is getreden, wellicht met eene dochter of kleindochter van genoemden schout. Neemt men hierbij in aanmerking dat DU HAMEL een aantal schilderijen van zijn vermaarden vriend HIERONYMUS VAN AKEN te 's Hertogenbosch op hout of in koper gegraveerd heeft, waartoe hij te dier stede de gelegenheid had, terwijl dit te Leuven of in het Noorden van Frankrijk moeielijk kan geschied zijn; dat o. a. zijne koperplaat naar het Laatste Oordeel van dien schilder²⁾, waarvoor hij zeker in den Bosch vertoefd moet hebben, zeer waarschijnlijk eerst in of na 1506 gegraveerd is; voegt men daarbij dat zijne beide zusters en zijn zwager JAN HEYNS binnen die stad woonden; dat hij aldaar als lid der Illustre Lieve-Vrouwe Broederschap was geëerd en gezien onder de voornaamste standen, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat DU HAMEL zijne laatste levensjaren in de hertogstad, zeer waarschijnlijk ook zijn geboorteplaats, heeft doorgebracht.

Behalve de prenten, gegraveerd naar de schilderijen en teekeningen van VAN AKEN of BOSCH, heeft DU HAMEL er verscheidene naar zijne eigene teekeningen vervaardigd. Zijne voortbrengselen van houtsnij- en koperprentkunst doen hem als een graveur van groote verdiensten en als een uitstekend teekenaar kennen. Zij wekten reeds de bewondering zijner tijdgenooten op, en zijn thans hoogst zeldzaam geworden, zoodat ze met buitengewoon hooge prijzen worden betaald. Op verscheidene dezer kunststukken staat: Shertogenbosch, of wel verkort: Bos, Bosch of Bosche, hetwelk te kennen geeft dat ze door den meester te dier stede vervaardigd zijn³⁾; verder zijn naam of een monogram bestaande uit eene A met een dwarsstreepje dat waarschijnlijk eene T beduidt en aldus gelezen moet worden: A(LAR)T.⁴⁾

1) V. OUDENHOVEN, Beschrijv. van 's Hertogenbossche, 1670, blz. 56.

2) Omtrent dit schilderstuk vindt men in de rekeningen van hertog PHILIPS DEN SCHOONE op de maand Sept. 1504 aangeteekend: „A JERONUMUS VAN AKEN, dit Bosch, peintre, demourant au Bois-le-Duc, le somme de XXXVI livres, à bon compte sur ce qu'il pourroit estre deu sur ung grant tableau de peinture, de IX pieds de hault et de XI pietz de long, ou droit estre *Le Jugement de Dieu*, assavoir paradis et enfer, que Monseigneur lui avoit ordonné faire pour son très noble plaisir”. (Messager des sciences et des arts de Belgique 1858 p. 158).

3) BARTSCH en PASSAVANT, Le Peintre-Graveur. De eerste gelooft dat de platen met het woord Bosch of Bosche zijn gegraveerd naar schilderijen of teekeningen van HIERONYMUS VAN AKEN of BOSCH; de tweede zegt dat de prenten met dit woord zonder bijvoeging van DU HAMELS naam of monogram door den schilder zelf gesneden zijn.

4) Afgebeeld bij BRULLIOT, Dictionnaire des Monogrammes, en overgenomen door IMMERZEEL, Holl. en Vlaamsche kunstschilders.

VERZEICHNISS DER KUPFERSTICHE DES ALART DU HAMEEL

VON

MAX LEHRS.

(*Samengesteld op verzoek van de Redactie*)

1. *Die eherne Schlange.*

INKS auf einem Felsen erhebt sich an einem Baumstamm die eherne Schlange. Rechts knien die Kinder Israel: acht Männer und zwei Frauen und verehren entblössten Hauptes und mit erhobenen Händen das himmlische Wunderzeichen. Im Vordergrund links kniet einzeln ein neunter Mann, vom Rücken gesehen, und lüftet seine Kappe. Rechts am Boden liegen fünf Männer, welche von den Schlangen umwunden und getötet werden. In den beiden oberen Ecken zwei verschiedene gothische Blattornamente. — Oben in der Mitte

die Bezeichnung

Einfassungslinie.

265 : 189 mm. Einf.

B. VI. 355.1

Wien, Albertina.

2. *Das jüngste Gericht.*

Der Heiland, dessen Haupt ein grosser Strahlennimbus umgiebt, thront auf dem Regenbogen, Seine Füsse ruhen auf der Weltkugel. Im rechten Arm hält er den Lilienstengel, und von seinem Haupt geht das Schwert nach rechts abwärts. Links und rechts schweben je zwei Engel mit mächtigen Flügeln und in langen Gewändern. Sie blasen die Posaunen des Gerichts, und bei einem Jeden befindet sich ein Spruchband mit gothischer Majuskel-Legende. Auf den beiden links befindlichen liest man die Worte *Hec . est . dies . . . quem . fecit . dominus .* und auf denen rechts: *Surgite . mortui . venite . ad . iudicium*

Links in der Höhe knieen Maria und sechs Apostel, alle mit Scheiben-nimben, betend auf Wolken. Den ganzen Vordergrund füllen die verschiedenartigsten und abenteuerlichsten Höllengestalten. Links bekämpft ein gepanzerter Engel ein froschartiges Ungethüm, etwas höher streiten Engel und Teufel um einen Sünder, und weiter links werden die nackten Gläubigen in Schaaren von Engeln durch einen Hohlweg geleitet um sich in der Ferne dem grossen Zuge anzuschliessen, der dem Kreuz folgt. In der Mitte drängt sich die Menge zu Haufen. Die Frommen werden von den Engeln nach links entführt, die Bösen rechts von Teufeln gepackt und in die Hölle geschleppt, die sich rechts als eine in Flammen stehende Burg erhebt. In Thüren, Fenstern und auf den Zinnen wimmelt es von monströsen Teufelsgestalten die z. Th. die nackten Sünder verschlingen oder in die Flammen tragen. Oben links von der Mitte die Bezeichnung: *bosche* und dahinter das Monogramm. Die Einfassungslinie ist an den vier Ecken abgeschrägt, ebenso die Platte.

240: 346 mm. Einf.

244: 352 mm. Pl.

- I. Vor der Retouche.
- II. Retouchirt. Unter der rechten menschlich gebildeten Hand des Teufels, der unten links von der Mitte einen Purzelbaum schlägt, ist aus drei horizontalen und drei nach rechts geneigten kurzen Strichen am Boden eine kleine fensterartige Figur gebildet, von der im I Etat nichts zu bemerken ist. Vor der Uebearbeitung des Antlitzes Christi.
- III. Noch mehr retouchirt. Die schwer zu beschreibende Uebearbeitung ist am deutlichsten auf dem Antlitz Christi sichtbar. Hier sind Unterlippe und Kinn deutlich durch zwei Häckchen: $\times$ markirt und die Iris der Augäpfel bildet auch nach unten zu einen Halbkreis, während sie im I und II Etat nur links und rechts angedeutet ist.

HEINECKEN, Dict. III. 184.2. B. VI. 356.2. Fr. v. B. 1850. RENOUVIER,

Des types etc. (XVIe siècle), p. 145. MEYER's Künstlerlexikon I. 96.2. (W. SCHMIDT). Photographie von BRAUN Nr. 40 nach dem Dresdener Exemplar.

Auct. WINCKLER (Leipzig 1805) 2 Thlr. 13. Ngr. DURAND (Paris 1821) 450 fr. jetzt in der Albertina. FRIES (Amsterdam 1824) 500 fl. mit dem ganzen Portefeuille an WOODBURN. WILSON (London 1828). BUCKINGHAM (London 1834) 2 £ 15 sh. an MOLTENO. DELANDES Auct. (Paris, März 1852) 480 fr. R. WEIGELS Kunstlager-Katalog (Leipzig 1852 No. 18972) 180 Thlr. an König FRIEDRICH AUGUST II. Auct. Paar (London 1854). AROZARENA (Paris 1861) 610 fr. DURAZZO (Stuttgart 1872) 1200 fl. an Dutuit.

Amsterdam. (III mässig, W. Krug mit Blume). *Berlin* (I ausgezeichnete Abdruck mit vollem Plattenrand, 1841 von Harzen erworben.) *Dresden*, S. FRIEDRICH AUGUST II (III 1852 von R. WEIGEL, aus der S. DONNADIEU, W. gothische Buchstaben). *Frankfurt a/M.* (I ausgezeichnete Abdruck, Geschenk Passavants W. Einhorn). *Goluchow*, S. DZIALYNSKA (1855 von EVANS) *London* (I etwas verschnitten und unten links falsch ergänzt und III. Beide 1845 erworben). *Oxford* (III geringer Abdruck in sehr schlechtem Zustande, in der Mitte vertikal durchgerissen und restaurirt). *Prag*, S. v. LANNA (II für 1200 fr. von DANLOS, W. bekrönter Krug). *Rouen*, S. DUTUIT. (sehr schöner Abdruck 1872, S. DURAZZO, W. Lilienwappen mit Blume) *Wien*, Albertina (S. DURAND, W. Hand mit Blume). *Wien*, Hofbibliothek (1847 von Artaria, auf drei Seiten ergänzt, stark restaurirt und gebräunt).

a) *Gegenseitige Copie des XVI Jahrhunderts.* Die Luft ist horizontal schraffirt, und nur eine Mandorla um den Heiland weissgelassen. Hinter Maria knien neun (statt sechs) Apostel, u. s. w. Unten rechts die Bezeichnung ^{HIERONYMVS}_{BOS INVENTOR} 246: 350 mm. Pl.

Berlin (aus der S. v. NAGLER). *Breslau*. *Dresden*. S. FRIEDRICH AUGUST II. *London* (1834). Auct. KELLER (Stuttgart 1871) 6 fl.

b) *Copie des XVI Jahrhunderts* mit 6 vierzeiligen Versen im Unterrand.¹⁾

BARTSCH sagt von diesem Stich nur, er sei im Geschmack des Höllen-BREUGHEL ausgeführt. RENOUVIER, dem der schöne Berliner Abdruck vorlag, erwähnt zuerst ein Gemälde von HIERONYMUS BOSCH und bemerkt zugleich, dass der Stich zwar nicht geradezu nach dem Bilde copirt, aber jedenfalls ein zeitgenössisches Werk sei, dessen malerischer Effect und ausdrucksvolle Zeichnung den „maitre des Drôles“ mit einer Feinheit wiedergebe, die den späteren Stechern nicht eigen war. Das von ihm a. a. O. p. 144 erwähnte Bild in Berlin ist eine

1) Eine dritte Copie mit der Bezeichnung: BRUEGHEL, inue H. COCK. excude. cum privileg. 1558 und dem Monogramm des Petrus a Merica erwähnt W. SCHMIDT in Meyers Künstlerlexikon. Es ist dies jedoch eine ganz andere Darstellung, wie aus der Bezeichnung hervorgeht, von BREUGHEL und nicht von ALART DU HAMEEL.

Oud-Holland, 1894.

spätere Copie von einem dem älteren LUCAS CRANACH nahestehenden sächsischen Meister nach dem Original des HIERONYMUS BOSCH in der Akademie zu Wien. Die Composition dieses Letzteren ist aber von der des Stiches ganz verschieden ¹⁾.

JESSEN ²⁾ citirt den Stich des ALART DU HAMEEL auch nur als „dem Bosch verwandt.“ Die aus R. Weigels Lagerkatalog in Meyer's Künstler-Lexikon übergegangene Angabe von der Existenz eines I Etats „vor der Uebearbeitung am Himmel rechts“ aus der S. DURAND beruht auf einem Irrthum. Der von R. Weigel beschriebene Abdruck befindet sich jetzt in der S. Friedrich August II zu Dresden und stammt aus der S. A. Donnadieu (nicht E. Durand). Es ist ein schwacher, unten verschnittener und besonders links falsch ergänzter Abdruck des III Etats.

3. *Der Apostel Petrus.*

Der Apostel mit kurzem Bart steht, von vorn gesehen, auf einer mit Laubwerk gezierten gothischen Console. Sein Mantel ist über die rechte Schulter geschlagen und bedeckt die rechte Hand fast vollständig. In der Linken hält er einen Schlüssel, an welchem ein zweiter hängt. Unten rechts über der Console das Monogramm.

256: 101 mm. Pl.

BRULLIOT, Table 3.1. NAGLER, Monogrammisten I 24.7. P. II. 285.8.

Photographie bei BRULLIOT, Copies photographiques.

München.

Vielleicht diente diese grossartig aufgefasste Apostelgestalt mit dem trefflich angeordneten Faltenwurf als Vorlage für eine Statuette.

4. *St. Christoph.*

Der heilige Riese mit langem Bart, ein flatterndes Tuch um den Kopf gebunden, schreitet durch's Wasser nach links und stützt sich mit beiden Händen auf den Baumstamm. Sein Gewand ist durch einen aus Aesten gebildeten Gürtel aufgeschürzt. Das Jesuskind mit einem Scheibennimbus sitzt auf dem Rücken des Heiligen und hält mit der Rechten die sehr grosse Weltkugel mit hohem Kreuz, während es die Linke erhebt. Links am felsigen Ufer leuchtet der Eremit, dessen Klause man weiter oben auf dem Felsen bemerkt. Den ganzen Hintergrund füllt das Meer, dessen Wogen ebenso wie die Ufer zu beiden Seiten von zahllosen monströsen Geschöpfen in den abenteuerlichsten Stellungen bevölkert sind. Links

¹⁾ Freundliche Mittheilung von Dr. TH. VON FRIMMEL.

²⁾ Die Darstellung des Weltgerichts. Berlin 1883 p. 39 Anm. 3).

sieht man eine Anzahl dieser wunderlichen Gestalten auf Booten, die sich im Hintergrund um ein aus dem Wasser ragendes Gebäude drängen, — rechts kämpfen Andere, z. Th. in phantastischen Rüstungen auf grossen Fischen reitend, gegeneinander. In der Mitte des Vordergrundes will ein grosser Krebs den h. Christoph in 's Bein kneifen, und rechts schleppt eine Schaar von Zwergen einen dicken Mann herbei. Auf derselben Seite liegt in der Ferne eine Art Kastell am Ufer. Oben flattert ein langes Spruchband in den mannigfaltigsten Verschlingungen zwischen den beiden Gebäuden des Hintergrundes. Man liest darauf in gothischer Schrift den Vers: *Cristofore ste virtutes sūt tibi tate Qui te de mane videt nocturno tepore Ridet.*

Ueber dem Spruchband in der Mitte das Monogramm, dessen **A** noch ein zweites Mal auf dem Krummsäbel eines dickbäuchigen Fischreiters wiederkehrt. Der Name *bosche* steht auf einer Fahne, die rechts in der Ferne einem König nachgetragen wird. Einfassungslinie.

199: 336 mm. Einf.

HEINECKEN, Dict. III. 184. 3. NAGLER, Monogr. I. 23.4. P. II. 286.10. Repert. f. K. XI. 59.105.

Photographie in GUTEKUNST's Perlen mittelalterlicher Kunst Bl. 61.

Auct. STERNBERG-MANDERSCHIED (Dresden 1840) 99 Thlr.

Amsterdam (prachtvoller Abdruck mit undeutlichem W. ohne die oberen Ecken). *Oxford* (prachtvoller Abdruck mit einer etwas störenden Druckfalte, aus der S. STERNBERG-MANDERSCHIED). *Wien*, Ambraser Sammlung. WOLFEGG (mit undeutlichem W.)

Das Meisterzeichen im Monogramm weicht insofern von der gewöhnlichen Bildung auf den anderen Stichen ab, als der Schrägstrich vom *linken* Ende des Querbalkens am Kreuz nach rechts abwärts geht.

Der Eremit mit der Laterne ist nach dem Buchstaben V aus dem Alphabet des Meisters E S copirt.

5. *Constantin der Grosse erblickt die Erscheinung des heiligen Kreuzes.*

Der bartlose Kaiser im Harnisch und Mantel reitet zwischen dem Papst Sylvester zu seiner Linken und einem Ritter zu seiner Rechten nach rechts und lüftet mit der linken Hand seinen Hut vor dem Kreuz, das ihm ein oben rechts schwebender Engel zeigt. Ein Gefolge von etwa 20 Mann, meist Bewaffneter mit Lanzen und Fähnlein, reitet hinter ihm, und zwei Reiter, der Eine mit der Trompete, halten rechts vom Rücken gesehen, an der Spitze des Zuges. Links im Hintergrund das von Mauern und Wachttürmen umgebene Rom, rechts im Mittel-

grund ein dürres knorriges Bäumchen. Unten in der Mitte bellt ein vollständig gepanzerter Hund, nach links gewendet, das Pferd des vordersten Reiters an. Rechts hinter dem Baum blickt man in die hügelige Landschaft. Oben in der Mitte der Name: *bosche* und das Monogramm. Die Einfassungslinie ist wie die Platte an den Ecken abgeschrägt.

243: 194 mm. Einf.

246: 197 mm. Pl.

HEINECKEN, Dict. III. 184.4. BRULLIOT, Table 3.2. P. II. 286.11. RENOUVIER, Hist. p. 184. WILLSHIRE, Cat. II. 319.4.

Auct. DELBECQ (Paris 1845) 220 fr. BROOKE (London 1853) 17 £ durch Tiffin an das British Museum. DENT (London 1884) 84 £ durch THIBAudeau an ROTHSCHILD.

London (vorzüglicher Abdruck 1853. S. BROOKE). *Oxford* (schöner, aber unreiner Abdruck). *Paris*, S. v. ROTHSCHILD (1884 S. DENT).

Der Hund ist mit Hinzufügung von Harnisch und Halsband gleichseitig nach dem auf der Hunde-Drei des Meisters E S L. 16.5. unten rechts befindlichen copirt.

6. *Kaiser Heraclius zieht mit dem Stamm des heiligen Kreuzes
in Jerusalem ein.*

Der bärtige Kaiser reitet mit dem in Gold gefassten Kreuzesstamm im Arm von der linken Seite gegen das Thor von Jerusalem, das einer gothischen Kirche ähnlich sieht und von den herabgefallenen Steinen geschlossen ist. HERACLIUS sitzt in voller Rüstung mit der Krone auf dem Haupt auf dem reich geschirrten Ross und blickt zu dem Engel des Herrn empor, der ihm, auf dem flachen Dach des Thores stehend, den Eintritt verwehrt indem er spricht: „Da der himmlische König durch dieses Thor seinen Leiden entgegenzog, nicht mit königlichem Pomp, sondern auf niederem Esel reitend, gab er damit seinen Gläubigen ein Beispiel der Demut!“ Hinter HERACLIUS nahen von links her sechs bewaffnete Reiter seines Gefolges. — Auf der rechten Seite sieht man den Kaiser barfuss und im Hemde, nach dem Geheiss des Engels, den wiedereroberten Kreuzesstamm in das Thor tragen, das ihm nunmehr offen steht, während vier Männer seines Gefolges betend dem Wunder zuschauen. Oben etwas links von der Mitte der Name BOSCHE (ausnahmsweise in Majuskeln) und das Monogramm. Einfassungslinie.

261: 187 mm. Einf.

B. VI. 357. 3. RENOUVIER, Hist. p. 184. WILLSHIRE, Cat. II. 319.5. DUTUIT, Manuel VI. p. 665. Heliogravüre AMAND-DURAND VII. 29 (S. DUTUIT).

London (1845. prachtvoller Abdruck). *Rouen*, S. DUTUIT (oben und unten etwas verschnitten). *Wien*, Hofbibliothek.

BARTSCH und seine Nachfolger nannten das Blatt: „Les cavaliers autour d'une chapelle.“ Es scheint Keinem von ihnen aufgefallen zu sein, dass der Kaiser zu Pferde ebenfalls den Balken trage und dass *er* und der Greis im Hemd *eine* Person seien. Nur RENOUVIER bemerkt dazu, der Gegenstand der Darstellung scheine ihm die Gründung einer Kirche auf Anordnung eines Fürsten zu sein, vielleicht CONSTANTINS, da das Blatt ein Gegenstück zu der Erscheinung des Kreuzes (Nr. 5) bilde, mit welchem Stich auch das Format übereinstimmt.

Der dargestellte Vorgang wird genau geschildert in Cap. 137 der *Legenda aurea*: „De exaltatione sanctae crucis.“

7. *Der Kriegselephant.*

In der Mitte der Darstellung steht nach links gewendet ein Elephant. Er trägt auf dem Rücken einen Thurm, aus welchem Bewaffnete herabschiessen, und auf dem oben links die türkische Fahne mit Stern und Halbmond weht. Im Rüssel hält er einen Krieger, und zwei Pfeile stecken in seinen Beinen. Rechts ist eine Leiter angelegt, welche ein Krieger mit dem Krummsäbel in der Linken hinansteigt, während zwei andere dieselbe halten. Ein dritter liegt unter der Leiter und ein vierter mit der Hellebarte vorn rechts am Boden.

Von rechts dringt ein Heer unter verschieden gestalteten Schutzdächern heran. Der vorderste Haufen ganz rechts führt einen Holzschuh in der Fahne. Weiter zurück ragt ein Ritter auf einem Hirsch aus der Menge. Er trägt eine Laute als Helmschmuck und eine Scheere auf der Fahne. Am Schutzdach einer dritten Abtheilung ist als Wappenzeichen ein bekrönter Hammer angebracht.

Von links naht eine berittene Heeresabtheilung: voran ein Geharnischter auf einem Einhorn, dann ein zweiter auf einem Kameel, ein Dritter an dessen Schabracke hinten der Name HAMEEL steht, und viele andere. Sie tragen als Helmschmuck einen Vogelfuss, einen Schwan, einen Bierkrug u. s. w. Am Boden liegen ein todter Bär und ein von Pfeilen durchbohrtes Pferd. Dahinter flüchtet ein Haufen mit Leitern und Spiessen. Noch weiter entfernt macht eine andere Schaar, mit dem Schuh auf der Fahne und durch ein Schutzdach beschirmt, einen Ausfall aus dem Stadtthor, von dem eine Fahne mit einer Schlange weht. Mehr rechts ein Haufen, in dem ein Bär, ein Hirsch, ein Kameel, ein Stier und ein Löwe als Reitthiere dienen, geschaart um die Fahne, auf der ein Weberschiffchen angebracht ist. Eine andere Fahne mit einem Rad liegt am Boden. Den Hintergrund schliessen links die mit vielen Bewaffneten besetzten Mauern und Gebäude

der Stadt. Auch rechts einige Baulichkeiten, vor denen Kriegsleute übereinanderstürzen. Ganz vorn in der Mitte reiten zwei Männer auf einem Stier und einem Löwen nach links. Ersterer mit einer grossen Säbelscheide in der Linken, Letzterer mit einem stacheligen Mühlstein als Kragen und langem Hakenstock. Links daneben tragen zwei andere eine Leiter. Am Boden liegen überall Todte, abgeschlagene Köpfe, Beine, Arme, Waffen etc., Oben links von der Mitte der Name: *bosche* und rechts das Monogramm, hinter dem der Name HAMEEL steht. Links neben dem Meisterzeichen schwebt ein Teufel mit dem Höllenwappen (drei züngelnde Flammen). Einfassungslinie.

204:335 mm. Bl: Einf.

B. VI. 358.4. Fr. v. B. 1851. RENOUVIER, Hist. p. 184. WILLSHIRE, Cat. II. 317.2.

Auct. WINCKLER (Leipzig 1805) 6 Thlr.

London (1845 S. Peart), Wien, Hofbibliothek.

Der sehr schöne Abdruck der Wiener Hofbibliothek ist auf drei Seiten, nur oben nicht, verschnitten. Der Druck ist ungleich, rührt aber meines Erachtens nicht, wie FR. V. BARTSCH anzunehmen geneigt ist, von der später überarbeiteten Platte her. Das Londoner Exemplar ist viel schwächer und oben und unten etwas verschnitten. Links und rechts ist die Einfassung sichtbar.

Auf einem späteren Stich mit der Bezeichnung: *Hieronimus Bos invē. H. Cock excud.* findet sich eine ähnliche, aber nicht direct von dem älteren Blatt abhängige Darstellung. Auch dort hält der Elephant einen Krieger im Rüssel, und der bekrönte Hammer ist auf dem Tuch einer links am Boden liegenden Posaune angebracht. Einzeilige Unterschrift. 403:540 mm. Einf. (Dresden, S. FRIEDRICH AUGUST II).

DU HAMEEL scheint das Einhorn des links anreitenden Ritters frei nach dem des Vogel-Königs vom Meister E S L. 17.15. copirt zu haben.

8. *Das musicirende Paar am Brunnen.*

In der Mitte erhebt sich ein Brunnen, aus dessen sechseckigem Becken eine gedrehte Säule aufragt. Auf dem Kapital derselben sitzt ein kleiner pissender Knabe. Links hinter der Fontäne steht ein musicirendes Paar. Der Herr mit Reiherfedern am Barett, im kurzen Rock mit lang herabhängendem Ueberärmel und Schnabelschuhe an den Füßen, spielt die Laute und begleitet den Gesang der rechts stehenden Dame. Letztere mit einem Schleierkopfsputz legt die Rechte mit einem Eichenzweig auf die Schulter ihres Cavaliers und blickt in ein kleines Notenbuch, das neben ihrer linken Hand auf dem Rand der Brunnenschale liegt.

Rechts vom Fuss der Fontäne kauert ein Narr am Boden, der einen Löffel an der Kappe trägt und mit der Rechten ein wenig das Kleid der Dame hebt, während er seine Nothdurft verrichtet. Die rechte Seite der Darstellung nimmt in der ganzen Höhe des Blattes ein Weinspalier ein, von dem viele Trauben herabhängen. Rechts von dem Knaben auf der Brunnensäule sitzt ein Papagei, links von ihm ein anderer Vogel, nach dem sich der Kleine umsieht. Etwas tiefer steht auf dem weissen Grund der Name: *bosche* und dahinter das Monogramm. Im Vordergrund links und rechts eine einzelne Pflanze. Einfassungslinie.

—: 115 mm. Einf.

244: 120 mm. Bl.

RENOUVIER, Hist. p. 185. Meyer's Künstlerlexikon I. 97.8. WILLSHIRE, Cat. II. 318.3.

Autotypie von der Autotype Company Nr. 334. Lichtdruck bei WILLSHIRE a. a. O. Pl. VIII (verkleinert.)

Auct. BAMMEVILLE (London 1854) 20 £ an TIFFIN für das British Museum. London (1854 S. Bammerville).

Der schöne Abdruck im British Museum ist leider restaurirt und oben etwas verschnitten. Die beiden Vögel verrathen deutlich ihre Abstammung vom Meister E S. Der Papagei findet sich sogar genau in derselben Stellung auf dem Sündenfall B. 1. und dem Johannes auf Pathmos P. 161 von 1467.

Die erotische Bedeutung dieser halb anmuthigen, halb cynischen Darstellung vermag ich nicht zu enträthseln.

9. *Gothischer Baldachin.*

Unten vier Spitzbogen mit Kreuzblumen und Fialen. An der Dachspitze zählt man jederseits drei Krabben. Links etwas unterhalb der grossen bekrönenden Kreuzblume steht die Bezeichnung: *hameel*, dahinter das Meisterzeichen und rechts in einem Theil des Grundrisses die Massangabe: $\frac{1}{8}$. Die Platte ist sechseckig.

390 mm. Höhe, 89 mm. obere, 127 mm. untere Breite. Pl.

B. VI. 360. 6.

Dresden (unten um mehr als 30 mm. verschnitten, oben schräg zugeschnitten und rechts ergänzt, W. Einhorn). Wien, Albertina (mit vollem Plattenrand, W. Hand mit Blume). Wien, Hofbibliothek (oben und unten schräg zugeschnitten.)

10. *Eine Monstranz.*

Sie erhebt sich auf einem mit verschiedenartigem gothischen Laubwerk gezierten, vierzehneckigen Fuss. Um denselben schlingt sich etwas höher ein

Spruchband mit der Legende: *Deus . est . ex . substantia . patris . ante . secula . genitus . et . homo . ex . substantia . matris . in . seculo . natus .* in gothischer Majuskel. In der Mitte befindet sich der Krystallcylinder zur Aufnahme der Reliquie, und darunter stehen am Fusse des linken Pilasters die Worte: NON DESINO, am Fusse des rechten: AMAR in kleiner Majuskel auf Spruchbändern. Ueber dem Cylinder steigen in reicher architectonischer Gliederung Spitzbogen und Fialen bis zum obersten Knauf, der ohne Kreuzblume abschliesst. Oben zu beiden Seiten der Spitze vertheilt liest man in Zierschrift links: *Alart . Du* und rechts: *hameel*, dahinter das Meisterzeichen und weiter unten zu beiden Seiten des Schaftes in Majuskel links: *S Hertoghen* und rechts: *Bosche*. Ueber dem Fusse rechts der Grundriss, in dem man oben die Angabe des Massstabes: $\frac{1}{6}$ und weiter unten das Stechermonogramm liest.

Der Stich wurde von drei Platten gedruckt, deren oberste fünfeckig ist und oben spitz zuläuft.

Obere Platte: Höhe: 345 mm. Breite oben: 151 mm. unten: 153 mm.

Mittlere Platte: „ 334 mm. „ „ : 199 mm. „ : 204 mm.

Untere Platte: „ 424 mm. „ „ : 204 mm. „ : 256 mm.

Gesammthöhe: 1103 mm.

B. VI. 359.5. Zeitschrift f. christl. Kunst VI. Sp. 72.

Auct. D. D. T.*** (Leipzig 1874.) 1201 Thlr. an. E. v. ROTHSCHILD.

Paris, S. v. Rothschild (1874. W. des zweiten und dritten Blattes: Hand mit Blume.) *Wien*, Albertina (W. des ersten Blattes: Einhorn, des zweiten: Hand mit Blume.)

Das Rothschild'sche Exemplar ist auf 4 übereinandergeklebte Blätter gedruckt¹⁾ von denen das oberste besonders rechts vielfach restaurirt und defect ist. Die Stelle mit dem Meisterzeichen hinter dem Namen: *hameel* ist ausgerissen. Grundriss und Fuss sind von *einer* Platte auf das unterste Blatt gedruckt.

II. Ornamentfüllung in Form eines Winkels.

Ein Ornament in Form eines rechten Winkels mit vier grossen stylisirten Rettigen (?), deren Blätter sich gleichmässig über den weissen Grund verbreiten. Der obere, horizontal laufende rechte Schenkel ist fast doppelt so breit als der

¹⁾ Im Katalog D. D. T.*** (No. 224) giebt Drugulin an, der Fuss sei mit dem Grundriss auf eine besondere Platte gestochen. Das unterste *Blatt* reicht bis zum Fuss über dem Blätterkranz, das zweite bis zum Anfang des Cylinders, das dritte bis unter die erste Kreuzblume und das vierte bis zur Spitze. Ich mass c. 1080 mm. Höhe.

vertikale linke. Ausserhalb der Einfassungslinie unter dem horizontalen Schenkel in der Mitte das Monogramm und dahinter *HAMEEL* (in lateinischer Majuskel).

Rechter horizontaler Schenkel 114 : 188 mm. Einf.

Linker vertikaler Schenkel 282 : 64 mm. Bl.: Einf.

HEINECKEN, Neue Nachrichten I. p. 400. B. X. 67.20. P. II. 244.234. Zeitschrift f. b. K. XXIV. p. 17.

Verkleinerte Hochätzung nach dem Wiener Exemplar in der Zeitschrift f. b. K. a. a. O. p. 14.

Bologna (W. Hand.) *Wien*, Albertina (ohne die Bezeichnung, W. Hand.)

HEINECKEN beschreibt den prachtvollen, nur unten rechts etwas verschnittenen Abdruck in Bologna, während BARTSCH nur das Exemplar der Albertina kannte, bei welchem die Bezeichnung abgeschnitten und der obere Rand des rechten Schenkels mit der Feder ergänzt ist. Er beschrieb den Stich daher unter den Anonymen.¹⁾

¹⁾ Da allein die Stellung des Stechernamens die richtige Lage des Blattes kennzeichnet, ist es im ersten Bande der Albertina auf dem Kopf stehend eingeklebt, so dass sich der breite rechte Schenkel *unten* befindet.

BRONNEN VAN VONDELS WERKEN

DOOR

DR. G. KALFF.

E titel van dit stuk eischt eenige toelichting. Wie zich heden bezig houdt met de studie der literatuurgeschiedenis, zal weinig woorden vaker voor zijne oogen zien terugkeeren dan: *invloed* en *bron*. Op voorbeeld van de studie der natuurwetenschappen heeft ook de studie der literatuurgeschiedenis het zoeken van oorzaken, het nasporen van allerlei invloed, het opsporen van en teruggaan tot de bronnen aan de orde van den dag gesteld. Deze richting in de historiographie der letterkunde wordt door sommigen afgekeurd, het nut van zulke onderzoekingen althans betwijfeld. Naar ik meen, is het hier niet de geschikte plaats om uit te weiden over de meest wenschelijke opvatting van de studie der literatuurgeschiedenis in dit opzicht. Slechts een enkele opmerking moge hier staan ter voorkoming van misverstand en om althans eenigermate duidelijk te maken, wat ik bedoel met de hier volgende mededeelingen. Overtuigd van de waarheid: dat de wereld, het leven, des dichters eigen ziel de bronnen bij uitnemendheid zijn waaruit een dichtwerk voortvloeit, meen ik, dat de geschiedschrijver der letterkunde de noodige

aandacht moet schenken ook aan secundaire bronnen als: dichtwerken van anderen, en wetenschappelijke werken.

Voor eene grondiger, uitgebreider kennis van VONDELS leven en werken valt nog veel te doen, hoewel er reeds veel gedaan is. Zoo kan nog heel wat worden medegedeeld en dient nog vrij wat onderzocht te worden aangaande de wijze waarop VONDEL gebruik gemaakt heeft òf van dichtwerken zijner voorgangers òf van min of meer wetenschappelijke werken. Indien wij niet uit eigen beweging dergelijke nasporingen in het werk hadden gesteld, dan zou VONDEL zelf onze opmerkzaamheid daarop gevestigd hebben. In zijne *Aenleidinge tē Nederduitsche Dichtkunste* immers lezen wij: „Het waer raetzaem Salomons wijze spreucken, Cicero, Seneka en Plutarchus wercken van de zeden, en het leven der doorluchtige mannen, en diergelijcke schriften te lezen en te herlezen. Wie in den vloet dezer pennen zwemt, zal overvloeien van zinrijcke gedachten en vaste stellingen. De Beeldenaer van den geestrijcken Ridder, CESAR RIPA, nu in Nederlantsch verduitscht, bestellen geestige vonden, om het werck levendigh uit te drucken en rijckelijck te bekleeden. Kennis van uitheemsche spraecken vordert niet weinigh, en het overzetten uit vermaerde Poēten helpt den aenkomende Poet, gelijk het kopiēeren van kunstige meesterstukken den schilders leerling . . .

. . . . . Zoo ziet men den besten meesteren de kunst af, en leert, behendigh stellende, een ander het zijne te laten. . . . . Aldus heeft VIRGILIUS, de Prins der Poeeten zelf, oock van HOMEER en anderen vele ontleent, en uit de Grieksche tale met zulck een oordeel ingevoert, dat hij 'er onsterflijcken lof uit haelde. Evenwel indien ghy eenige bloemen op den Nederlantschen Helikon plucken wilt, draegh u zulcks, dat het de boeren niet mercken, nochte voor den Geleerden al te sterck doorschijne.”¹⁾

Aldus handelden in de 17de eeuw de meeste dichters, maar vooral zij die door eene academische opleiding of door hunne beoefening der klassieke literatuur, meer dan de overigen, onder den invloed der Renaissanee stonden; immers, hun waren de Romeinsche dichters — waar deze de Grieken navolgden — in dezen ten voorbeeld. Maar toch, ook zij die als SHAKESPEARE en BREERO verder van de klassieken stonden, huldigden de spreuk: je prends mon bien où je le trouve en gaven zich gewoonlijk niet de moeite hunnen lezers te vertellen waar zij het gevonden hadden.

¹⁾ Vgl. De Werken van VONDEL (ed. VAN LENNEP—UNGER) 1648—1651, bladz. 140—141.

— „Gelukkig voor de hedendaagsche snuffelaars” zal iemand zeggen, „wat zouden de stakkers anders te doen hebben?” — Omtrent hetgeen VONDEL aan dichtwerken van anderen en aan werken van een min of meer wetenschappelijk karakter heeft ontleend, is in den loop der tijden vrij wat verzameld. In VAN LENNEP's standaardwerk vindt men bijeen wat door VAN LENNEP zelf en door anderen vóór hem daaromtrent was gevonden; in Dr. TE WINKEL's monografie over *Vondel als Treurspeldichter* is daaraan het een en ander toegevoegd.¹⁾ Wat hieronder volgt, is eene nieuwe bijdrage tot onze kennis in dezen.

I.

VONDEL EN DU BARTAS.

De dichter, onder wiens invloed VONDEL gestaan heeft vooral in den aanvang zijner ontwikkeling, maar dien hij ook later steeds heeft bewonderd en soms nagevolgd, was de Fransche edelman DU BARTAS. In het Proefschrift van Dr. A. HENDRIKS vinden wij een overzicht van hetgeen door VONDEL aan de werken van zijnen voorganger kan zijn ontleend.²⁾ Al zijn enkele der daar opgesomde parallel-plaatsen aan bedenking onderhevig, vele aanwijzingen van den door DU BARTAS geoefenden invloed zal men ongetwijfeld gaarne als juist beschouwen. Het is mogelijk eenige voorbeelden van navolging te voegen bij de reeds gegevene. Dr. H. heeft in VONDELS „Hymnus over de Scheeps-vaart” (1613) een voorbeeld van navolging aangewezen³⁾; het is niet het eenige van dien aard. Enkele verzen uit den aanhef van den Hymnus zijn ontleend aan dien van „le Premier Jour de la Sepmaine”; men vergelijke:

Toy qui guides le Cours du Ciel porte-flambeaux,
Qui vray Neptune tiens le moite frein des eaux,
Qui fais trembler la terre et de qui la parole
Serre et lasche la bride aux postillons d'Eole
Esleve à toy mon ame . . . . .

Hymnus vs. 7 volg.

En ghy, o Admirael! die op de winden zwiert,
En van 't lazurigh veld de zoute toomen stiert,
Mijn reyse gunstigh zijt.

Echter schijnt VONDEL hier niet begrepen te hebben, dat DU BARTAS het oog heeft op God.

1) Blz. 302—305.

2) JOOST VAN DEN VONDEL en G. DE SALUSTE Sr. DU BARTAS, Leiden 1892.

3) T. a. p. bladz. 73.

De in den Hymnus volgende regels zijn ook ontleend aan „le Premier jour”, hoewel niet in dezelfde volgorde als het Fransch.

Hymnus vs. 9—12.

..... op dat ick met verblyden
Mach aen een goede kust het Ancker laten glyden,
Al waer ick nau geland zal mijn beloft voldoen,
En 't heyligh Altaer plat met heeten wieroock voen.

DU BARTAS:

Mais, ô Pilote saint, tu feras que i'arrive
Au port de mon desir, où tout moite, ie veux
Celebrer ta faveur et te payer mes vœux

De verzen, die volgen op de eerst aangehaalde uit den aanhef van „le Premier Jour”:

O Pere donne moy que d'une voix faconde
Je chante à nos neveux la naissance du monde.
O grand Dieu donne-moy, que i'estale en mes vers
Les plus rares beautez de ce grand univers

zweefden VONDEL waarschijnlijk voor den geest, toen hij zijnen Hymnus aldus besloot:

Gedurende, o mijn God! dat ick in 's Weerelds krijt
Naer uwen heyl'gen wil mijn broosche leven slijt,
Vergunt my dat ick mach, O Vader aller dingen!
Den uytgebreyden lof van uwe daden singen.¹⁾

VAN LENNEP heeft beweerd, dat „verscheidene der bijschriften” (in *de Helden Godes*) brokken bevatten, nagenoeg letterlijk uit den Franschen dichter (DU BARTAS) vertaald.” (II, 99). In de *Nalezing en Aanteekeningen* zou hij dat aantoonen. Slaan wij deze op, dan worden wij afgescheept met twee plaatsen, waar inderdaad van navolging sprake kan zijn. Meer plaatsen aan te wijzen dan deze twee, zou, geloof ik, moeilijk zijn. Ik vond niets van dien aard; ook worden vele der Helden, voorzoover men op den uitvoerigen Index op BARTAS' Werken mag vertrouwen, door den Franschen dichter niet eens genoemd. Misschien zou men nog kunnen wijzen op deze verzen uit Ezechias (vs. 25—27):

Gods gunste aen 'slebens web knoopt acht en zeven jaren,
En tot waerteecken doet de zon te rugge varen
Tien schreden met zyn koetse

¹⁾ Waar verder niets vermeld wordt, zijn deze en andere verzen ontleend aan de uitgave van VONDELS Werken door VAN LENNEP, herzien door UNGER.

en deze uit het Fransch (I, 206):

Que ton Dieu revoquoit le triste arrest de mort
Donné contre Ezechie et qu'il avoit envie
D'alonger pour quinze ans le filet de sa vie
.
.
.
.
.
.
.
Ta coche tourne-bridge et tes suans chevaux
De dix degrez entiers alongent leurs travaux.

In *Hierusalem Verwoest* (1620) vinden wij een paar regels van DU BARTAS terug; vs. 1427—1428:

Die ghy getuymelt mooght op 't aldernuwst' vertellen,
Hoeveel van 's Hemels top schilt 't middelpunt der hellen

zijn blijkbaar een navolging van deze verzen uit de „*premier jour de la Semaine*” (p. 32):

Ce peuple ensorcelé de superbe et de rage,
A gagné pour le moins sur nous cet avantage,
Qu'il sçait combien l'Enfer est esloigné des Cieux.

Op beide plaatsen is sprake van de oproerige engelen.

De heerlijke schildering der kleine minnegoodjes in de *Geboortklock van Willem van Nassau* (1626) is ongetwijfeld ontstaan onder den invloed van DU BARTAS. Deze immers had in zijne *Magnificence de Salomon* eene zelfde voorstelling van cupidootjes gegeven, die tegenover PHARAO's dochter dezelfde rol spelen als VONDELS minnegoodjes tegenover AMALIA VAN SOLMS. (Vgl. *Geboortklock* vs. 108 volg. en *Heerl. v. Sal.* vs. 614 volg.) En toen VONDEL eenige jaren later zijn *Decretum Horribile* schreef (1631) zweefden hem die liefelijke schepseltjes, half kind half vogel, nog steeds voor den geest, zooals blijkt uit het slot van dat gedicht.

Het is zeer wel mogelijk, dat VONDEL, gelijk Dr. TE WINKEL mededeelt, voor zijne fraaie schildering van den Pheniks in *Jozef in Dothan* het een en ander hebbe ontleend aan LACTANTIUS' gedicht *de ave Phoenix*.¹⁾ Ik voeg er bij, dat ook een paar regels van DU BARTAS VONDEL voor den geest kunnen hebben gezweefd, waarin deze, van dien wondervogel sprekend, zegt:

Il (God) fit briller ses yeux, il luy planta pour creste
Un astre flamboyant au sommet de la teste
Il couvrit son col d'or, d'escarlata son dos
Et sa queue d'azur.

¹⁾ T. a. p., bl. 202—203.

Vgl. *Jozef in Dothan* (vs. 1140 volgg.):

Hy voert op zijn' gekruifden kop
 (Om wien een glans zijn stralen spreit)
 Een heldre star . . . . .
 . . . . .
 De goude halsbant hanght en sluit
 Om zynen geschakeerden hals
 . . . . .
 . . . . .
 Trots purper, trots schaerlaken, dat
 Den Koning of aertspriester kleet.
 De blauwe staert . . . . .

Eindelijk heeft de beschrijving van DU BARTAS' dans der planeten in *La Magnificence de Salomon*, waarin Salomo en Charonide Zon en Maan voorstellen, VONDEL ongetwijfeld aanleiding gegeven tot zijne schildering van den dans der sferen in de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* (1662) III, 853—869 en is zij hem van dienst geweest bij het dichten der heerlijke dansliederen in *Adam in Ballingschap* (1664).

Dat VONDEL ook voor zijn *Lucifer* sommige plaatsen van DU BARTAS' werk voor den geest heeft gehad, is reeds door Dr. HENDRIKS aangetoond. Er valt over de bronnen van *Lucifer* echter nog vrij wat meer op te merken; wij besparen dat tot later.

II.

DE VORSTELYCKE WARANDE DER DIEREN EN HET „ESBATEMENT MORAL DES ANIMAUX.”

Dat er eene betrekking bestaat tusschen VONDELS *Warande der Dieren* en eene gelijksoortige Fransche verzameling, was reeds opgemerkt door den heer UNGER.¹⁾ Wij lezen in de Inleiding tot dit werk van VONDEL: „VONDEL heeft den tekst zijner gedichten misschien ontleend aan eene in 1578 geschreven verzameling Fransche bijschriften bij dezelfde prenten, getiteld: „Esbatement moral des animaux. A Anvers chez PHILIPPE GALLE”. Eene vertaling daarvan heeft hij niet geleverd; wel volgde hij ze van verre na.”

Het schijnt mij de moeite waard na te gaan, in welke verhouding het werk van VONDEL staat tot den Franschen bundel.

¹⁾ In zijne *Bibliographie van Vondels Werken* bl. 29—30 en in zijne uitgave der editie van VAN LENNEP'S VONDEL, 1617 bl. 3.

Het „Esbatement moral des Animaux” was een der talrijke prentenboeken voor volwassenen, welke in de 16de en 17de eeuw zoo in den smaak van het publiek vielen.¹⁾

Het aantal fabelen in deze verzameling, 125, komt overeen met dat van VONDELS werk, hoewel de volgorde in beide bundels niet steeds dezelfde is; ook de titels der fabels zijn dezelfde. Men kan er moeilijk aan twijfelen, dat VONDEL de Fransche verzameling heeft gekend en gebruikt: de overeenkomst tusschen de beide werken is te groot om ontkend te kunnen worden en van eene gemeenschappelijke bron is ons niets bekend. Echter is van vertaling geen sprake. VONDEL heeft slechts naar aanleiding van de Fransche fabelen zijne Nederlandsche gedicht; door de verhalen toe te passen op Nederlandsche toestanden, ze te doorvlechten met Nederlandsche spreekwoorden en spreekwijzen, heeft hij ze geheel „verduytst”, en meer dan eens op voortreffelijke wijze. Als geheel staat de *Warande* ver boven de Fransche verzameling.

Hetgeen hier boven in het algemeen is gezegd, zullen wij hier beneden in eenige voorbeelden aantonen.²⁾ Men leze eens na elkander de Fransche en de Nederlandsche bewerking der fabel waarin de apenliefde wordt gehekeld:

DU SINGE & DE SES ENFANS.

SONET.

Un Singe eut deux Singeots qu'il print à grâd amour,
 Au moins l'un: Car de l'autre il n'estoit exercice
 A quoy il s'addonnast qu'il ne luy semblast vice,
 Ne luy souffrant chez luy de faire aucun seiour
 Quant à l'autre Singeot il estoit tout le iour
 A se donner plaisir, à faire une malice,
 Il saute, il vire, il tourne, il se rompt une cuisse
 Puis le pere survient qui se lament autour
 Il le tient en ses bras et si fort il l'embrasse
 Qu'il rend tout roide mort son Singeot en la place,
 Et plus qu'au paravant c'est lors à se douloir.
 Tels sont les fols parens, lesquels ainsi assottent
 Leurs malheureux enfans & tant les amignottent,
 Qu'ilz les perdent du tout pour plaire à leur vouloir

1) *Esbatement moral des Animaux* . . . . . Louez le Seigneur vous qui estes de la terre, dragons & tous abysmes. Bestes & tous troupeaux, serpens & oyseaux qui ont ailes. Psalm. 148.7.10. . . . . A Anvers chez PHILIPPE GALLE. De Opdracht (dat. 20 Sept. 1578) aan CHARLES DE CROY, Prince de Chimay, wordt gevolgd door een Fransch gedicht in vier coupletten van „Pierre Heyns au Spectateur et Lecteur”. De Sonnetten, welke bij iedere plaat staan, schijnen volgens eene uitdrukking in dit gedicht: „a Londres entornez et finiz en Anvers.”

2) Daar het *Esbatement Moral* een zeldzaam boek is, zal ik eene enkele fabel in haar geheel en fragmenten van andere hier mededeelen.

WARANDE DER DIEREN.

V.

- Der Bavianen Nicht vol cluchtighe practijcken,
 Die baerden t'eener dracht twee kindren haers gelijcken
 Die welck zy ongelijck heeft t'samen opgequeeckt:
 T'een zy met liefde omhelsde en lieflijck heeft ghesmeeckt;
5. Het ander zy verwerp en liet het in groot lijn,
 Alsof het waer gheweest onecht van bastaerdijen,
 Daer 't nochtans wetlijck als het ander dalen quam
 Van 't Baviaensche bloed, den rechten Apen-stam.
 Het ander dertel dier zwom vast in duysent weelden,
10. Het buytelden op 't hooft, het dansten en het speelden,
 Tot dat by ongheval, o droevigh Apen-wee!
 Het zijnen linckerpoot zeer deerlijck brack in twee!
 De moeder Simme was begaen om 't kind te sussen,
 Maer laes! ten holp al niet, 't en vraeghden naer geen kussen.
15. Zy druckten 't aen de borst, het was te sonderlingh!
 Zoo langhe tot de ziel het arme wicht ontgingh.
 De moeder was bedroeft, zy huylden en zy schreyden,
 Maer 't rechte wit-broots kind, dat was en bleef verscheyden.
 Ghy ouders die u vrucht met zotte liefde aenkleeft,
20. Neemt hier een spiegel aen, en ziet wat loon 't u geeft:
 Als ghy u kind opqueeckt, wilt, dertel, ongebonden,
 Groeyt in zijn ydelheyd en lacht in zijne zonden.

Wie deze beide bewerkingen vergelijkt, ziet dat VONDEL de Fransche fabel heeft uitgebreid en gewijzigd; echter zijn zijne uitbreidingen geene stoplappen, zijne wijzigingen met takt aangebracht. Hij heeft, en terecht, aan „moeder Simme” de plaats gegeven, die in het Fransch door den vader wordt ingenomen; de grilligheid der apenliefde beter doen uitkomen door zijne toevoeging: „t'eener dracht”; de gansche fabel met zijn luim doortinteld: hoe goed zijn verzen als vs. 7—8, en het toevoegsel in vs. 11: „o droevigh Apen-wee!” Toont de Fransche dichter zich aan het slot van zijne fabel een moralist, de Hollandsche is een boetprediker: de een bepaalt zich tot eene beschouwing: „tels sont les fols parens”; de ander richt zich onmiddellijk tot de ouders zelve: „Neemt hier een spiegel aen”, en hoeveel strenger is zijn toon!

Dergelijke opmerkingen kunnen gemaakt worden bij de vergelijking van andere fabelen. In vele gevallen is aan het slot eener fabel, evenals in bovengenoemde, de gevolgtrekking vervangen door eene rechtstreeksche toespraak. Niet zelden heeft VONDEL de dramatische kracht zijner verhalen verhoogd door de personen sprekend in te voeren, waar in het Fransch de schrijver aan het woord is. Men vergelijke b.v. den aanvang der fabels „De la Cigale et la Fourmy”:

Oud-Holland, 1894.

Aussi tost que l'hyver aux champs eust fait venir
 Ses glaçons & frimas, le Sautereau s'adresse
 Au Fourmy, le priant qu'a sa grande detresse
 D'un peu de son amas luy plaise subvenir
 Le Fourmy luy respond qu'il peut se souvenir
 . . . . .

WARANDE DER DIEREN.

XII.

De magre Krekel nu van 's winters kou bespronghen,
 Zocht aen 't kloeck Mierken heyl, tot bedelen ghedronghen,
 En met een heesche stem viel 't bezich dierken aen:
 „Erbarmt u Juffrou Mier! en om een weynigh graen
 „My ongetroost niet laet noch hongers nood bezuren,
 „Mijn armoe wat vervult en opent uwe schuren!”

Hetzelfde verschijnsel ziet men in No. CXV, dat tevens een goed voorbeeld geeft van de wijze waarop VONDEL zijn eigen weg ging in dit werk,

DU LIEVRE ET DE LA TORTUE.

SONET.

Un Lievre se vanitoit de la dexterité
 Qu'il avoit à courir et blamoit la Tortue
 De ceste pesanteur dont elle est revestue,
 Pourtant il demandoit sur elle autorité
 Elle dict qu'elle est preste à sa legereté
 De donner le combat Soit une source esleue
 Pour le terme arrêté: qu'elle est bien resolue
 Que la honte jamais n'ira de son costé.

CXV.

Een ongheziene kans de Schiltpadde heeft bestaen,
 Als met den lichten Haes zy ginck een wedspul aen,
 Die met zijn snellicheyte en rassicheyte van leden
 Dit loome dier verbaest met alle schamperheden:
 „Wat wilt ghij kruyper doen? o! luyen rondassier
 „En al te traghen prij? kruyp, kruyp na dijn manier!
 „Ick koom noch vroegh ghenoegh. Schudt van dijne harde schelpen
 „Noch soo veel beenen uyt en laetse d'ander helpen;
 „Ick ben doch morghen vroegh te Ronssen voor de stadt,
 „Eer ghij ten eynde zijt het geldeloose padt.”

Hoezeer VONDEL een nationalen, tevens een eigen, stempel op dit werk zijner jeugd heeft gedrukt, blijkt op vele plaatsen dezer fabelverzameling.

De Hollandsche republikein toont zich, waar wij het slot der Fransche fabel „vande wind, sonne ende wandelaar (No. XI)

Ainsi doit on priser davantage celui,
 Quand à son entreprise il gagne et vainc autrui,
 Plus par un bon moien, que par coups et par plaie,

aldus vinden weergegeven:

Ghy die te streng regeert, leert wat een macht vermengt
Met Re'en en zachtigheyd al nuttigheid toe-brenghet.
Gematighde' heerschappy onbuygelijcke lieden
Veel dragelijcker valt als al te strenghe ghebieden.
'T gemeene Volck dat haet een al te korten lijn.
'T wil liever zacht geleyd als hart gedwongen zijn.

Den aanstaanden vijand der predikanten speurt men reeds in No. XXII „d'oude ende jonge Kreeft”. In het Fransch eindigt de fabel als volgt:

Communement on veoit chascun estre fort prompt,
De reprendre aigrement ce que les autres font,
Et c'est le plus souvent cela qu'on leur void faire.

Bij VONDEL:

Ghy die 't voortreflijck ampt eens leeraers vast becleet
En and'ren haer gebreck te toonen zijt ghereet,
U zelven eerst bestiert, wilt in u zelf ghenezen
'T geen ghy in andren meynt bestraffelijck te wezen:
Want als ghy andren leert en blijft vant goede schuw,
Zoo blijft een dobbel sonde en grover vleck in u.

Alleen een zoon van een zeevarend volk kon de eenvoudige plaatsbepaling „en la mer” uitbreiden tot

Aen 't dorre en vochte stranght daer steeds de baren bruyzen (No. LXVIII)

en elders (No. XXXXI) tot:

Aent ongheruste strandt des Zees, der duynen voester.

Vervuld van den tijd waarin hij leefde, kon de Hollandsche dichter ook in deze fabelverzameling niet zwijgen van de pooltochten: de afkeurende regels over

. . . . . dat zotte volck dat met een ydel hoop
Een vaert langs 't Noorden zoekt, spijt der natueren loop
enz. (No. XXI)

zijn in het Fransch niet te vinden.

Overall toont zich hier de moralist, de zedengisper, die nu eens eene in het Fransch voorkomende waarschuwing kracht bijzet, dan eens te velde trekt tegen de heerschende misbruiken.

Hoe mat is het slot der fabel „Vande Mier en de Krekel” in het Fransch:

Scache donc cestuy-la qui pense tousjours rire,
Qu'un temps pourra venir qu'il faudra qu'il soupire,
Reconnoissant trop tard le temps qu'il a perdu

vergeleken bij den ernst van VONDEL:

Het kostelijcxste pand en kleynood uytgenomen
Is d'altijd vliende tijd die, hynden omgekomen,
Niet morgen wederkeert: wijs is hy van beraet
Die 's tijds gelegentheyd beooght en gade slaet;
Die op geen weelde steunt, noch die, hoe hoogh gezeten,
D'aenstaende zwaarigheyd lichtveerdigh gaet vergeten.

De forsche uitval tegen menschen, die „d'aenstaende vrucht (des) lichaems met venynen” dooden, aan het slot der fabel „Vant Zwijn ende den Wolf” (No. XVI) wordt in het Fransch niet gevonden; wij vinden daar slechts deze regels:

Que ce repoussement est grandement notable;
D'accorder au meschant d'estre son gardien,
Helas & que peut il en advenir de bien?

De uitvoerige schildering en hekeling der dronkenschap in de fabel „Vant droncken Hert” (No. CII) is geheel VONDELS werk; in het Fransch wordt de meening, dat „yvrognerie vilaine et infame” is, op geheel andere en veel beknopter wijze toegelicht.

Ook de uitval tegen de woekeraars aan het slot der fabel van „de Leeuwe, Koe en 't Schaep” (CIX) is geheel van VONDEL. De Fransche fabel „du Lion et d'autres bestes” eindigt aldus:

Pourtant qui veut se joindre avec les grans Seigneurs
Fiers, cruels ou nuisans, qu'ils supportent leurs meurs
Et tout ce qu'ils voudront ou mal dire ou mal faire.

III.

VONDEL EN FLAVIUS JOSEPHUS.

Indien men FLAVIUS JOSEPHUS' verhaal „Van den oorlog der Jooden tegen de Romeynen” vergelijkt met VONDELS *Hierusalem Verwoest*, dan ziet men dat VONDEL dat werk vlijtig heeft gebruikt.¹⁾ Vooral uit het 3de, 5de, 6de en 7de Boek heeft hij zijne kennis geput en blijkbaar ook EGESIPPUS' „van de Joodsche Oorlogen” daarbij vergeleken. Den monoloog van Josephus b.v., waarmede VONDELS stuk aanvangt, vindt men voor een deel hier terug; vergelijk o. a. vs. 45—54 met Josephus bladz. 612, 613. Voorname personages van VONDELS

¹⁾ Ik maakte gebruik van de Nederlandsche Vertaling „t'Amsterdam, by PIETER MORTIER, 1704.” VONDEL zelf noemt FLAVIUS JOSEPHUS en EGESIPPUS onder zijne bronnen.

treurspel: TITUS, FRONTO, LIBRARIUS (LIBERIUS MAXIMUS) komen ook hier voor. Het verhaal van de, TITUS gelegde, hinderlaag (vs. 227 volg.) vindt men bij JOSEPHUS op blz. 652; dat der moeder die haar kind slacht, braadt en eet op bl. 686; PHINEAS de priester wordt genoemd bij FL. JOSEPHUS op bl. 695 en bij EGESIPPUS op bl. 103.

Echter heeft VONDEL uit deze schrijvers slechts de ruwe stof genomen; de verdeeling en schikking der stof, ook de dialoog, zijn van hem; eveneens, voorzoover ik weet, de vinding van de eenigszins geheimzinnige persoon *de Dochter Sion*. In vs. 52 vinden wij een voorbeeld van de angstige nauwkeurigheid, waarmede VONDEL een dergelijke stof placht te bewerken. In *Hierusalem Verwoest* lezen wij hoe JOSEPHUS zich verwijt dat hij niet in den strijd gesneuveld is: (vs. 51—52)

Waerom volghde ick niet nae myn kryghslic voorgetreen,
Doen van die moord ontsloop JOSEPHUS, en noch een?

Dat „noch een” doet hier eene zonderlinge werking; het wordt ons echter duidelijk, indien wij bij JOSEPHUS vermeld vinden, dat behalve hem nog één Jood gespaard bleef. Het stond in het boek en moest derhalve in het treurspel.

Ook uit eenige andere drama's blijkt, dat VONDEL bij de behandeling van bijbelstof het werk van FLAVIUS JOSEPHUS nasloeg om het een of ander uitvoeriger vermeld of beter gemotiveerd te vinden dan in den bijbel. Zoo b.v. de motiveering van RUBEN's heengaan in *Jozef in Dothan* vs. 514—515

Wel broeders, ick ga heen:
't Zal noodigh zijn mijn vee al weder te verweien

die men vindt in Boek II, Hoofdstuk III der Joodsche Historie. Evenzoo het een en ander uit de toespraak van ACHITOPHEL tot zijne bloedverwanten in *David Herstelt* vs. 1186 volg. Ook bij de bewerking van *David in Ballingschap* gebruikte hij het werk van den Joodschen geschiedschrijver. Overigens zijn het slechts kleinigheden, der vermelding niet waard.

IV.

VONDELS KERSTNACHT.

In middeleeuwsche katholieke kerkhymnen vinden wij hier en daar uitdrukkingen, die ons aan den heerlijken rei uit *Gysbrecht van Amstel* herinneren.

Noemt hij die hymnen overigens ook — voorzoover ik weet — nergens in zijne geschriften, bij zijne belezenheid in de middeleeuwsch katholieke literatuur

zou het geen wonder zijn, indien hij deze hymnen had gekend; men vergeet niet, dat de gansche *Gijsbrecht* reeds duidelijk VONDELS neiging tot het Katholicisme toont. Echter is hier nergens sprake van overneming, zelfs niet van navolging; men kan hoogstens spreken van herinneringen, van hetgeen de Duitschers met een beter woord „Anklänge” noemen. Ik heb het oog vooral op de hymnen: „Salvete flores martyrum!” en „Herodes, hostis impie”, die beide den kindermoord te Bethlehem bezingen.¹⁾ Men vergelijkte b.v.:

KERSTNACHT.²⁾

.....
Nu zy die ziet in 't bloed versmooren
Aleer ze naulix zijn geboren
En zoo veel zwaarden rood geverft?

Wie zal die droeve moeder troosten,
Nu zy haer lieve kinders derft?

Wie kan d'ellende en 't jammer noemen,
En tellen zooveel jonge bloemen
Die doen verwelckten, eerze noch
Haer frissche bladeren ontloken
En liefelijck voor yder roken
En 's morgens droncken 't eerste zogh?

Zoo velt de zein de korenaiaren
Zoo schud een buy de groene blaeren

Bedruckte Rachel, schort dit waeren:
Uw kinders sterven martelaeren,
En eerstelingen van het zaed
Dat uit uw bloed begint te groeien
En heerlijk tot Gods eer zal bloeien
En door geen wreedheid en vergaet.

Transfigit ergo carnifex
Mucrone districto furens
Effusa nuper corpora²⁾

Caterva matrum personat
Collisa deflens pignora?³⁾

Salvete flores martyrum!
In lucis ipso limine,
Quos saevus ensis messuit
Ceum turbo nascentes rosas.
(„Salvete flores”)

Matres quaerelis parcite!
Vos prima Chrlsti victima
Grex immolatorum tener
(„Salvete flores”).

V.

DE LEEUWENDALERS EN CESARE RIPA's „ICONOLOGIA”.

Onder de werken, door VONDEL in zijne *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* genoemd, als geschikt om door jonge dichters te worden bestudeerd,

1) Lateinische Hymnen und Gesänge..... deutsch..... mit beigedrucktem lateinischen Urtexte von Dr. G. A. KÖNIGSFELD..... Bonn, 1847.

Beiträge zur Geschichte und Erklärung der ältesten Kirchenhymnen..... von Dr. JOH. KAYSER..... Paderborn, 1881.

2) ED. UNGER. Vgl. KAYSER p. 295 („Salvete flores martyrum”).

3) KÖNIGSFELD, p. 56 („Herodes, hostis impie”).

vinden wij ook vermeld „de Beeldenaer van den geestrijcken Ridder, Cesar Ripa, nu in Nederlantsch verduitscht.”¹⁾

Hij zelf heeft zich van dat werk bediend bij het dichten zijner *Leeuwendalers*; dat blijkt, indien men den Rei, die het tweede bedrijf besluit, vergelijkt met RIPA's boek, in voce *Mondo*.²⁾ Ik laat de overeenkomstige deelen hier volgen.

REY VAN LEEUWENDALERS.

KEER.

Brengt vrolijk pijnloof, groene meien,
Brengt kaes, en boter geel als gout,
Brengt room en bloemen uit de weien
Ter Lantkappelle, om Pan gebouwt.
Komt herwaert, komt hem nader,
Vereert nu zuivel, bloem en tack
En looft den goeden Vader;
Begroet hem, dien het heiligh dack
Beschut voor wint en regen;
Hy gunne ons zijnen zegen!

TEGENKEER.

O bocksvoet, geitoor, fluitevinder,
Gespickelt met uw lossevel;
Ghy wispelstaert dan hier dan ginder;
Ghy langebaert, zoo zoet op spel
Van dunne rieten, zeven
Aen een gekleeft, uw horens staen
Op 't voorhoofd, spits en even,
Gelijck een boogh of halve maen;
Root aenzicht, die uw hairen
Bevelecht met pynboomblaren!

KEER.

. . . . .

Begrijptghe 't wezen van Natuur,
Zoo veel gestarnde dieren,
De lucht, het water, aerde en vuur
En zijt ghy 't Al in allen,
O Vooght van jaght en stallen.

ICONOLOGIA.

„Voor de *Werreld* maelt *Bocaius* af, gelijk oock *Pierius Valerianus* doet, *Pan* met een Geytenkop, van rosse of verbrande verwe, met twee hoorens aen 't hoofd, die omhoog staen, met eenen langhen baerd, die hem op de borst hanght, en heeft in plaets van kleederen een vel van een Pantherdier, dat hem de borst en schouders besuiyt, houdende in d'eene hand een stock, die boven ghekrult is, als een Harderstaf, en met d'ander een Pijpken met seven rieten. Van 't midden af om leegh, is hy op de maniere als een hayrige en ruyge Geyte, daer van *Silius Italicus* aldus singht:

Pan vroolijck uyt zijn Feeste keert,
En quispelt met zijn quispelsteert,
Zijn slapen zijn met pijn omkoort (l. omboort?)
Zijn rosse kop brengt hoorens voort,
De ooren, langh en uytgespreyt,
Zijn hart van hayr gelijck een geyt,
Zijn ruyge baerd, seer langh gestreckt,
Hem van de kin de borst bedeckt,
Dees God voert steeds een Harder-staf,
En speelt op 't riet daer ueuntjes af;
Een kabelbonte Dassen-huyd
Zijn sijden, rugh en borst besluyt.

Pan is een Griex woort en bediet Al of het Geheel . . . . .

In de ander hand heeft hy zijn fluyt met zeven rieten, overmits *Pan* de eerste is geweest, die veele rieten met Wasch te saemen gehecht heeft en daer op eerst heeft ghespeelt.”

Dat VONDEL de figuur van den Wildeman waarschijnlijk ontleend heeft aan het Engelsche tooneelstuk *Mucedorus*, heb ik elders trachten aan te toonen.³⁾

¹⁾ Zie den, eene halve bladzijde vullenden, volledigen titel in UNGERS Uitgave van VAN LENNEP's editie van VONDEL 1648—1651, bl. 140.

²⁾ In den druk van 1644, bl. 600—601.

³⁾ Zie: *de Nederlandsche Spectator* 1893, No. 6.

VI.

LUCIFER.

De voortreffelijke uitgave dezer tragedie van VONDEL door den Heer N. A. CRAMER zal, naar wij hopen, velen in staat stellen dat koninklijk treurspel dieper te voelen en beter te begrijpen.¹⁾ Toch blijft er nog veel te doen voor hen, die de wording en het wezen van dit stuk willen doorgronden.

In verscheidene der „Aanteekeningen” geplaatst achter CRAMER's uitgave van Lucifer, heeft de uitgever getracht ons VONDELS voorstelling van den Hemel duidelijk te maken. Terecht vergelijkt hij die in hoofdzaak bij de voorstelling in DANTE's *Paradiso* en kenschetst hij haar als de in de Middeleeuwen algemeen gangbare.

Dat VONDEL zijne voorstelling aan DANTE zou ontleend hebben, beweert de Heer CRAMER niet. Dat zou ook uiterst onwaarschijnlijk zijn. Immers, nergens blijkt ons, dat VONDEL bekend is geweest met het werk van den grooten katholieken dichter; geene enkele maal noemt hij diens naam. Vinden wij echter in de groote uitgave van DU BARTAS' Werken van 1611 dezelfde voorstelling van het hemelstelsel als bij VONDEL, dan zal het wel niet gewaagd zijn aan te nemen, dat ook hier DU BARTAS' Werken tot VONDELS bronnen hebben behoord.

In de bovenvermelde dissertatie van Dr. A. HENDRIKS worden eenige deelen van *La Sepmaine* aangehaald, waarvan VONDEL gebruik heeft gemaakt voor zijne schildering van Eden, voor zijne voorstelling der Godheid en die van Eva. Er valt echter vrij wat meer te vermelden. Ik laat hier ten eerste uit de verklarende proza-aanteekeningen der groote uitgave van 1611 datgene volgen, wat strekken kan om VONDELS voorstelling van den hemel, gelijk zij in *Lucifer* gegeven is, toe te lichten. „Er zijn tien hemelen” lezen wij²⁾; „pourtant se faut arrester à la troisième, à sçavoir qu'il y a dix Cieux, comme les modernes Astronomes l'ont clairement démontré. Ils disent donc que le dixiesme Ciel a un simple et seul mouvement iournal de 24 heures d'Orient en Occident, entre les deux poles ou pivots du monde, trainant quant et soy tous les autres Cieux, globes et corps celestes, voire les Elements plus leger,” Echter wordt later deze rol van beweegkracht toegekend aan den negenden hemel: „Quant au neufiesme Ciel, que i'ay appelé grand et premier mobile, qui traine le Ciel des estoiles ou firmament et tous les autres . . . . . Le Poëte parlant du Ciel qui emporte les autres, ne dit point si c'est le 9 ou le 10, mais le proposant au dessus de

1) In de reeks: Zwolsche Herdrukken. Zwolle, TJEENK WILLINK.

2) Ald. p. 88—90.

celuy des estoilles, il semble vouloir parler du neufiesme, comme Ptolomee et les autres en ont parlé."

Ook van den „*Kristalyn-hemel*" wordt hier gesproken: „Au regard du Ciel appellé communement cristalin, la dispute n'en est pas vuidee entre ceux qui ont plaidé pour et contre. Le Poëte suit l'opinion de S. Ambroise au 2 liv. de son Hexameron, ch. 2, de S. Basile en la 3. Homilie, de S. Damascene au 2 liv. de la foy Chrestienne, ch. 6 et d'autres Theologiens tant anciens que de nostre temps."

Elders lezen wij: (p. 88)

„Il (DU BARTAS) met en avant la commune opinion. Que les Cieux ne sont composez des Elemens, ains d'une cinquiesme essence, à cause de leur cours circulaire, continuel et invariable. Il oppose à ceste opinion, qui est d'Aristote, celle des Platoniques, qui ont tenu que des quatre Elemens sont composez les Cieux, que la terre rend les corps celestes visibles et solides: l'air les rend transparens: le feu les rend legers, chauds et lumineux: l'eau modère leur chaleur en telle sorte que ces Elemens sont du tout purs et differens entierement de nostre terre, air, feu et eau terrestre."

Een eind verder lezen wij over den allesomvattenden hemel, waarin God verblijft houdt, *l'Empyrée*:

„Or outre plus et par dessus tous ces neuf ou dix Cieux, les Theologiens et Astronomes ont mis le Ciel onziesme, qui embrasse les autres et le nomment Empyrée à cause de la lumière et splendeur et pource qu'il excelle en pureté tous les autres Cieux, comme le feu surpasse les autres Elemens. Il est estimé la demeure des eslus de Dieu, les esprits d'une partie desquels y sont recueillis attendant le reste de leurs frères en le iour de la Resurrection bienheureuse auquel les corps d'iceux relevez de la poudre de la terre, seront reunis à leurs ames et eslevez au Ciel pour estre eternellement avec le Seigneur."

DU BARTAS is waarschijnlijk niet de eenige geweest, aan wien V. zijne voorstelling van den hemel ontleende. In RODENBURGS *Keyser Otto* (1617) *Het Eerste deel* vindt men eene „Afbieldinghe van d'Elf hemelen". Daar ziet men duidelijk de „negen boghen// Die sneller dan een pijl rondom hun midpunt vlo-ghen"; de zeven binnenste heeten: „Coelum Lunae, Mercurii, Veneris, Solis, Martis, Iovis, Saturni"; de 8^e heet „firmamentum"; om het „firmamentum" heen loopt de „nona sphaera, coelum aequum sive cristalinum, daaromheen een ring, die „primum mobile" wordt genoemd; het „primum mobile" wordt weer omgeven door het „Coelum Empyreum, omnium extremum dei omnipotentis habitaculum atque omnium electorum".

Behalve de door Dr. HENDRIKS aangehaalde plaatsen uit *La Loy* en *La Magnificence* kan men nog andere deelen van DU BARTAS' werk noemen, welke VONDEL blijkbaar hebben geïnspireerd, toen hij zijn heerlijken lofzang op God dichtte.

Zoo b.v. I, p. 4:

Or donc avant tout temps, matiere, forme et lieu,
Dieu tout en tout estoit et tout estoit en Dieu,
Incompris, infiny, immuable, impossible,
Tout esprit, tout lumiere, immortel, invisible,
Par sage, iuste et bon, Dieu seul regnoit en paix:
Dieu de soy-mesme estoit et l'hoste et le palais.

Ook I, p. 92:

O beau Rond cinq fois double, ennemy du sejour,
Vie de l'Univers, sacré Père du iour
Sacré Père de l'an, de toy-mesme modelle,
Qui ne changes de place et toutes-fois ton aile
Sur nous vole si tost que nostre entendement
Seul peut, comme ton fils, suyvre ton mouvement:
Infiniment finy, franc de mort, d'accroissance,
De discord, de langueur, ayme-son, ayme-dance,
Tousiours semblable à toy, tout à toy, tout en toy,
Clair, transparent, leger, du bas monde la Loy:
Qui bornes, non borné, d'un grand tour toute chose
Qui tiens toute matiere en toy cu sous toy close,
Throne du Tout—puissant etc.

Uit den II. iour, p. 166—167; Noach zegt tot Cham:

Ie sçay bien, Dieu mercy, que le Cercle parfait,
Dont le centre est partout, est sur tout son rond trait:
Que celuy qui seul est, ne sent dans son courage
De mille passions un tempesteux orage:
Qu'immuable il meut tout et que d'un seul penser
Il peut bastir le ciel et le ciel renverser.
Ie sçay qu'il a son throsne au milieu d'une flamme
Inaccessible à nous, que nostre ame est sans ame
Nostre esprit sans esprit, lorsqu'il veut concevoir
Dans son cercle finy son infiny pouvoir
Je sçay certes, ie sçay, que sa face estoillee
Est du flambant cerceau des Cherubins voilee:
Qu'on ne void point le Saint, le grand, le Tout-puissant,
Si ce n'est par le dos et c'est mesme en passant
La trace de ces pas nous est plus qu'admirable:
Son estre est incompris, son nom est ineffable:
Si bien que les bourgeois de ce bas element
Ne peuvent point parler de Dieu qu'improprement
. . . . .
. . . . .
C'est pourquoy nostre langue en un si haut subiect,
Ne pouvant suyvre l'ame et l'ame son obiect,
Begaye chasque coup . . . . .

De voorstelling der ziel, die men in vs. 119 volg. vindt:

D'onzichtbre ziel bestaet uit geest en niet uit stof,
Z'is heel in ieder lidt. Het brein verstreekt haer hof

herinnert aan DU BARTAS' verzen (VI. iour, p. 299):

Car soit que cet esprit inventeur de tout art,
Soit tout en tout le corps et tout en chasque part,
Soit qu'il regne au cerveau, soit qu'au coeur il habite.

De gedachte dat God niet gebonden is aan de wetten die hij zelf geeft, uitgedrukt in *Lucifer*, vs. 922: „Wat Recht? die wetten geeft, vermogh de wet te breken” vindt men ook reeds in het door VONDEL vertaalde fragment van BARTAS' *Sepmaine*, getiteld *de Vaderen* (vs. 188 volg.):

Verwondert u alleene om 't gheen noch niet kan vaten
De swackheyd uwes Wets; Godt heeft hem selfs gheset,
Als die elck Wetten gheeft en vry blyft van syn Wet:
Hy is syn eyghen Wet en vlieght met snelle veeren,
Alsins waer heen hem drijft syn willen en begeeren.
Al 't ghene hy schaft is goed; niet dat men sal vermoen,
Dat God om 't goeds wil 't goed ghehouden is te doen,
Maer 't goed is alleen goed, om dat het komt te neyghen
Van d'hooghste goedheyd selfs des ghenen die als eyghen
Rechtvaerdigheyt besit.

regels die tevens de opvatting van den Rey in *Lucifer* toelichten: God is geen tyran, niet willekeurig, maar al zijne daden zijn goed, omdat zij van Hem komen.

Is de invloed der poëzie van DU BARTAS derhalve wel merkbaar in *Lucifer*, wat eenige onderdeelen van het stuk betreft — in de hoofdzaken: de gansche opzet van het drama, de karakters, de verdeeling en de uitwerking van het overige is VONDEL onafhankelijk van zijn voorganger.

DU BARTAS wijdt slechts eenige regels aan den opstand der engelen. (Vgl. I. jour, p. 32). De namen Lucifer, Apollion, Belzebub en Belial komen, naar het schijnt, niet bij hem voor; in de uitvoerige Indices worden zij ten minste niet gevonden.

De vraag rijst nu: van waar had VONDEL zijne gansche voorstelling van den opstand en den val der Engelen? Bij de bewerking zijner overige bijbelsche stukken vond hij het argument min of meer pasklaar in den bijbel zelf; hier is het een ander geval. VONDEL zelf heeft ons de plaatsen aangewezen in Jesaja, Ezechiël, het Evangelie van Lucas en den Brief van Judas waar over Lucifer en den val der engelen gesproken wordt; ook een drietal plaatsen aangehaald uit de geschriften van CYPRIANUS, GREGORIUS PAPA en BERNARD VAN CLAIRVAUX, die

over dezelfde stof handelen. De duivelen Lucifer, Belial, Belzebub, Apollion en de aartsengelen Michaël, Gabriël, Rafaël komen wel in den bijbel voor, doch overal worden zij slechts kortelijk vermeld¹⁾; Uriël is ontleend aan het apocryphe boek Esdra. Heeft VONDEL nu uit deze weinige verspreide elementen zijn meesterstuk geschapen? Hebben wij de gansche voorstelling, den opzet van het stuk, de karakters van Lucifer, Belial, Belzebub en Apollion, alsmede de opvatting van het wezen der Aartsengelen Michaël, Gabriël en Rafaël, de schildering van den strijd tusschen getrouwe en ontrouwe engelen en zooveel meer aan VONDELS scheppend genie te danken? Indien wij overwegen, hoeveel VONDEL placht te lezen en te studeeren, wanneer hij eenige stof dramatisch wilde behandelen; hoe lang hij zijne stof bewerkte, voordat hij meende haar voldoende meester te zijn — dan mogen wij, hoe geneigd ook den grooten dichter alle eer te geven, deze onderstelling niet aannemen dan na een uitgebreid onderzoek. De vraag, die wij ons moeten stellen, is deze: zijn er geschriften aan te wijzen, waaraan VONDEL zijne voorstelling van den val der Engelen ontleend heeft of één geschrift, waarin hij eenige voorname bestanddeelen zijner stof reeds tot een geheel vereenigd vond? Deze vragen worden gemakkelijker neergeschreven dan opgelost.

Want waar moet men zoeken? Is de Bijbel genoeg doorzocht? Misschien wel. Echter wijs ik op eene plaats uit de Psalmen, die den bijbelvasten dichter voor den geest kan hebben gestaan, toen hij den strijd in den hemel schilderde. Vgl. Psalm XVIII, vs. 14 volg. Leest men dezen Psalm in VONDELS schoone bewerking (XVII) dan is de gelijkenis nog opmerkelijker; men vergelijke verzen als deze uit de psalmbewerking met de volgende uit Lucifer:

DE XVII. HARPZANG.

. . . . .
. . . . .

Voor zijnen glans en schricklijk aenzicht baeren
En bersten wolck en dichten nevel uit
Met blixemen en hagel en geluit
Van donderslagh en wederlicht naer onder.
De Godtheit laet zich hooren in den donder
Van boven uit den hemel en de lucht;
De Hoogste laet zich hooren in 't gerucht
Van hagelsteen, in wederlicht en voncken.
De blixemstrael wort naer beneên gekloncken,
Gelijck een pijl, met d'allersterckste hant.

---

¹⁾ Zie de bijbelplaatsen opgesomd in CRAMER's uitgave van *Lucifer* bladz. 110.

LUCIFER vs. 1803 volg.

Een klanck, waerop terstont een zwang're wolck van schichten,
 Geborsten, slaghe op slaghe, een gloënden hagel baert,
 Een storm en onweër, dat de hemelen vervaert.
 . . . . .
 . . . . .
 Al weërlicht wat men ziet; al wat men hoort, is donder.
 . . . . .

vs. 1913 volg.

. . . . . Michaël verheft zijn rechte hant
 En klinckt den blixemstrael, gesterckt door 't alvermogen
 Dien wrevelmoedigen door helm en hooft in d'oogen
 Al t'ongnadigh . . . . .

Het is mogelijk, dat psalm XVII bewerkt is nà *Lucifer*: de psalmbewerking kwam *in haar geheel* uit in 1657; *Lucifer* is van 1653. Echter ook het tegenovergestelde is mogelijk; men hechte aan dat jaartal niet te veel gewicht en vergete niet, dat VONDEL een werk dikwijls zeer lang onder handen had, voordat hij het in het licht gaf. In de uitgave van VONDELS Poëzy van 1644 vinden wij reeds een viertal vertalingen der laatste psalmen, welke later na eenige wijzigingen van den tekst door den dichter in de volledige bewerking overgenomen zijn,

De geschriften der Kerkvaders kunnen ons misschien meer licht geven. In die van AUGUSTINUS en CYPRIANUS, wier beider werken VONDEL ongetwijfeld kende (den laatste noemt hij ook in het voorbericht van *Lucifer*), vond ik, vertrouwend op de uitvoerige Indices niets van beteekenis. Wel in de werken van den anderen, door den dichter genoemden, kerkvader: Paus GREGORIUS.¹⁾

Wij vinden daar b.v. (I, p. 1603 seqq.) de indeeling der Engelen in „novem Ordines: Angelos, Archangelos, Virtutes, Potestates, Principatus, Dominationes, Thronos, Cherubim et Seraphim.” Verder nog aangaande Lucifer: „Quibus nimirum ordinibus ille primus Angelus ideo ornatus et opertus extitit, quia dum cunctis agminibus angelorum praelatus est, ex eorum comparatione clarior fuit.” Over de engelen lezen wij: „Hi autem, qui minima nuntiant, Angeli; qui vero summa annuntiant, Archangeli vocantur. Hinc est enim, quod ad Mariam virginem non quilibet Angelus sed Gabriel Archangelus mittitur. Ad hoc quippe ministerium summum Angelum venire dignum fuerat, qui summum omnium nuntiabat.”

¹⁾ Sancti Gregorii Papaei..... Opera Omnia..... studio et labore Monachorum Ord. S. Bened. Parisiis. 1705.

De voorstelling van het wezen der Aartsengelen en van hunne verschillende geaardheid vinden wij in hoofdzaak hier terug: „Michaël namque, quis ut Deus: Gabriel autem fortitudo Dei: Raphael vero dicitur medicina Dei. Et quoties mirae virtutis aliquid agitur, Michaël mitti perhibetur: ut ex ipso actu et nomine detur intelligi, quia nullus potest facere quod facere praevallet Deus. Unde et ille antiquus hostis, qui Deo esse per superbiam similis concupivit, dicens: (volgt Jesaja 14, 13: In caelum conscendam etc.)..... cum Michaële Archangelo praelaturus esse perhibetur..... (Raphaël)..... qui ergo ad curandum mittitur, dignum videlicet fuit ut Dei medecina vocaretur.”

De moraal van *Lucifer*, door VONDEL aan het slot van zijn *Berecht* uitgedrukt, vinden wij ook hier reeds (I, 1073): „Ex Angeli casu discat homo non superbire”.

Eveneens de voorstelling van twee elkander vijandige legers, al is die ook aan den Bijbel niet geheel vreemd; I, 1035: „Exercitus diaboli dux superbia, cujus soboles septem principalia vitia. Singula suum habent exercitum”. I, 542: „Angelicos vero spiritus recte Dei milites dicimus, quia decertare eos contra potestates aereas (de afvallige engelen) non ignoramus.”

Misschien is elders meer van dien aard te vinden.

Op het spoor der engelen te komen schijnt in dit geval gemakkelijker dan dat der duivelen te vinden. VONDEL zelf heeft ons in zijn „Berecht” een kleinen wenk gegeven, waar hij zegt: „Onder d'Engelsche Onroomschen heeft de geleerde pen van RICHARD BAKER, Lucifer en al den handel der oproerige Geesten, oock vry breet in 't rymeloos uitgestreken”. Het eenige werk van RICHARD BAKER, in de Encyc. Britann. vermeld, dat mij toescheen eenige kans op inlichting te kunnen geven, is getiteld: „Apologie for Laymen's Writing in Divinity, with a short Meditation upon the Fall of Lucifer” (1641).

Een onderzoek van dit zeldzame werkje in de Bibliotheek van het British Museum, ingesteld door Prof. H. LOGEMAN — wien ik hiervoor bij dezen openlijk mijn welgemeenden dank betuig — bracht mij geen licht: de namen Apollion, Belial, Belzebub komen in BAKER's geschrift niet eens voor; het werkje bevat slechts allerlei min of meer spitsvondige theologische overpeinzingen van Lucifer's val. Bestaat er misschien een ander werk van BAKER dan het genoemde en zou dat ons het gewenschte licht kunnen verschaffen? Men heeft wel eenig recht die vraag te stellen, want VONDELS kenschetsing van BAKER's geschrift past kwalijk bij den inhoud der „Meditation”.

VII.

VONDEL EN BUCHANAN.

Dat VONDEL, toen hij zijn *Jeptha* schreef, gebruik maakte van BUCHANAN's gelijknamig stuk, wisten wij, sedert MACQUET in zijne *Proeven van Dichtkundige Letteroefeningen* (II, 51 volg.) eene vergelijking der beide stukken had gegeven. Het loont de moeite wel, VONDELS afhankelijkheid van BUCHANAN in dezen, uitvoeriger en duidelijker in het licht te stellen dan MACQUET dat gedaan heeft. VONDEL noemt in het „Berecht” vóór zijnen *Jeptha* het treurspel van den Schotschen geleerde en dichter GEORGE BUCHANAN. Wij lezen dáár: „want hy (ARISTOTELES) zeght, dat het treurspel allermeeft begrijpt den handel van eenen zonneshijn, of luttel min of meer: waar tegens BUCHANAN, in zijn treurspel van Jephtha, zich (behoudens zijne treffelijcke eer in de dichtkunste) te grof vergreepen heeft, oock tegens de openbaere waarheit der Bijbelsche historie: gelijk van wijlen de heer professor VOSSIUS, op de tooneelwetten afgerecht, dit in BUCHANAN overlang tegens my bestrafte.”¹⁾

De opdracht van BUCHANAN's stuk is gedagteekend: Lutetiae Parisiorum, quinto Calend. Aug. 1554. De „personae” zijn: Angelus, prologus; Storge, mater; Iphis, filia; Chorus indigenarum puellarum; Jephthes, imperator; Symmachus, amicus; Sacerdos; Nuncius. De gang van het stuk is als volgt: Een engel spreekt den proloog, waarin hij op de wijze van Euripides en Seneca uiteenzet, wat wij in het stuk zullen hooren en zien. Storge komt met hare dochter Iphis uit het paleis; sombere droomen hebben haar dien nacht gekweld: zij zag een kudde schapen vluchten voor een troep wolven met bloedig beschuimde muilen; de herdershond joeg de wolven op de vlucht, maar, teruggekeerd tot de kudde, rukte hij een angstig lam uit hare armen en verscheurde het. Iphis tracht hare moeder gerust te stellen. Het koor zingt nu een klaagzang over Israëls afhankelijkheid van de Ammonieten en smeekt God om uitredding. Een bode verschijnt, die eene uitvoerige beschrijving geeft van den slag tusschen Israëlieten en Ammonieten. Het koor verheerlijkt God en wekt op tot dankbetoon aan God met feestmuziek en offeranden. Jephtha treedt op; ook hij dankt God en vermeldt welke gelofte hij heeft afgelegd. Op dat oogenblik komt Iphis hem tegemoet. Zij begrijpt haar vaders droefheid niet en gist vruchteloos naar de oorzaak daarvan. Symmachus belooft het koor naar de oorzaak onderzoek te doen bij Jephtha. In een volgend tooneel hooren wij hem die belofte vervullen. Jephtha herinnert hem de eens

¹⁾ Men vindt deze opmerking van VOSSIUS in zijne *Poeticae Institutiones*, Lib. II, 13.

gedane belofte. Symmachus raadt hem aan over die zaak met zijne vrienden raad te plegen. Het koor neemt het besluit alles te ontdekken aan Storge en Iphis en beklaagt Jephtha en Iphis. In een lang twistgesprek tusschen Jephtha en den Sacerdos wordt het voor en tegen van Jephtha's beschouwing der gelofte besproken (wordt geredekaveld over J.'s gelofte: in hoever hij die gelofte al dan niet moet gestand doen). Het koor betreurt de wisselvalligheid van het aardsch geluk, zichtbaar in Jephtha, Storge en Ifis. Dit drietal komt nu ten tooneele; Storge en Iphis trachten tevergeefs Jephtha van zijn vreeselijk plan af te brengen; als hij onverzettelijk blijft, onderwerpt Ifis zich en verklaart zich tot het offer bereid. Zij neemt afscheid van hare ouders en haar land, en vertrekt. Het koor verheerlijkt den mannenmoed van het vrouwelijk geslacht. De bode komt nu aan Storge de offerplechtigheid beschrijven. Daarmede is het stuk geëindigd.

Vergelijken wij nu VONDELS tragedie met het stuk van BUCHANAN, dan zien wij dat VONDEL wel het een en ander aan zijn voorganger heeft ontleend. BUCHANAN's titel: *Jephthes sive Votum* herkennen wij in dien van VONDEL: *Jephtha of Offerbelofte*. Den naam *Iphis*, welks vinding men vroeger aan VONDEL toeschreef, zal hij waarschijnlijk wel van BUCHANAN hebben overgenomen.¹⁾ Dat VONDEL den naam der moeder *Storge* vervangen heeft door dien van *Filopaie*, zal hij wel gedaan hebben op raad van VOSSIUS of een ander, die de redenen kende, waarom HEYNSIUS in zijn werk *de Tragoediae constitutione* (p. 205) dien naam had afgekeurd: „neque vero matrem puellae *Sorgen* (l. *Storgen*) dicam. Aliud affectus enim, aliud quae afficitur.” Daarom had VONDEL haar, volgens HEYNSIUS, moeten noemen *Stergusa* (de liefhebbende). Maar waarom juist een Grieksche naam? zou men kunnen vragen. Het antwoord is: omdat de wetgevers in dezen dat aanrieden. In een der toenmalige wetboeken van dramatische poëzie lezen wij: „Postquam drama simpliciter conceptum est, nomina personis imponi debent. Quae si ab historia non sint, fingi ea oportebit. Petetur id nomen vel a simili historia; dummodo ne putide et affectate id fiat: vel Graecum etymon attendetur, quod eventum ant mores signet; qualia fuere Pentheus, Eunomia, Chremes.”²⁾ Overigens valt niet te ontkennen, dat de naam *Filopaie* meer Grieksch klinkt dan is. BUCHANAN's *Symmachus* speelt ongeveer de rol, welke de Hofmeester in VONDELS *Jephtha* vervult: beiden geven Jephtha den raad de zaak met anderen te overleggen en verschaffen daardoor aan de dichters dezer twee tragedie's

¹⁾ De naam *Iphis* komt voor Ovid. *Metam.* IX, 669 („een gemeene naam dien mans en vrouwen draegen”); *Metam.* XIV, 931 ook zekere Ifis (een jonkman). HEYNSIUS keurt BUCHANAN's keus van dien naam af; de eerstgenoemde Ifis (IX, 669) heeft dan ook verkeerde neigingen; volgens HEYNSIUS had BUCHANAN het meisje *Jechida* = *unica* moeten noemen.

²⁾ G. J. Vossii *Poetic. Institut. Libri III* (Amst. 1647) II, 16.

gelegenheid tot het tentoonspreiden hunner dialectische en rhetorische talenten. De plaats van den Sacerdos in BUCHANAN's stuk wordt in VONDEL's tragedie ingenomen door Hofpriester en Wetgeleerde. De droevige taak: Iphis' moeder in te lichten, die BUCHANAN aan het koor had opgedragen, laat VONDEL den Hofpriester vervullen.

Enkele passages en verzen van *Jephthes* hebben VONDEL blijkbaar voor den geest gestaan, toen hij zijnen *Jephtha* dichtte. Zoo b.v. de beschrijving van den slag tegen de Ammonieten, al blijft VONDEL hier gelijk elders zich zelf. Men vergelijk *Jephthes* vs. 291 volgg. en *Jephtha* vs. 243 volgg.

Ut rettulit
Haec praeco, rauci clangor aeris aethera
Pulsit, virorum clamor, armorum fragor
Fremitus equorum, curruum stridor boar:
Coelum remugit: fracta tellus axibus
Gemit¹⁾

De vermelding van het teeken uit den hemel *Jephthes*, vs. 303 seqq., vindt men *Jephtha* vs. 255 volgg.

Ecce inter umbras pulveris, cadentium
Lamenta gemitusque inter, atque hortantium
Voces, refulsit nube diducta dies,
Et utrasque turmas redditus coelo fragor
Implevit, humilis omnium mentis pavor.
Consternat

Al is hier van geen „hemelsch heir” sprake, gelijk in *Jephtha*. Vergelijk verder *Jephthes* vs. 495 en *Jephtha* vs. 579 vlgg.

Prodeo; parentis reducis ut laeta ac lubens
Conspicio vultus. O mihi secundum Deum
Genitur verende, sine frui amplexu tuo

Vs. 525 met J. vs. 844

Bello salutem repperi, perii domus.

Vs. 569 met vs. 671

Probe loquuta es, digna patre filia
Victore.

Vs. 744—45. Vs. 842—3.

Crudelis in me Victor Ammon irruat
Et noxiam animam mille plagis exigat

¹⁾ Deze plaats ook bij MACQUET vermeld.
Oud-Holland, 1894.

Vs. 759. Vs. 945.

Una cum amicis cuncta statues libere

Vs. 767 vlgg. met vs. 953—961.

Quin consulendum censeo vel eo magis
Quod saepe visum est veni inexplicabile
Expediit alius facile: si cedant bene
Consulta prave, te sequetur gloria
Si male ceciderint, tu tamen culpa vacas

Vs. 842 vlgg. en V. vs. 1695 vlgg.

O sol diurnae lucis auctor . . . . .
. . . . . procul
Averte vultus execrandis a sacris

Vs. 856 en V. vs. 1725 vlgg.

Hic ultimorum consequi luctus solet
Comes malorum, quum medentium manum
Vulnus recusat, aut peractum quum scelus
Remedia refugit.

Vs. 867 vlgg. en V. vs. 1020 vlgg.

Primum amare liberos
Natura nostris inseruit affectibus
Nec nostra tantum motus iste pectora
Percellit: altum quidquid aequor permeat
Celeri natatu, quidquid alis aëra
Findit, quod utero cunque cunctorum parens
Tellus creavit, sentit affectus sacros
. . . . .
. . . . .
Nec scelere nostras inquinare dexteras
Sat est: nefandum facinus adscribere juvat
Coelo: cruentis victimis confingimus
Gaudere numen: quod nec Egyptus Dei
Ignara patrat, nec superstitionibus
Assyria falsis una deditissima.

Vs. 895 en V. vs. 1053—57.

. . . Nostro non litatur victimis
Deo cruentis, bubulove sanguine:
Polluta nullo corda sed contagio
Et mens recocta veritate simplice
Illi offerenda et casta conscientia.

Vs. 904 en V. vs. 1071.

Non nuncupata vota oportet reddere?

Vs. 920. = V. vs. 1042.

Mactare natum jussit Abraham Deus.

Zoo ook BUCH. vs. 953 vlgg. met V. vs. 1066—1094. Vs. 1126 vlgg. met V. vs. 870, 1945; B. vs. 1166 vlgg. met V. 1864. Ook de verwijzing naar de volgende eeuwen, die Iphis' lof zullen verkondigen. (VONDEL vs. 1683—'87) bij BUCH. vs. 1331 vlgg. (Chorus).

Laus foeminei famaue sexus	.....
Et generosae gloria stirpis	.....
Animi nimium virgo virilis,	.....
Licet injuria tibi factorum	tibi thalami expertes
Utiliores abscedit annos	Moesto ululatu flebile carmen
.....	Per redeuntis recinent annos.
Fama adjiciet posthuma laudi	
.....	
Te posteritas sera loquetur	
.....	

B. vs. 1323 en V. 1602 vlgg.

..... Mater jam vale carissima
 Et vos penates patrii, in quibus dies
 Laetos peregi, spes ad amplas molliter
 Educta, claris destinata nuptiis.
 O fata, fata et morte defuncti patres
 Accipite placide destinatos patriae
 Manes saluti.¹⁾

VIII.

NAVOLGING VAN KLASSIEKE DICHTERS.

In VAN LENNEP's uitgave van VONDELS Werken vindt men vrij wat plaatsen aangewezen, waar VONDEL een of anderen klassieken dichter heeft nagevolgd. Eenige andere zijn vermeld in CAMPER's Dissertatie *de Justo Vondelio, poeta tragico* p. 23—39; in Dr. TE WINKEL's bovengenoemd geschrift zijn daaraan weer eenige toegevoegd (bladz. 302 vlgg.) Hetgeen hier volgt is eene bijdrage tot het reeds gevondene:

De schildering der volksmenigte, die getuige wil zijn van POLYXENA's dood in SENECA's *Troades* heeft blijkbaar invloed gehad op eene dergelijke schildering in VONDELS *Palamedes*. Vgl. *Amsteldamsche Hecuba* vs. 1555—1572 en vs. 1613—1621 met *Palamedes* vs. 1911—1930. VONDEL heeft echter ook hier weer, als een kiesch dichter, niet gepronkt met eens anders veeren: SENECA's schildering gaf hem slechts aanleiding tot de zijne; enkele verzen herinneren door klank en inhoud aan andere zijner vertaling van SENECA.

¹⁾ Deze verzen ook bij MACQUET vermeld.

Toen VONDEL in de *Maeghden* het tooneel schilderde van den moord, door ATTILA gepleegd op de van veldoversten omringde URSUL, terwijl allen op een heuvel staan, zweefde hem blijkbaar de voorstelling van SENECA nog voor den geest; evenals de maagden die zoo kuisch voorover vallen (vs. 1341—1342) ons herinneren aan POLYXENA's wijze van vallen, zooals die door EURIPIDES is beschreven. Het tooneel eener volksmenigte in afwachting uit *Amsteldamsche Hecuba* en *Palamedes* vinden wij later nog eens in *Joannes de Boetgezant* I, vs. 449—482. Overigens vergelijkte men, om te zien wat VONDEL aan SENECA ontleend kan hebben, Dr. WORP's studie *De Invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel*.

In VONDELS *Jeptha* raadt de Hofmeester Jeptha, zijn zwaard af te leggen om Ifis den aanblik van het wapen waarmede zij geofferd zal worden te besparen: (vs. 1532 volg.)

Gord af dit zwaert: gord af! 'k Zal 't heimlijck bergen
Bedecken met mijn kleet, opdat ze niet
Voor 't ende van inbeelding dootsch verschiet.
Wanneer ze knielt op d'oevers van haer leven,
Het hofaltaer, zal ick 't u wedergeven.

Deze trek, een der „slaegen” of „vonden” zooals VONDEL placht te zeggen om een werk te sieren, was door hem ontleend aan LUCRETIUS. Hij zelf zegt ons in de Opdracht van *Koning David Herstelt*: „LUKRETIUS gedenckt hoe d'opperpriester het zwaert, waarmede Ifigenie zal geoffert worden, voor Agamemnons oogen verbergen.”¹⁾

In *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* IV, vs. 61—81 heeft VONDEL het verhaal van LUCRETIUS in eene uitvoerige bewerking weergegeven.²⁾

Dat de stof van het drama *Faëton* ontleend is aan OVIDIUS' *Metamorphoses*, was reeds opgemerkt door Dr. TE WINKEL.³⁾ Men vindt die episode in het 2de Boek van OVIDIUS' werk. Ik voeg er bij, dat het verhaal van den strijd tusschen Apollo en den Python, door VONDEL in zijn drama gevlochten, ontleend is aan het 1ste Boek. Dr. TE W. heeft er niet op gewezen, dat de tekst van VONDELS vertaling der *Metamorphoses* en die van zijn treurspel tal van gelijkkluidende regels bevatten. Men vergelijkte b.v. *Faëton* vs. 342—343:

De vader ziet u met den neck aen, schudt het hoofd
Wel drywerf achter een

¹⁾ De plaats komt voor in de *Rerum Natura* I, vs. 80 seqq.

²⁾ De *Bespiegelingen* zijn in haar geheel in 1662 uitgegeven; doch reeds in 1659 publiceerde V. een fragment uit het *Vijfde Boeck*.

³⁾ T. a. p. bladz. 303.

en Herscheppinge II, vs. 67

Hy schudde drywerf en noch eens het glansryk hoofd.

Faëton vs. 362—363:

Jupijn, die weerelden met zijnen blixem slaet,
Kan zelf de wielen niet bestieren noch regeeren:
En wie is maghtiger dan 't hoofd der Hemelheeren.

Herschepp. vs. 79—81:

De dondergodt Jupyn, die schrikkelyk en prat
Den fellen blixem zwaait, zou zelf het zonneradt
Niet dryven konnen, schoon zyn maght het al beheerste
En wie is hem gelyk?

En verder blijkt die overeenkomst duidelijk op allerlei plaatsen, die ik hier niet in haar geheel kan overnemen: Faëton vs. 100—120 en Hersch. vs. 1—24; F. 409—422 + 425—445 en Hersch. 82—118; F. 449—466 en H. 119—135; F. 1002—1074 en H. 201—285—406 (al de namen zijn terecht door VONDEL weggelaten); F. 1382—1445 en H. 418—511; F. 1461—1558 en H. 512—540 (deze laatste verzen zijn vrijer door VONDEL gevolgd).

Ook elders is de invloed van de lectuur der *Metamorphosen* te bespeuren.

De beschrijving der raadsvergadering in den Hemel in *Joannes de Boetgezant* III, vs. 175 volgg. is kennelijk ontstaan onder den invloed der soortgelijke beschrijving van eene hemelsche raadsvergadering in het Eerste Boek der *Metamorphosen*. (Zie VONDELS *Herscheppinge* I, 193 volgg.)

De schildering van den zondvloed in *Metam.* I, 336—383 stond VONDEL waarschijnlijk wel voor den geest, toen hij den aanzwellenden vloed in *Noah* schilderde (vgl. vs. 676—684, 1019—1054, 1505—1525), al gaat V. overigens weer zijn eigen weg.

Geen dichter werd door VONDEL hooger gesteld dan VIRGILIUS: de werken van den eens hoogvereerden SENECA daalden langzamerhand in zijne schatting, die van VIRGILIUS bewonderde hij steeds meer. Geen wonder dat wij overal in VONDELS poëzie sporen vinden van den invloed, door den dichter der Aeneïs op hem geoefend. In het *Oranje May-Lied* V vinden wij het Virgiliaansche „deus nobis haec otia fecit” (Ecloga I, 6) terug¹⁾; in X eene herinnering aan „formosam

¹⁾ Overigens schijnt vs. 2 van dit couplet: „Waer het daelt dit vreedsaem lot” niet in orde te zijn: hoe kan het passen bij vs. 3: „Antwoord: waerlijk aen een God”? (l. Waen = van waar?)

resonare doces Amaryllida silvas." In de *Geboortclock van Willem van Nassau* (1626) vinden wij telkens herinneringen aan VIRGILIUS; men vergelijkte b.v. vs. 34—39 en een vers als

't Sy ick op dunner ried een hardervaersken queelde
met den als onecht verworpen aanvang der *Aeneis*:

Ille ego qui quondam gracili modulatus avena
carmen etc.

Vs. 121

. . . . . en word noch in het naderen
Der lippen niet gewaer de brand die sich in d'aderen
Door adems gift verspreed.¹⁾

en vs. 330—331

Soo pooght ons minnares haer kranck gemoed te paeyen
En vast een soete wonde in quynende adren voed

met regels als die in Aeneid. I, 709 seqq. (al deed zich hier ook de invloed van DU BARTAS gelden) en IV, vs. 1—2

At regina gravi iamdudum saucia cura
Volnus alit venis et caeco carpitur igni.

De beschrijving van het schild (vs. 352 volgg.) is geheel in den trant der Virgiliaansch-Homerische in Aeneid. Lib. VIII, vs. 626 seqq. Vs. 363: „Ascanius gelijk enz. bevat eene rechtstreeksche herinnering aan de *Aeneis*. Het bekende: „stat sonipes, frenaque ferox spumantia mandit" hervinden wij in vs. 367—368

Het moedigh dier met mond en oogen vreeslijck driescht
En 't knabbelt sijn gebit.

In vs. 461 een rechtstreeksche herinnering aan Anchises. Het „boerenliet" in vs. 668 volgg. is blijkbaar geïnspireerd door de eerste *Écloga*; het refrein van dat lied:

Soo kleene soete knaep, soo Willem, ga vry toe,
Versacht met lach op lach de sorgen uwer moeder

herinnert uit de verte aan Ecloga IV, vs. 60:

incipe, parve puer, risu cognoscere matrem
matri longa decem tulerunt fastidia menses

Vs. 911 „God, God is 't dieme raeckt, daer is hy" en de gansche volgende schil-
dering der profetes zijn blijkbaar ontleend aan die bij VIRGILIUS in Aeneid. Lib. VI,
vs. 42 seqq. o.a.: „deus, ecce, deus!"; VONDEL zelf maakt daar gewag van de Sibylle.

¹⁾ Later nog eens in *Waerschouwing voor het Muschken van Suzanne Bartelot* (1636) vs. 6 volgg., en vs. 15 volgg.

In het *Bruyloftbed van P. C. Hoofd en H. Hellemans* (1627) vs. 290 volgg. wordt de dood van Orpheus verhaald op eene wijze die levendig herinnert aan het verhaal van VIRGILIUS Georgic IV.

In *Amsterdams Wellekomst aen Frederick Henrick* (1628) vs. 103—110 vinden wij eene herinnering aan dat deel van het eerste boek der Aeneis, dat het bekende „quos ego” bevat.

In den *Zegesang* ter eere van FREDERIK HENDRIK (1629] vs. 482 vinden wij opnieuw den regel; „deus nobis haec otia fecit” ingevlochten („Een God heeft ons dees rust gemaect”).

De Verovering van Grol (1627) wordt besloten met een citaat uit het tiende Boek der Aeneis, en in de opdracht wordt Hercules' overwinning op Cacus vermeld, al behoeft VONDEL dat laatste feit nu juist niet aan VIRGILIUS ontleend te hebben.

In de *Lyckklacht over Ernest Kazimir* wordt het bekende „quantum mutatus ab illo// Hectore (Aen. II, 274) weergegeven „mutato nomine” in vs. 25: „Hoe ongelijck is dees nu Kazimir!”

De beschrijving van den overval van Attila's leger door de Keulenaars in *Maeghden* vs. 1383 volgg. is eene fraaie navolging der episode van Nisus en Euryalus (Aeneis IX, 314 seqq.) Een enkele regel is vertaald; vgl. vs. 349—350:

purpuream vomit ille animam et cum sanguine mixta
vina refert moriens

met vs. 1432—1433:

Hier wordt er een verrascht, terwyl hy zit en drinckt
En braeck den wijn en't bloed en mengtze met malkanderen

In *Lucifer* (1653) verhaalt Apollion zijn tocht naar het aardsche paradijs. Wij vestigen de aandacht op eenige regels uit dat verhaal, o. a.: (vs. 48 volgg.)

. . . . . ick lager dan de maen
En wolcken afgegleen, bleef hangen op mijn pennen,
. . . . .
. . . . . Wy streken steil en schuin
Voorover met ons hoofd, en rusten op de kruin
Des berghs, van waer men enz.

Deze regels dichtend, herinnerde VONDEL zich waarschijnlijk de volgende uit het vierde boek der *Aeneis*: (vs. 252 seqq.)

hic primum paribus nitens Cyllenius alis
constitit; hinc toto praeceps se corpore ad undas
misit, avi similis etc.

Dat is te waarschijnlijker, omdat VONDEL, toen hij TESSELSCHADE behulp-

zaam was bij het vertalen der *Gerusalemme Liberata*, wel zal opgemerkt hebben, hoe TASSO deze verzen had nagevolgd (Canto I, 14.)

Così vestito indirizossi all'ime
Parti del mondo il messagier celeste;
Pria sul Libano monte ei si ritenne
E si librò su l'adeguate penne.

VONDEL zelf heeft ons aangewezen, welke verzen van VIRGILIUS hem voor den geest stonden, bij het schrijven van een gedicht waarin wij misschien niet aan VIRGILIUS gedacht zouden hebben, het *Zeegevier der Vrye Nederlanden op den Teems* (1667) al herinnert het motto „est mollis flamma medullas” ons ook aan den Latijnschen dichter.

VAN LENNEP beweert dat VONDEL in een der Reien van zijnen *David in Ballingschap* HOMERUS heeft nagevolgd: vs. 1409—1414 zouden eene navolging zijn van het XXIVe boek der Ilias, vs. 160 seqq. Waarschijnlijk volgde VAN LENNEP hier CAMPER, die in zijn Dissertatio (p. 37) de aandacht op deze plaatsen had gevestigd, al noemt hij CAMPERS naam niet. Mij is bij vergelijking dier plaatsen niet gebleken, dat hier eenige sprake kan zijn van navolging; het zou trouwens het eenige voorbeeld van dien aard zijn, want men mag met recht betwijfelen of VONDEL het werk van HOMERUS zoo bewonderde, dat hij zich tot navolging daarvan gedrongen voelde.

DE SCHILDER BALTHASAR VAN DER VEEN

DOOR

DR. A. BREDIUS.

ONLANGS vond mijn collega Dr. C. HOFSTEDE DE GROO^m te Parijs bij een kunsthandelaar een niet onaardig gezicht op Haarlem, met de groote naamteekening

VEEN

Deze schilderij, sedert aan het Rijksmuseum te Amsterdam geschonken, stelt voor een gezicht op een stadspoort; in het midden een huizenrij met de Bavokerk in het verschiet. De schilderwijze is zeer breed, hier en daar wat onbèholpen; sterk geëmpateerd. Het coloriet is bij uitstek krachtig; in de verte herinnert het aan HOBBE^m, vooral het vette, krachtige groen der boomen en de bruinroode daken. Het zou mij niet verwonderen of betere werken van dezen schilder zijn wel eens in HOBBE^m's „omgedoopt.” Obreen's Archief V, p. 16 vermeldt het huwelijk van BALTHASAR VAN DER VEEN, schilder, (op 6 April 1639 ondertrouwd) oud 42 jaar, geene ouders hebbende, geasst met JAN HANS, zijn neef, wonende op de Kloveniersgracht, met GRIETJE HEYNDRICKS SCHAEFFS, van Emden, wed^e van ROELOF VOS, wonende Koningsgracht.

Oud-Holland, 1894.

De volgende documenten kan ik hier nog aan toevoegen:

26 July 1637 laat een BALTHASAR VAN DER VEEN, woonachtig te Gorcum, in handelszaken te Amsterdam voor hem attesteeren.¹⁾

23 April 1643 maken d'eersame BALTHASAR VAN DER VEEN, schilder, en d'eerbare GRIETGE HENDRICKSdr. hun testament. De langstlevende van beiden zal erfgenaam zijn. De vrouw bezit een huis en bogaard te Amersfoort; zij maakt een aantal bepalingen voor hare familie. Zij schijnt vermogend te zijn; de schilder zal, als er kinderen zijn, slechts het vruchtgebruik harer goederen hebben. Het echtpaar woont aan de Oostzijde van de Koningsgracht (Singel). Behalve haar echtgenoot zal nog haar goede vriend, JOOST BOURGONGIE, hare goederen beheeren.²⁾

De schilder teekent:

Baltazar van der Veen

1 Junij 1650. D'eersame MARGARETHA VAN DER VEEN, huisvrouw van den E. BALTHASAR VAN DER VEEN, schilder, wonende te Naarden, machtigt haren echtgenoot om van P. HELSDINGHEN, secretaris te Amersfoort, f 1550.— te ontvangen, haar nog toekomende wegens haar huis te Amersfoort, aan HELSDINGHEN verkocht.³⁾

In 1657 wordt BALTHASAR VAN DER VEEN op een lijst van leden van het Haarlem'sche St. Lucas-Gilde bij VAN DER WILLIGEN vermeld onder de „peintres dont on ne trouve nulle part la biographie.”

Wat de verdere werken van dezen schilder betreft, zijn te vermelden:

1°. eene schilderij, gemerkt B. v. D. VEEN 1648 (de B.V.D. inéén) in 1873 tentoongesteld te Weenen door EUG. MILLER VON AICHHOLZ, 16 Maart 1876 te Parijs verkocht in de veiling LIPPMANN VON LISSINGEN en als volgt beschreven:

No. 46. *La Route*. Les roues de charrettes y ont tracé de larges sillons; au centre un homme et une femme sont arrêtés près d'une mare. Au second

¹⁾ Prot. Not. F. BRUYNINGH. Amsterdam.

²⁾ » » L. LAMBERTI. do.

³⁾ » » » do.

plan une maison entourée de quelques arbres. On aperçoit dans le fond les dunes. Bois 38 × 37 cm.¹⁾

Dit stuk trok de aandacht van alle kunsthistorici die deze tentoonstelling bezochten. Dr. W. SCHMIDT schreef er over als volgt:

(Kunstchronik IX p. 298 1874). Unter den Landschaften verdient vor Allem No. 35 von B. VAN DER VEEN eine ausführlichere Erwähnung. Es ist allerdings nur ein Meister dritten Ranges; seine Zeichnung und Perspective sind schwach, die Behandlung oberflächlich; aber interessant wird das Bild dadurch, dass es auf der Grenzscheide steht wo die holländische Landschaftsmalerei von dem Stile VAN GOYEN's und SALOMON VAN RUYSDAEL's zu der Manier übergeht, welche in JACOB VAN RUISDAEL ihren Triumph feierte. Die vierziger Jahre waren entscheidend für diesen Uebergang, und in der That sehen wir das Bild mit der Jahreszahl 1648 bezeichnet. Die Behandlung, die Baumausladungen u. s. w. erinnern zwar noch stark an die frühere Manier, doch ist im Wesentlichen der Uebergang schon entschieden. Dass VAN DER VEEN sonst nicht vorkommt, hat ohne Zweifel seinen Grund darin, dass seine Bilder unter anderen Namen gehen, namentlich unter dem HOBBEEMA's, obwol die mit dessen goldig-farbiger Manier und seinem grossartigen Baumschlage nichts mehr als die allgemeine Schule gemeinsam haben und weit mehr an gewisse Bilder J. VAN RUISDAEL's erinnern.

Vervolgens meent SCHMIDT VAN DER VEEN's hand nog te herkennen in een stuk te Darmstadt, dat m. i. echter weér een andere hand verraadt.

En Dr. EISENMANN; de bekende Directeur van het Museum te Cassel:

(Zeitschrift IX, blz. 60.) Eine durchaus neue Erscheinung trat uns in Nr. 35 entgegen, holländische Landschaft, rechts eine Hütte von Bäumen umgeben, vorn eine Regelnache, hinten Dünen, mit der Bezeichnung B. V. D. VEEN 1648 versehen (EUG. MILLER VON AICHHOLZ). In den Mitteln haushälterisch, aber von bedeutsamer Wirkung, gemahnte dies in seinen Formen sehr bestimmt vorge-tragene, von einem energischen braunen Grundton zusammengehaltene Bild wie eine Vorahnung des HOBBEEMA.

Een minder fraai, zeer door tijd en verwaarloozing ontaard stukje, ook B. V. D. VEEN gemerkt, hangt op de bovenzaal van het Leidsche Museum. Dit landschap is afkomstig uit het Caecilia gasthuis aldaar, op paneel, en 48 cm. hoog, 65 cm. breed. Het is wel nooit een der beste werken van onzen schilder geweest. Op den voorgrond een breede, naar links loopende weg met diep wagenspoor; rechts een oud huis, wellicht de overblijfsels van een kasteel met een torentje.

---

¹⁾ Mijn vriend MOES deelt mij mede, dat het reeds in de verzameling DRECKMAN te Amsterdam 1857 verkocht werd.

Rondom dat huis een houten schutting met een houten poort waarboven een dui-ventil. Links op den achtergrond een huis waarvoor een huifkar met paard. De figuurtjes zijn zwak. De heele schilderij is zeer vlug, en dik in de verf geschilderd. De lucht is ook breed „gesmeerd”; de zeer bruin geworden boomen zijn ook vet geschilderd. Zooals het stuk er nu uit ziet, zou men, ware het niet echt gemerkt, niet dadelijk aan den schilder van het Amsterdamsche stuk denken.

Met zekerheid mogen wij ook aan VAN DER VEEN toeschrijven een fraai gezicht op Haarlem met St. Bavo, met een bleekveld op den voorgrond in de verzameling van Geh. Rath St. Michel te Mainz. Het was in 1887 te Düsseldorf tentoongesteld als een J. VAN DER MEER de Oude. („Die Bleiche. Rechts im Vordergrund Baumgruppen und ein Bauernhaus, dahinter eine Windmühle. Blick auf Haarlem. Im Vordergrund Männer, welche Tücher zum Bleichen ausbreiten und begiessen. Holz. 47 X 63 cm.”)

Dr. HOFSTEDE DE GROOT herkende terecht voor het eerst de hand van onzen schilder in dit werk. Het is fraaiër dan het Amsterdamsche; maar ook hier dezelfde vette schilderwijze, vooral op het dak, en in de boomen. Dezelfde huizen, dezelfde vogeltjes in dezelfde lucht.

Voorts komt er in de Zeitschrift für bild. Kunst van 1875 bij bl. 256 een ets van UNGER voor naar een stadsgezicht dat bepaald van VAN DER VEEN is, maar daar aan HOBBEEMA wordt toegekend. Het bevond zich bij den kunstkooper MIETHKE te Weenen.

Op den voorgrond water, in het midden een zonderling gebouw, een watermolen? Rechts op den 2den grond een straat. Links huisjes die het stuk afsluiten. Hier en daar figuurtjes. Geprezen wordt het „frische Braunroth der Häusermassen” de „Freiheit des malerischen Vortrags”, die Breite und Sicherheit des Pinsels, weér de „Virtuosität in dem Vortrage”. Het was *M H* (!) gemerkt. Een klein stuk wordt daarbij vermeld, (toen bij ARTARIA in Weenen) zoo overeenstemmend hiermede „als seien beide am selben Tage von derselben Palette herunter gemalt. Dieselben geschweiften Giebeldächer, von Baumwipfeln überragt, dieselbe Luft, derselbe Himmel. Hier befinden wir uns in einer Art von Bauhof, wie die links an einen Zaun gelehnten Hölzer zu beweisen scheinen. Ganz im Vordergrunde links bemerkt man niedriges Gebüsch hinter einem Bretterverschlag. Den Mittelgrund nehmen zwei Schuppen ein. Das doppelflügelige Thor des einen steht offen, und ein Mann in Kniehosen und grauer Jacke ist im Begriff mehrere Hölzer auf der Schulter hineinzutragen. Ueber den Schuppen werden die Dächer eines Hauses und einer Kirche und links weiter im Hintergrunde Bäume sichtbar. An der Kirche fällt besonders der Querschiffgiebel mit seinem Rundbogenfenster und der grosse, wie es scheint ganz aus Holz konstruirte Dachreiter in 's Auge.

Die Malweise dieses Thürmchens und der Dächer mit dem kräftigen Braunroth der Ziegel und den dick aufgesetzten Kalckstücken am First, ebenso die des Vordergrundes mit nur wenigen Abstufungen von Braun, auch der Himmel mit seinen leichten grauen und weissen Wolken, die mit wenigen breiten Strichen hingesezte Figur: alles harmonirt auf's vollständigste mit dem grösseren Bilde. (Dit stuk kwam uit de nalatenschap van ERASMUS VON ENGERTH, waar het als R. VAN VRIES verkocht werd. Het (ongemerkte) stuk was vroeger in de veiling HOFBAUER geweest.

Ik ben het geheel met Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT eens, dat het grootere, door UNGER geëtsste stuk veeleer op het werk van onzen VAN DER VEEN gelijkt dan op dat van HOBDEMA. De handteekening M. H. zal wel valsch zijn, want tot nog toe zag ik geen enkele *echte* signatuur van HOBDEMA met die 2 enkele letters. Het is dus zeer waarschijnlijk dat deze twee stukken ook aan de hand van VAN DER VEEN toe te schrijven zijn.

HET KABINET SCHILDERIJEN
VAN
PETRUS SCRIVERIUS

DOOR
J. G. FREDERIKS.

alde rarus" schreef een oude hand op een supplement van den verkoopingscatalogus van de bibliotheek van PETRUS SCRIVERIUS: „*Libri appendiciarii Bibliothecae Scriverianae, ut et aliae raritates eximiae, picturae videlicet staturae marmoreae, etc., quae auctione publica distribuentur 8 Augusti 1663 in vico vulgo de Kalverstraat in de Kayzers Kroon Arendt van Outshooren aedibus, hora nona ante, secunda autem cum media post meridiem praecise. Patebit Bibliotheca binis ante auctionem diebus. Catalogi in aedibus Jod. Pluymert distribuendi. Amstelodami, typis Stephani van Lier, in vico vulgo de Lange-straat. Anno 1663*" gr. 4°.

Maar niet om die groote zeldzaamheid vestig ik de aandacht op een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

Veel meer om de schilderijen die mede verkocht werden:

1. Een groot kapitaal stuk, zijnde een keucken, van LANGEPIER.
2. Een groot stuk van de Rentmeesters Reekening, van JACOB BAKKER.
3. Twee braave groote stukken van REMBRANT.
4. Een Maria beelt na RUBBENS.
5. Twee Speelders van TER BRUGGE.
6. Een Kerkje met Baals Priesters, van STEENWIJK.
7. Een kurieus Landschap, van JAN LIEVENSE.
8. Een Samaritaans VROUTJE aen de Put, van dito.
9. Twee Graautjes, van ZWARTE JAN.
10. Twee Landtschappen van KOLAART, zijnde een met beelden gestoffeert.

11. Een Wintertje, van de STOMME VAN KAMPEN.
12. Twee Zee-stukjes van BEERESTRATEN.
13. Dry kurieuze stukjes van VERDOES, zijnde twee met gulde Lysjes.
14. Een stil leeven van LUTTILHUIZEN.
15. Een Hoogduyts Landschap zeer kurieus.
16. Een braave Reuze strijdt van HOLSTEYN.
17. Eenige naaktjes, van STOKADE.
18. Eenige Vroutjes by een Fonteyn, door EWYJK.
19. Twee Landschapjes, met Beesjes, van EMONDT.
20. Een Waagentje, van WOUWERMAN.
21. Dry byzondere Speelmannetjes, van HALS.
22. Eenige Hoorentjes, van een onbekende.
23. Een Abraham en Yzak, met zommige raar geschilderde Kruytjes van POELENBURG.
24. Een Badt van Diana.

Waar wij onder 24 schilderijen een REMBRANDT, een FRANS HALS¹⁾, een RUBBENS en twee LIEVENSZ aantreffen, daar mogen wij wel de gevolgtrekking maken, dat de eigenaar een groot kunstkenner is geweest.

Hoe jammer dat die twee „*braave groote stukken van Rembrant*” niet nader omschreven zijn.

Tot bijzondere opmerkingen geeft de lijst overigens geen aanleiding. Van dien KOLAART (nº. 10) is een *bergachtig landschap* in de Pinakothek te München, gem. J. COLLAERT, maar vermoedelijk is hij niet dezelfde van wien in de R. K. kerk „de Krijtberg” te Amsterdam een St. Willebrordus, gem. J. COLAERT Aº. 1653 en een evenzoo gemerkte St. Bonifacius is.

Wie met EWYJK (nº. 18) bedoeld is, weet ik niet, en ADRIAEN VAN EMONT (nº. 19) is eveneens een hoogst zeldzaam voorkomend landschap- en stilleven-schilder, van wien de heer FISCHER te Mainz een landschap bezit.

---

1) SCRIVERIUS is zelf door FRANS HALS meer dan eens geschilderd. Het meest bekende exemplaar was in de coll. Secrétan te Parijs.

BLADVULLING

MEDEGEDEELD DOOR

C. W. BRUINVIS.

JOHANNES GREENWOOD heeft binne Alkmaar in Protret gebragt deese onderstande Persoone in 't Jaar 1761.

Pieter Granaatappel met zijn vrouw en Jongste kind: Hendk.

Nicolaas Visser en Vrouw.

Johannes Schuurmans en Vrouw.

Nicolaas van Groet en Vrouw.

Hendrik Wijlacke en Vrouw.

Pieter Klaverwij en Vrouw... obiut de vrouw 6 Aug. 1763.

D'Heer Jacob van Bodeghem.

D'Heer Herkules van Foreest.

D'Heer Cornelis de Weert... obiut 1765.

D'Heer Gerardus Bernardus Heijmenberg [notaris].

Maria Boekhout.

Johanna Boekhout.

Jacoba Boekhout.

D. E. W. Heer Tomas Helling [Pater der Predikheeren † 21 Aug. 1777].

Floris Lynslaager [Koopman, † 4 Maart 1778].

Pieter Pot.

Maria Jorden.

Johanna Hoolewerf.

Johannes Stelt Gousblom.

Doctor Nicolaas van Wijk de Vos.

Izaak van der Veer met zijn Vrouw en kind.

De Dogter van de Heer van Woudenberg [d. i. Wigbold, Adriaan graaf. v. Nassau—Bergen, hr. v. Woudenberg].

De Heer Pieter de Fremerie, Presedent Scheepe... Obiut 17⁶/₁₄ 65.

De zoon van de Heer Jan Dyi.

De Juffr. Maria van der Ster.

Johanna Maria Bouman hujsvrouw van A. Grimmeng.

Pieter de Naijier en vrouw alias Altie moer.

Jacob Voogelesang met zijn Vrouw en kind.

De Jonge Juffr. Johanna van Gaart... obiut.

Jonker Jacob van Foreest heer van Petten [† 1783].

Jonker Nanning van Foreest.

Cornelis van Schoorel.

De Adriaan Bijll.

P. GRAANAATAPPEL schiperet 1761.

DE IJZEREN KROON

boven het graf der Zutphensche Graven;

DOOR

H. J. H. GRONEMAN.

Civ. Ing^r.

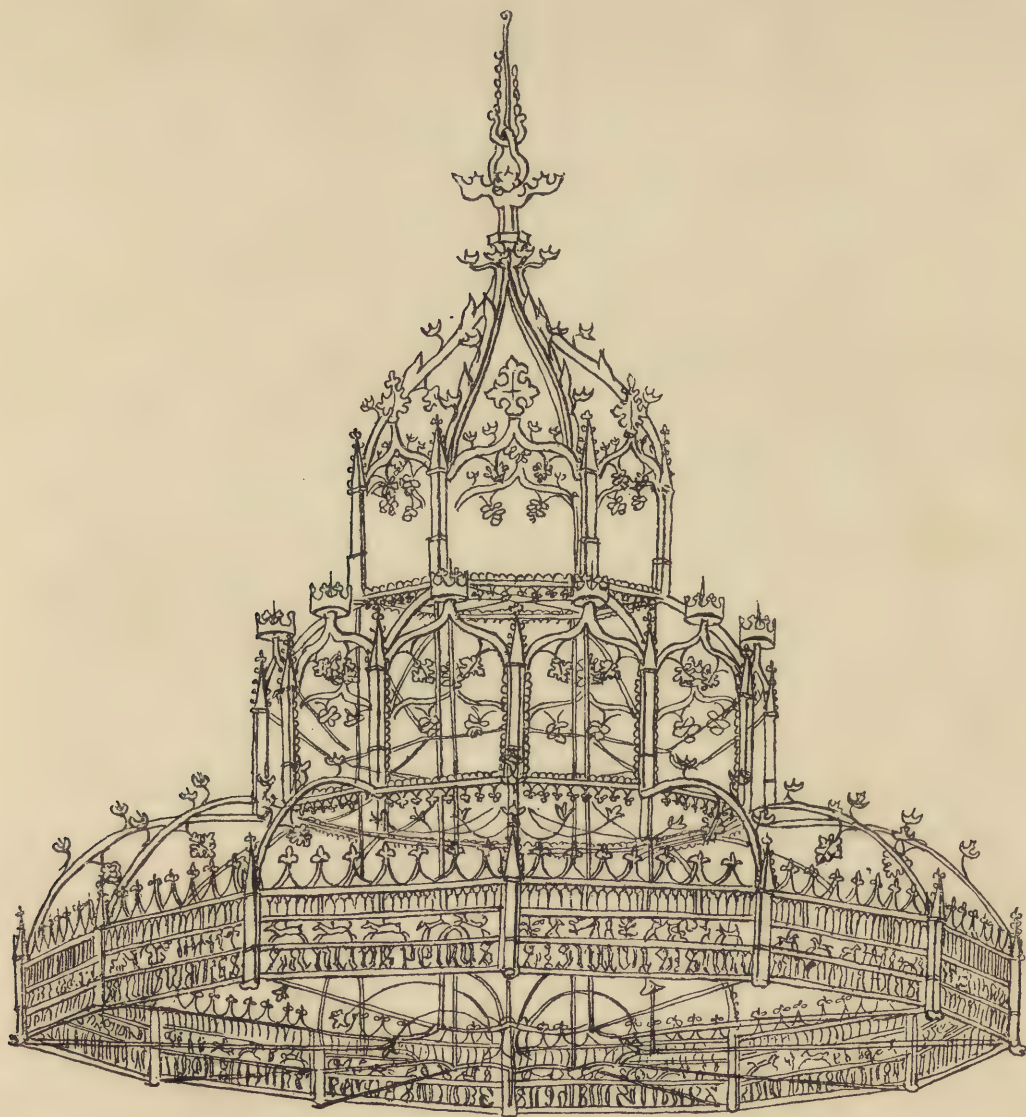
MEN zal het wel ontwijfelbaar kunnen noemen, dat er tegenwoordig een verblijdende belangstelling bestaat in alles, wat oude kunst aangaat, en het is zeker, dat wij hierbij een groote verplichting hebben aan Jhr. Mr. V. E. L. DE STUERS, die in zijn *époque*-makend Opstel in *de Gids*, nu twintig jaren geleden verschenen (Nov. 1873) en „Holland op zijn smalst” getiteld, zooveel kwade gewetens heeft wakker geschud. De lezing van het genoemde Gidsartikel laat het niet onzeker, dat de Heer DE STUERS onder het woord „Holland” niet alleen de beide provincies van dien naam, maar geheel Nederland heeft bedoeld, dus ook die deelen van ons land, waarvan de bewoners zich nog altijd, en terecht, niet gaarne „Hollanders” hooren noemen, al ontkennen zij geenszins de eigenaardige verdiensten van deze hunne landgenooten. En toch verheugt zich (om een voorbeeld te noemen) de aan zijn schoone provincie meest gehechte Gelderschman, dat de tijden van MAARTEN VAN ROSSEM voorbij zijn, waarin Gelderschen en Hollanders tegen elkander in het harnas stonden en niet voor niets hunne „blanke sweerden” hadden getrokken. Ook in dat Gelderland, bepaaldelijk in de grijze stad Zutphen, gaf men soms blijken van een helaas „smalle”, bekrompen opvatting, in zake de instandhouding van eerbiedwaardige oudheden, naast gelukkig andere, die van een meer verlichten geest getuigen. Schrijver dezes heeft in der tijd in een door

Oud-Holland, 1894.

de *Kunstbode*, jaargang 1880, opgenomen opstel, getiteld *Zutphen en zijne Oudheden*, daarover het een en ander aangevoerd, dat wellicht, na door de beide Zutphensche nieuwsbladen te zijn overgenomen, iets tot latere betere toestanden in zijne vaderstad heeft bijgedragen. De aanleiding tot het schrijven van dat opstel, vond hij mede in de mishandeling, die een der merkwaardigste oudheden, niet alleen van Zutphen, maar van geheel Nederland, door de misplaatste zuinigheid en het gemis aan kunstgevoel van het toenmalige Kerkbestuur der Groote- of St. Walburgiskerk had ondergaan. Het geldt hier een der oudste werken van ijzersmeedkunst, ten nauwste verknocht aan de geschiedenis der grijze IJssel-Berkelstad, en dat eeuwenlang, zelfs in de dagen der beeldstormers, gespaard, ten laatste in *onzen* tijd gedeeltelijk uiteengehaald en tot een nooit door zijne stichters gedroomden dienst verlaagd werd, met het doel om eenige tientallen guldens uit te winnen! Wij hebben hier het oog op de vermaarde IJzeren Lichtkroon, oorspronkelijk opgehangen boven het graf der Zutphensche Graven en voorzien van twaalf grafelijke kroontjes, die bestemd waren om waskaarsen te dragen, wanneer de zielmissen ter eere van den overleden Graaf werden gevierd. Nadat deze oude Kroon uit het „midden dezer kerke” (*Geogr. Beschr. van Gelderland*, door P. J. ENTROP, 2^e druk, pg. 212), naar het zuidelijk transept en later naar het schip der kerk was verplaatst en er omstreeks 1872 olie-lampen onderaan waren gehangen, die haar overigens onveranderd lieten, heeft men zich later niet ontzien, haar tot een gaskroon te vervormen, waarbij gedeelten van het overoude kunstvoorwerp verwijderd werden en zelfs geheel te loor gingen, om er de leelijke en zeker in een oud gothisch werk niet tehuis behorende gaspijp enz. doorheen te kunnen brengen!

Gelukkig had ik in 1857 de toen nog in haren vorm onveranderde Kroon, met hare *détails*, zorgvuldig afgeteekend, en dat wel op verzoek van Mr. R. W. TADAMA, Gemeente-Archivaris en Kantonrechter te Zutphen, de schrijver van de bekende *Geschiedenis van de Stad Zutphen*, die toen Bouwstoffen verzamelde voor een *Beschrijving* derzelfde plaats, doch wien de dood wegrukte, eer hij aan dit zijn voornemen gevolg had kunnen geven. Nu de Kroon zelve door latere Kerkbestuurders zóó misvormd werd, is de teekening uit mijne jongelingsjaren van meer waarde geworden, dan toen ik haar aan den geachten geschiedschrijver mijner vaderstad schonk, en het verheugt mij, haar in dit Tijdschrift een eervolle plaats te zien bereid. Daardoor kan zij wellicht nog bijdragen tot het in ouden vorm herstellen van het zeldzame monument uit den oud-Zutphensch-grafelijken tijd. Eenige mogelijkheid hiertoe te onderstellen schijnt mij niet ongerijmd. Immers wordt het zoo grootsch en smaakvol, doch vervallen Kerkgebouw, dat op het, in den volksmond nog altijd 's *Grevenhof* genoemde plein te Zutphen zich verheft en vroeger aan St. Petrus en St. Walburgis was gewijd, thans op kosten van

DE IJZEREN KROON, BOVEN HET GRAF DER ZUTPHENSCH E GRAVEN, IN DE GROOTE- OF
ST. WALBURGIS KERK TE ZUTPHEN; ZOOALS ZIJ ZICH VERTOONDE ANNO 1857.

Rijk, Gemeente en Particulieren, door bekwame handen, gerestaureerd. Welnu, als, naar ik hoop, deze restauratie zich ook tot de thans misvormde IJzeren Kroon zal uitstrekken, zoo biede mijne, hier gereproduceerde teekening ¹⁾ daartoe de noodige gegevens! Daarbij zij nog er aan herinnerd dat de Kroon in ouden tijd verguld is geweest, waaruit dan later zeker het volkssprookje is ontstaan dat zij van massief goud zoude zijn vervaardigd. Gelukkig dat dit *niet* zoo was, want ik betwijfel of, in *dit* geval, het zuinige Kerkbestuur, waarvan de namen mij nimmer genoemd werden, zich zou hebben laten terughouden, om den schat in den smeltkroes te werpen! De onoogelijke, donkere bronskleur, die er nu op is gebracht, verdwijne dan almede, na de herstelling, en de tegenwoordige decoratie-schilderkunst zal er wel een min kostbaar imitatieverguld op weten aan te brengen, dat den ouden luister genoegzaam kan hernieuwen.

Gaan wij thans over tot de beschrijving van het, gelijk gezegd, oorspronkelijk uit gesmeed ijzer samengesteld kerksieraad, zooals het zich op de teekening voordoet.

De Kroon bestaat uit drie verdiepingen. De beide onderste zijn twaalf-, de bovenste en smalste zes-kantig; alle drie prismatisch, opengewerkt of doorluchtig. Op de plaats van de opstaande ribben dezer drie prisma's bevinden zich, met gothische pijnakels gedekte staven of pilasters. De genoemde pijnakels zijn, voor het onderste twaalfstal, veelvoudig, dat is: nog met kleinere, dergelijke versierd. De zes pilasters van het bovenste prisma zijn tot op het ondervlak der Kroon met minder sprekende gestel-staven verlengd, wier onder-einden door in hetzelfde onder-vlak gelegen dubbele boogjes zijn vereenigd. De veelhoekige figuur, door deze boogjes gevormd, is regelmatig en *twaalf*hoekig, ofschoon zij de uiteinden van slechts zes gestel-staven vereenigt. Zij ligt in een horizontaal vlak. Uit de twaalf hoekpunten gaan horizontale, stervormig geplaatste gestelstaven naar de onder-einden der in kleine „waterbrakers” eindigende pilasters van het onderste prisma. De drie hoofdafdeelingen der Kroon zijn verder vereenigd door twee systemen staande ijzeren bogen, die hunne bolle zijde naar buiten keeren en met bladvormige „heugels” of „kruipers” versierd zijn. De naast elkander geplaatste pilasters van de beide bovenste hoofdprisma's, zijn, twee aan twee, verbonden door de veelal in het „Engelsch-Gothiek” voorkomende, bekende accolade-vormige figuur, waarvan de punt in het hoogste hoofdprisma in een platte, gothisch gevormde bloem uitloopt. Ook van onder en boven zijn deze accolades met bladkruipers versierd. Hetzelfde heeft plaats met de accolade-bogen der middenste verdieping van de Kroon, doch de opwaarts gerichte punten dragen hier geen bloemen, doch de

¹⁾ Ik moet hier opmerken, dat de teekening alleen in hare lijnen is gereproduceerd, daar de oorspronkelijk aanwezige schaduw, als bij die reproductie hinderlijk, er van moest worden verwijderd. Hierdoor heeft m. i. de voorstelling wel wat in *relief* verloren en eenige leemten verkregen, die op mijne geschaduwde teekening niet te zien waren en die men dus over het hoofd gelieve te zien.

reeds vermelde grafelijke kroontjes, met een spits midden in, waarop dus twaalf waskaarsen bij de zielmissen voor den overleden Graaf konden worden geplaatst en ontstoken. Aan deze middenste afdeeling wordt de noodige stevigheid bijgezet door een afzonderlijk stel minder sprekende stangen, bestaande telkens uit twee, die met de rib-pilasters onwrikbare driehoeken vormen, en door twaalf andere, die, tot een regelmatig veelhoek vereenigd, deze twaalf driehoeken stevig verbinden. Nog bevindt zich in het midden van den benedensten regelmatig twaalfhoek, met zijn bovenbeschreven gebogen zijden, een bloem, waaruit een aantal, sierlijk opwaarts gebogen stengels ontspruit, die ieder in een afhangende kelkvormige bloem uitloopen, niet ongelijk aan de stralen eener fontijn. Geheel boven aan de Kroon loopen van uit de voeten der zes daar beschreven pijnakels evenveel S-vormig gebogen, een peervormige figuur samenstellende staven opwaarts. Op zich zelf met bladvormige kruipers verlevendigd, dragen zij gezamenlijk aan de spits een vierbladige kruisbloem of „fleuron” in zuiver gothischen vorm. Deze bevat (althans zoo *was* het) in zijn kelk een stevigen, staanden ring, waaraan, door tusschenkomst van nog een sterken u-vormigen beugel, de naar het kerkgewelf opwaarts loopende staafketting de geheele Kroon droeg, hierin bijgestaan door twee, volgens anderen door vier, fijner bewerkte kettinkjes, sierlijk om de middenste staafketting heengekronkeld. Deze smaakvolle wijze van ophanging is thans geheel of althans grootendeels verloren gegaan. De Kroon hangt tegenwoordig aan haar gaspijp!

De zijvlakken van het onderste twaalfhoekige prisma of van de benedenste verdieping, evenals al het andere doorluchtig gewerkt, bieden de meest belangrijke *détails* aan, gelijk de plaat doet zien. Ieder dier zijvlakken bevat vier evenwijdige, waterpasse staven of regels. De bovenste daarvan draagt kanteel-achtig geplaatste puntboogjes, in een gothisch klaverblaadje uitlopend. Tusschen de beide bovenste regels zijn gothische boogornamenten bevat. Tusschen den tweeden en derden aanschouwt men de door ons in de teekening weergegeven figuurtjes; tusschen den derden en vierden bevinden zich in sierlijk gothisch letterschrift de namen van „Jhesus”, Maria en de twaalf Apostelen; immers zelfs de verrader Judas ontbreekt niet en heeft zijn „Sanctus” vóór zijnen naam. Men vindt in de figuurgroepen, die we met nummers hebben gemerkt, Jachttafereelen (in bijna alle nummers), Volks- en Ridderspelen (No. 6 en 9) of landschappelijke voorstellingen (No. 3 en 5). Van de twaalf aanwezige hebben we slechts tien van die figuur-vullingen afgebeeld, daar de nummers 1 en 2, alsmede 4 en 10, paarsgewijze gelijk zijn.

De kleederdracht der uitsluitend met jachtsprietten of pieken gewapende jagers, enz. is vrij duidelijk te herkennen. Merkwaardig vind ik het, bij deze jachten op herten, reeën, everzwijnen, hazen, konijnen, en... zelfs op de fabelachtige éénhoorns, — die hier dus de werkelijkheid met het sprookje verbinden, —

H. V. K. Georssen, fac.
1857.

DETAILS VAN DE IJZEREN KROON IN DE GROOTE- OF ST. WALBURGIS KERK TE ZUTPHEN.

Back of
Foldout
Not Imaged

boog en pijl *niet* gebruikt te zien. Geen ander schietgeweer dan wellicht een werpspies! Ook geen „hartsvangers” noch zwaarden worden hier aangetroffen. Wel ziet men groote horens ter jacht meegenomen. Een persoon draagt een jachtvalk op zijn vuist en voert een hond achter zich aan (No. 7). Elders ziet men (No. 4 en 10, of 5, 7 en 12) vogels of eekhoorns in het loof, dat doorgaans in gothischen stijlform is overgebracht en op smaakvolle wijze tot aanvulling van ledige ruimten is aangewend. Slechts op enkele punten is dit ornament meer naturalistisch gebruikt (bijv. No. 6 en 7). Tweemaal (No. 3 en 5) ziet men de voorstelling van een zelfde kasteel, met drie torens en vensters. Op No. 5 is daarnaast nog een torenachtig gebouw te zien, met een spits dak, waarlangs „kruipers” of „heugels” als versiering zijn aangebracht. Verbeeldt deze toren, op een soort verhooging geplaatst, een tuinhuisje of een wachttoren? Hierover valt moeilijk te beslissen. Bij al deze voorstellingen is op grootte-verhoudingen geen staat te maken. De jachtafereelen zijn door meer vreedzame afgewisseld. Hiertoe behoort de ronde-dans (No. 9) en de twee, onder een boom zittende personen, van beiderlei geslacht, bij het kasteel (No. 5), waarbij ook twee dergelijke personen, naar mij dunkt, met een lam spelend worden gezien. Gelukkig hebben deze figuren in de onderste afdeeling der Kroon, bij de vervorming tot gaskroon, weinig geleden. Ik meen mij echter te herinneren dat *daarna* enkele (in zink?) vernieuwd zijn geworden. Naast de voorstelling van den fabelachtigen éénhoorn (want dezen *hoorn* voor een steunstaafje aan te zien, daarvoor bestaat, om de overvloedige overige steunpunten, geen grond; zie No. 4, 10 en 11), naast deze phantastische zijn er ook vele tot het naieve naderende, reële grepen in de figuren op de Kroon te vinden. Die haas welke (in No. 1 en 2), bijna ingehaald door den vervolgenden hond, plotseling gaat zitten, zoodat de hond er overheen vliegt, (een kunstgreep, waarop, naar ik meen, in de „lange jacht” de term „het haas remt den hond” wordt toegepast en na welke krijgslist langoor in een andere richting den hond weder verder vooruitkomt), behoort hier zeker te worden opgemerkt. Dat in de lang vervlogen dagen, waarin het onderhavige kunstwerk werd vervaardigd, de konijnen reeds in hollen verbleven, bewijst het door een gothischen accoladeboog aangegeven hol van No. 11 en 12.

Voegen wij bij deze beschrijving der Kroon nog de opgave van eenige harer afmetingen, welke ik verschuldigd ben aan den Heer J. GIMBERG, Ambtenaar ten Stadhuize en Adjunct-Archivaris te Zutphen, die de belangen van de oudheden in zijne vaderstad naar vermogen behartigt en onmiddellijk bereid was, aan mijn verzoek te voldoen, waarvoor ik hem hier openlijk mijnen dank betuig.

Middellijn van den ingeschreven cirkel van den ondersten regelmatigen

twalfhoek . . . . . 2,50 M.

Idem van den daarboven gelegen twaalfhoek	1,36 M.
Idem „ „ „ „ zeshoek	0,56 „
Volledige hoogte van de boven-kruisbloem tot het ondervlak .	2,37 „
Hoogte der onderste afdeeling	0,72 „
„ „ middenste „	0,63 „
„ „ bovenste „	1,02 „
„ van het onderste twaalfzijdig prisma	0,25 „
„ „ „ middenste „ „	0,23 „
„ „ „ bovenste zeszijdig „	0,21 „
„ der accolade-bogen op het middenste prisma	0,17 „
Idem op het bovenste prisma	0,14 „
Hoogte van de peervormige kap	0,81 „

Gaan wij ten slotte over tot de zeker belangrijke vraag: *uit welk jaar of ten minste, uit welk tijdperk dagteekent het onderhavige monument?*

Het meest bepaald laat zich, met betrekking tot deze vraag, uit Mr. R. W. TADAMA, in zijne *Geschiedenis der stad Zutphen*, pg. 67, waar wij lezen:

„Inmiddels was in 1113 Graaf OTTO VAN ZUTPHEN gestorven.... Graaf OTTO is ongetwijfeld de herbouwer der kapittelkerk te Zutphen, waar hij ook begraven ligt. Het verhaal dat OTTO VAN NASSAU en SOPHIA VAN ZUTPHEN in het midden dezer kerk begraven liggen en dat een fraai bewerkte ijzeren kroon boven hun graf hangt, moet dus op OTTO VAN ZUTPHEN en zijne echtgenoot JUDITH VAN SUPPLINGENBURG worden toegepast.”

Zooals men ziet, de conclusie is absoluut gesteld: maar is zij ook logisch? Is de tweede der hier genoemde OTTO's (die van Nassau) bewijselijk *niet* in dezelfde kerk begraven en *kan* de kroon niet ook boven *diens* graf zijn opgehangen? Zij die *dit* gevoelen voorstaan, spreken minder stellig dan TADAMA, wiens bekende ernst en waarheidsliefde voor 't overige zeer zeker *veel* gewicht in de schaal leggen. Jammer echter dat hij hier geen meer gegronde redeneering heeft te berde gebracht.

Een der voorstanders van het tweede gevoelen zegt in de *Geographische Beschrijving van Gelderland* (herdruk, uitgegeven door P. J. ENTROP, 1772), pg. 212:

„Men ziet twee oude *Grafsteden*, in 't midden dezer Kerke, alwaar men agt, dat de *Oude Graaven van Zutphen* begraaven leggen. Boven deeze *Grafsteden*, recht voor den Predikstoel, hangt, met vier *Kettingjes* aan het *Verwulfsel* een ouderwetsche doch fraaije IJzeren Vergulde *Kroon*, konstig met *Beelden* van *Menschen* en *Dieren* uitgewerkt en twaalfkantig, op deeze twaalf kanten staan de namen van *Jezus*, de *H. Maagd* en de 12 *Apostelen*, met oude *Gothische letters*.

Deeze *Kerk*, daar de zorg van de Zielen aan gehegt was, praalde met een *Kapittel* van 12 *Kanonniken*. Men houdt *Otto van Nassau* den eersten van dien

naam *Grave van Gelder en Zutphen*, voor den insteller van dat *Kapittel*, om reden dat *Hij* en zijne *Vrouw*, gelijk althans het algemeen gevoelen is, onder de bovenvermelde *Graft-zerken* begraaven leggen. Immers hier plagten de *Kanonniken*, al van den jare 1450 af, op den dag van *St. Thomas* het Lof der H. Maagd te zingen"....

Uit de beide citaten volgt dat de eene geschiedschrijver de Kroon tot den aanvang der 12^e, de andere haar daarentegen tot het midden der 15^e eeuw terugbrengt.

Nu zijn er drie inwendige teekenen, om hierover meer bepaald uitspraak te doen. Ten 1^e: de bouwstijl der Gothische ornamenten aan de Kroon; 2^e: de klederdracht der menschelijke figuren op de zijvlakken van het onderste prisma; 3^e: het gothisch letterschrift van de namen *Jhesus*, *Maria* en de 12 *Apostelen*.

1^e. De bouwstijl der ornamenten vindt zich met lichte spelingen als 't ware terug in die der Kerk zelve. De accolade-boog aan het torentje der westelijke wenteltrap, de balustrade-boogjes boven langs bijna alle buitenmuren, de pijnakels op de contraforten, het ademt alles denzelfden geest als de accolade-boogjes in de beide hoogste afdeelingen der Kroon, de boogjesvulling in de zijwanden der onderste afdeeling, boven de menschen- en dieren-voorstellingen, en de pijnakeltjes op de opstaande ribben. Welnu, zal men zeggen: de Kerk is waarschijnlijk in het laatst der 11^e eeuw door het bliksemvuur geheel vernield en door Graaf OTTO VAN ZUTPHEN herbouwd, zoodat zij door Bisschop BURKHARD II van Utrecht in 1105 opnieuw kon worden ingewijd. Wat is er dan tegen om de Kerk zelve en hare ornamenten, alsmede de blijkbaar in denzelfden stijl gesmeede IJzeren Kroon, evenals de geschiedschrijver TADAMA dit doet, tot den aanvang der 12^e eeuw terug te brengen?

Dáártegen is aan te voeren, dat die Kerk nog eens, voor meer dan de helft, door brand werd vernield. Immers „in 1446 op *Palm-Zondag*..... is de buik en de Zuidzijde dezer Kerk verplettert door het instorten der Tooren, daar het vuur des Hemels in geslagen was, hetwelk BOCOPIUS en THOMAS à KEMPIS in hunne *Kroniek van St. Agnesberg*, ook verhaalen.” (*Geogr. Beschr. v. Geld.* pg. 210). Niet onmogelijk is het dat de Kerk, na deze meer dan halve vernieling, weder herbouwd, met de latere gothieke ornamenten versierd werd, waarvan men de overblijfselen nog er aan zien kan, voor zoover zij niet kortelings zijn geres- taureerd. Daar de Kroon in 1446 (aangenomen dat zij reeds bestond) waarschijnlijk met de „buik” of het „schip” en het Zuider kruispand „verplettert” is, of althans zwaar beschadigd naar omlaag kwam, aangezien zij in het snijpunt van de beide horizontale assen der kerk of aan den laatsten dwarsboog van het schip („recht voor den Predikstoel” van 1729) zal hebben gehangen, zoo had deze natuurlijk ook herstelling noodig. Zou het nu zoo vreemd zijn als de, volgens TADAMA's

gevoelen, van 1113 dagteekenende Kroon in 1446, of later, bij hare herstelling, met de nieuwere gothische ornamenten, *even als de herbouwde Kerk* werd versierd? Dit schijnt mij een *zeer* aannemelijke onderstelling, die ik hierbij meen te mogen aanbieden, omdat zij de verschillende uitkomsten van het onderzoek in harmonie brengt. Voegen we hierbij, dat de ornamentiek der Kroon, voor 't meerendeel, het karakter draagt van de gothiek der 15e eeuw. Tot vergelijking wijzen wij, bijv. naar het reliquie-kastje of de „*reliquaire*” afgebeeld in *Le Moyen Age et la Renaissance* par PAUL LACROIX et FERDINAND SERÉ (*Paris*, 1850 T. III). Men ziet daar dezelfde opwaarts gerichte boogjes, aan de punt met Gothische klaverbladen versierd, dergelijke accolade-bogen, tusschen pilasters, door pijnakels gekroond. Er wordt hier bepaaldelijk bijgevoegd, dat het werk uit de 15e eeuw afkomstig is, even als een dergelijk, op de voorgaande plaat afgebeeld.

Ten 2^e. Ook de kleederdracht der figuurtjes, zonder twijfel, naar 't mij voorkomt, meer naar de 12^e of 13^e dan naar de 15^e eeuw heenwijzend, staat met de zooeven gemaakte onderstelling in de schoonste harmonie. Deze figuurtjes waren, door de beschreven horizontale staven of regels en andere insluitende deelen, het minst aan beschadiging bij het vallen onderhevig en behoefden daarom in de 15^e eeuw geen vernieuwing.

Ten 3^e. Het gothisch letterschrift verkeerde in hetzelfde geval. Is dit nu uit de 12^e eeuw? Mijne onderzoeking dienaangaande, door de welwillende hulp van den Heer Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, en den rijkdom dier verzameling gemakkelijker gemaakt, hebben mij doen zien, dat het moeilijk gaat om het onderhavige letterschrift aan de Kroon te Zutphen aan een bepaalde eeuw te verbinden. Wat echter wèl kan volgehouden worden is, dat de letters van dien vorm, natuurlijk met zekere speling, in de twaalfde eeuw reeds voorkomen en dat de vullingsfiguren daartusschen meer bepaald naar die eeuw heenwijzen. Als voorloopig resultaat, meen ik dus te mogen zeggen, zonder daarover meer uit te weiden, dat het gothisch letterschrift op de Kroon te Zutphen zich door zijn vorm niet bepaaldelijk verzet tegen mijne onderstelling van met de figuren daarboven uit de 12^e eeuw te dagteekenen, terwijl de overige ornamenten der Kroon, gelijk zij zich in 1857 voordeden, uit de 15^e eeuw zullen afkomstig zijn.

Hoe het zij, de IJzeren Kroon in de Groote- of St. Walburgiskerk te Zutphen is dan een monument van minstens vierhonderd-vijftig-jarigen ouderdom, en wellicht, wat zijn oorsprong aangaat, nog een drietal eeuwen ouder, en het verdient reeds dáárdoor, behalve door zijn groote kunstindustrieële waarde, meer eerbied, dan het van het tegenwoordig geslacht heeft mogen ondervinden. Toone dan nu dit nageslacht zich bereid, voor de herstelling van het gedenkteeken der oude Zutphensche Graven de noodige moeite en kosten over te hebben!

JACOB VAN DER DOES

EN ZIJNE BESCHRIJVING VAN 's GRAVENHAGE.

DOOR

J. G. FREDERIKS.

DEN 5 Mei 1641 werd in de Groote kerk te 's Gravenhage gedoopt JACOB, zoon van Mr. WILLEM VAN DER DOES en WILLEMINA VAN DEN HONERT. De vader was drie jaar vroeger advocaat geworden en had zijne studiën te Leiden voltooid, nadat hij er sedert Februari 1634 zich op de rechten had toegelegd, waarmede hij als een jonkman van 20 jaar was aangevangen. De moeder behoorde tot het Dortsche geslacht en was dus van goede verwantschap; twee harer broeders woonden in de Hofstad: JOHAN, burgemeester van Hollands eerste stad, herhaaldelijk in buitenlandsche zendingen benoemd en van 1663 tot aan zijn' dood in 1667 raadsheer in het Hof van Holland. De andere broeder, Mr. THOMAS, was wagenmeester-generaal en is bekend als een geleerd man; in 1672 werd hij door een vaandrig met doodelijk gevolg opzettelijk verwond. Mr. WILLEM VAN DER DOES is als burgemeester der hofplaats overleden; hij was een zoon van Mr. JACOB VAN DER DOES, eerst advocaat en als griffier en raad van den Prins van Oranje gestorven;

Oud-Holland, 1894.

zijne vrouw BEATRIX VAN SYPESTEYN was eene dochter van dien heer van Hillegom, welke als de oom van JAN DE WITT voorkomt in de particuliere geschiedenis van dezen staatsman. En zoo komen wij tot personen, die reeds vóór het ontstaan der Republiek in Den Haag worden gevonden in voornamen ambten. Blijkens de wapens, die zij gebruikten, waren zij eveneens vermaagschapt aan hunne naamgenooten te Amsterdam, zelfs vóór den overgang, als aan machthebbers in andere Hollandsche steden tot in de achttiende eeuw. Hunne wapens kwamen, behalve eenig verschil in de kleuren, overeen met dat der heeren van Noordwijk en het was niet ongewoon allen te beschouwen als bloedverwanten dezer heeren in de ridderschap van Holland en als vermaagschapt aan de beide DOUSA's. Een der heeren VAN DER DOES uit de hofplaats, ook een JACOB, is in denzelfden tijd als Mr. WILLEM in het bestuur geweest. Misschien was hij dezelfde, met wien de dichter verward is, hoewel hij tot den leeftijd van diens vader behoort; hij moet omstreeks 1618 geboren zijn, werd advocaat in 1645, en is na zijn' dood als burgemeester vervangen in April 1666. De verwantschap van Mr. JACOB en Mr. WILLEM, die soms in hetzelfde jaar schepen of burgemeester waren, is volgens de Haagsche privilegiën eenvoudig bestaanbaar, omdat het tegendeel geen voorwaarde is tot benoeming en verkiezing. Maar in geen geval is deze burgemeester dezelfde als de dichter, met wien hij steeds verwisseld werd.

JACOB VAN DER DOES, die thans gemakkelijk te onderscheiden is als geboren in 1641 uit WILLEM en diens echtgenote WILLEMINA VAN DEN HONERT, moet naar 't gebruik in sommige kringen, reeds vroeg bestemd zijn geworden tot het ambtelijk leven. Naar de gewoonte van dien tijd en in zijn' stand, veelvuldiger dan wel gedacht wordt, werd hij afzonderlijk opgeleid in de klassieke studiën, maar onder het toezicht zijner beide geleerde ooms. Mr. THOMAS, „die de fundamente van (z)ijne hoofd-studiën heeft geleid, maer oock geraden heeft, (zich) in (z)ijne ledige uren wat in de Poësie te oefenen”, had meer gelegenheid om zich met die leiding te belasten, dan zijn broeder, de burgemeester, diplomaat en raadsheer, die ook niet zoo in den roep van geleerdheid stond.

De jonge en blijkbaar goed onderwezen en voorbereide neef ging niet studeeren. Het is zeker, dat hij nooit „'s Lants Universiteyt” te Leiden bezocht heeft, gelijk zooveel zijner standgenooten, ook op kinderlijken leeftijd, en evenmin, dat hij na eene niet ongewone schijnvertooning van academische vorming een' graad verwierf. Bijgevolg is hij geen advocaat voor het Hof van Holland geweest en heeft hij derhalve als zoodanig geen eed afgelegd, die dan ook in

het Eedboek op het Rijksarchief niet te vinden is. Dat niet bezitten van dezen graad en titel zou geene vermelding behoeven, als hem die „qualiteit” niet, soms met een zweem van gezag, toegedicht was. Immers de man zelf noemt zich Rechtsgeleerde, dat bij practizeerende advocaten, doctoren in de beide rechten, vaak geschiedt; evenwel matigt zich JACOB niet aan om Mr. vóór zijn’ naam te plaatsen. Anderen, en naar onze denkwijze met een’ schijn van officieel gezag, hebben deze dwaling doen ontstaan en bevestigd of ten minste gaandegehouden.

Al is deze burgemeesterszoon met de leiding zijner ooms niet geraakt tot het, soms begeerlijke, soms noodige en hier te lande gewone, Mr., hij had in elk geval getoond den raad van oom THOMAS op te volgen om zich „wat” in de dichtkunst te oefenen en had daarin tamelijk veel ijver betoond, gelijk wij zullen zien. Kennelijk had hij zich niet onttrokken aan het verkeer in zijnen kring en aan de genoegens van het Haagsche leven. De uitingen van zijn gemoedsbestaan, in zijne letteroefeningen van een twintigjarigen leeftijd, getuigen gunstig van godsdienstige en ernstige denkwijze. Intusschen werd zijne toekomst niet uit het oog verloren, eerst door eene weloverlegde vermaagschapping, daarna door het streven naar een goed ambt, beide naar de gewoonten van zijn’ stand en gesteund door het stelsel, dat in de regeerende familiën tot de minder gunstig aangeschreven misbruiken geleid had. Eerst sloot hij een verstandig overgelegd huwelijk, waarvan de inschrijving ten ondertrouw leerrijk is en aldus luidt:

Ondertrouwd 30 October, getrouwd 16 November 1667.

JACOB VAN DER DOES, advt. voor den Hove van Hollandt, met
HESTER PIETERSONS, beyde woonende alhier in 's-Gravenhage.

Men ziet, dat in een officieel register opgaven kunnen voorkomen, die niet altijd betrouwbaar zijn. Het praedicaat is naar waarheid weggelaten, doch de nooit verworven titel staat duidelijk in het ambtelijk boek, dat anders bewijskracht zou hebben. De achttienjarige bruid — zij was den 20 Januari 1649 gedoopt — was een buurjuffer, woonachtig aan de overzijde van het Lange Voorhout, en de dochter van ANTHONIE PIETERSON, thesaurier van Den Haag en van CATHARINA COENEN, wier familie hofbetrekkingen vervulde sedert de dagen van Prins MAURITS. Bij zijne benoeming tot burgemeester legde PIETERSON zijn ambt neder, dat wij thans zouden gelijk stellen met de betrekking van gemeente-ontvanger; zijn naam komt later voor in de Geschiedenis van ons Zeewezen: onder zijne verwanten zijn vlagofficieren van beteekenis. De gebeurtenissen van 1672 waren ongunstig voor den Burgemeester. Evenals hij bij de instelling der Stadhouderlooze regeering in 1651 op 't kussen gekomen was, eindigde deze loopbaan met den ommekeer in genoemd jaar. De Prins besloot den 3 September 1672 tot

zijne „excusatie” en dat is volgens DE RIEMER, die in deze zaken thuis was, niets minder dan „afsettinge”. De omwenteling was echter gunstig voor VAN DER DOES, die nu benoemd werd tot thesaurier van Den Haag, gelijk hij gebleven is tot aan zijn dood. In zijne aanstelling wordt hij Mr. betiteld.

Het huwelijk met HESTER PIETERSON duurde niet lang. De Trouwlegger van Den Haag bevat de volgende inschrijving, onder dagteekening van den 27 November 1678:

JACOB VAN DER DOES, wedr, tresaurier deser stede, met SARA POPTA, woonende tot Amsterdam.

Op den kant staat: bij att(estate) van Amsterdam.

Het kerkelijk inteeckenboek aldaar heeft op 4 November 1678:

Schravenhagen.

de heer JACOB VAN DER DOES van sgravenhage, en thesaurier van deselve plaats. out 36 jaren, wedr. van HESTER PIETERSON, en Juffrouw SARA POPTA, op de heeregraft, ouders doot, met de heer JACOB POPTA, out schepen deser stad.

Acte verleent den 23 Nov. 1678.

Uit dezen echt werd een kind geboren, dat den vader overleefde. Om het aanzien der verwanten te doen kennen, volgt de inschrijving van den doop:

23 Februari 1681.

Een kint gedoopt van JACOB VAN DER DOES, tresarier alhier, ende SARA POPTA; kint JACOB A CATHARINA. Peter de Heer JACOB DE GRAEFF, out-schepen der Stadt Amsterdam; JACOBUS POPTA, out-schepen der selver steele; Mevrouw WILLEMINA VAN DEN HONARDT, wed. de Heer WILLEM VAN DER DOES, burgemeester alhier; Mevrouw GEERTRUYT PIETERSON, vrouwe van 's-Gravemoer.

Bij den doop van dit kind was de vader overleden. Het doodenregister der Groote kerk heeft op den 25 September 1680:

Een graff geopent voor den thesaurier VAN DER DOES.

De luiboekjes geven onder dezelfde dagteekening het bewijs, dat hij begraven werd als een aanzienlijk en bemiddeld man en tevens dat 40 gulden betaald werd voor het ophangen van zijn wapenbord.

Het kantoor werd voor het weeskind gedurende het dienstjaar aangehouden onder toezicht harer voogden.

Met uitzondering van een huwelijksgedicht op de echtvereeniging van den Prins-Stadhouder en Prinses MARIA VAN YORK, bestaat eene verzameling, die „Alle de Werken van JACOB VAN DER DOES” zouden kunnen heeten. Het is eene samenvoeging zijner gedichten in één' band, met een door SIMON FOKKE in 1747 gegraveerden titel in mythologischen stijl en zoo in den handel gebracht door JOHANNES SMITS, die zich in 1744 als ingeboren poorter te Amsterdam had gevestigd. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bezit dezen bundel, waarin het titelblad ontbreekt van het laatste stukje, dat evenwel het oudste is, want de tijdrekenkundige orde is bij het binden niet in acht genomen. Hierdoor kan niet worden nagegaan, of het stukje het jaartal 1661 op den titel heeft, zo oals opgegeven is in strijd met de omstandigheid, dat er een trouwdicht van het volgend jaar in voorkomt. De dichter was toen twintig jaar; het was zijn eersteling. Hij gaf slechts 18 bladzijden in kwarto, doch belooft aan „de Juffers” een „boeck haest eens soo groot”, als zijn gewrocht, Mengelgedichten geheeten, gunstig wordt opgenomen. Een paar trouwrijmen bevatten een staaltje der bekende toespelingen en wel van een gering allooi; jammer voor den jonkman, die zich in zijne geschriften gunstig doet kennen, ook ten aanzien der goede zeden, waarmede bruiloftspoëten van den ouden tijd het zoo nauw niet namen. Anders is het stukje wel waard om ingezien te worden, namelijk uit een historisch gezichtspunt beschouwd.

Een tweede bundel is wel niet de beloofde, die den dubbelen inhoud van zijn' eersteling zou hebben, daar het 102 bladzijden telt. Het is een „Geestelyck en Wereltlyck Tyt-verdrijf” en uitgegeven bij ADRIAEN VLACK, 1663. Dit gewrocht van den 22-jarigen poëet is opgedragen aan een' neef van grootmoeders zijde, Mr. PIETER BOELEN, ridder-baronet, — als de Ridder BOULENS genoegzaam bekend, heer van Cronesteyn aan de Lammensvlietsche Schans en van Leeuwendaal bij Rijswijk. Daar hij hoogbejaard, kinderloos en rijk was, moet deze opdracht verklaarbaar zijn; misschien kon 't Geestelijcke den ouden heer nuttig en aangenaam zijn, — wereltlijcks is er trouwens weinig in. Het stichtelijke was meer geschikt voor Dns. VAN VOLLENHOVE dan voor een Haagschen jonker, die in het vorige boekske nog iets verder in de bruiloftspoëzie gegaan was, dan zelfs aan het guitigste dichtsoort geoorloofd is. Om er iets van te zeggen, zij het genoeg, dat de berijming van al de 31 kapittels der Spreuken Salomon's vrij goed is uitgevallen.

De klassieke opleiding, door JACOB VAN DER DOES genoten, kon, bij zijne bescheidenen, maar onmiskenbare dichtergave en bijzonder in zijn' tijd, niet nalaten

hem te brengen tot de tooneel-poëzie „naar de maniere der Ouden”. Hij heeft dan ook twee stukken vervaardigd en uitgegeven; ofschoon het veelal onmogelijk is uit het drukjaar te besluiten tot den tijd der samenstelling, kan hier gewezen worden op de bijzonderheid, dat het oudste zijner tooneelwerken het licht zag, toen de schrijver 20 jaar was en dat wij het gevaar kunnen ontwijken om de onrijpheid dezer gewrochten te laten onderstellen. Beter dan de beoordeeling daarvan over te laten aan degenen, die zich op de vergelijkende studie der dramatische voortbrengselen onzer letterkunde achten wij niet te kunnen doen, en bepalen ons daarom tot de vermelding der titels:

Tragedio, ofte ongeluckige liefde Van de Koninginne Dido. Gelyck die voor de eerste mael verthoont is in 's Gravenhage by de Compagnie van JAN BAPTISTA VAN FORNENBURG. Gedrukt by ADR. VLACK, 1661.

Tragedie van Dido, Den Tweeden Druck verbeterd, 1663.
[Zelfde titel als de uitgave van 1661.] Tot Leiden, 1697.

Het Houwelick tusschen Aenaeas ende Lavinia, 's-Gravenh. ADR. VLACQ, 1663.

Het eerst opgegeven stuk is opgedragen aan Mr. THOMAS —, het tweede aan Mr. JOHAN VAN DEN HONERT. Dido noemt hij in zijne toewijding zijne „eerste vrucht”; het andere stuk heeft eene overdeftige dedicatio in 't Latijn. Beide, evenals de reeds genoemde bundeltje en zijn nog te beschrijven hoofdwerk, zijn door hem op het titelblad voorzien van de „qualiteit” Rechts-Geleerde achter zijn naam; eene aanwijzing, waarvan wij de strekking en het rechtmatig gebruik nog niet gevonden hebben.

Vier jaren nadat het Tijdverdrijf en het tweede tooneelstuk was uitgegeven, zag een nieuwe en omvangrijke dichtarbeid van dezelfde hand het licht, een boek, dat twee en een kwart eeuw zijn waarde heeft behouden. Op het titelblad staat:

's Graven-Haghe, Met de voornaemste plaetsen En Vermaecklyckheden, door JACOB VANDER DOES, Rechts-geleerde. In 's Graven-Haghe By HERMANNUS GAEL, Boeckverkooper woonende in de Hof-Straat, in den Konincklijcken Bybel, 1668. Met Privilegie.

Van dit privilege wordt een uittreksel op de keerzijde van den titel gevonden, waarbij de Staten van Holland en West-Friesland den 26 September 1667

uitsluitend en voor den tijd van 15 jaren het recht verleen en om dit werk te doen drukken binnen hun gebied aan „Mr. JACOB VANDER DOES, Advocaat voor den Hoven van Hollandt”; een bewijs, hoe met titels werd omgesprongen ter secretarie van dit gewest.

Vreemd genoeg verscheen het boek nog eens in het volgend jaar, doch zonder het extract van 't octrooi. De titel heeft deze bijvoeging:

en met verscheyde Coopere Platen verciert. In 's Gravenhage, by JOH. TONGERLOO, Boeckverkooper woonende in de Venestraat inde Thien geboden, 1668. Met privilegie voor 15 Jaren.

De mij bekende exemplaren der editie bij GAEL bevatten dezelfde illustratiën als die bij TONGERLOO: een' plattegrond van Den Haag, eigenhandig gewaarmerkt door den vervaardiger, C. ELANDT — hij onderteekent ELANDTS — en voorzien van de wapens der heeren van het Bestuur der Hofplaats, aan wie ook het boek is opgedragen. De ontwerper is tevens uitgever der kaart, die het jaartal 1667 draagt. De vijf plaatjes zijn ongenommerd, maar voorzien van de aanwijzing der bladzijde, waar ze behooren; alle zijn geteekend met den naam van genoemden C. ELANDT. Zij stellen voor: het Voorhout, het Hoff, 't huys te Riswyck, de Nieuwe Kerck en Schevelinck. In sommige afdrukken moeten nog meer illustratiën, en wel van eene andere hand, voorkomen.

In 1700 kreeg men van dit dichtwerk een „Tweeden druck” bij ABRAHAM TROYEL, een andere titeluitgave van TONGERLOO, die dus den Auteur niets meer aangaat.

De notaris DE CRETZER gaf in 1711 ook eene beschrijving zijner woonplaats uit; zij heeft geringe waarde; Mr. JACOB DE RIEMER deed in 1730 het eerste, en tien jaar later het tweede deel van zijn voortreffelijken arbeid het licht zien. Maar deze kundige man was in 1678 te Noordwijk geboren en kwam eerst in 1700 als advocaat in Den Haag. VAN DER DOES was toen al 23 jaar dood; zijn dichtwerk was reeds 33 jaar vroeger uitgegeven. Zou de jonge advocaat de aanleiding zijn geweest, dat TROYEL het een weinig verouderde boek opnieuw te voorschijn bracht?

Wie een weinig met het onderwerp bekend is, ontdekt spoedig, dat onze Auteur niet veel heeft mede te deelen; het zijn meestal berijmingen der door hem geraadpleegde schrijvers: GUICCIARDINI, BOR, enz.; nieuwe denkbeelden zijn

schaarsch en aan den voet der bladzijden citeert hij classieken, verreweg meest Latijnsche, waarvan hij zelf erkent, dat er drukfouten „ingeslopen” zijn. Niettemin heeft hij een en ander goed waargenomen en menige zaak besproken, die bij den toenemenden omvang en de voorbeeldelooze ontwikkeling en verfraaiing zijner geboorteplaats vermelding verdiende. Zijne overal blijkbare ingenomenheid met Den Haag, versterkt door een weinig poëtische verrukking, geeft soms kleur aan zijne tafereeltjes. Vooral lag een deel zijner kracht in beschrijvingen. DE RIEMER, die anders de hartstochtelooze bedaardheid zelve verpersoonlijkte, doch niet ontbloot was van kunstzin, erkent, dat VAN DER DOES oog had voor de kleine schildertjes, waartoe vooral de bloem-, vrucht- en groentemarkten de stof leverden. (Beschrijving van 's-Gravenhage, 1759, II, 442.)

Wat aan den openbaren weg onder zijne oogen en onder die zijner onmiddellijke voorgangers in leeftijd plaats had, betrof de belangrijke verfraaiing zijner woonplaats. Ondernemingsgeest en welvaart hadden en gaven een grooten steun aan de bouwkundigen en onder deze was PIETER POST de voornaamste, de in 1669 overleden vriend van HUYGENS. Van een zijner gelukkig volbrachte ontwerpen, zegt onze dichter:

—, die dat heeft gesticht, die thoont aan alle kant,
 Dat hy getimmert heeft met oordeel en verstant,
 En datter niet(s) en is lichtveerdigh opgesmeten,
 Hetgeen dat POST niet had wel driemaal afgemeeten,
 En dat een ieder zich wou dragen naer dien raedt,
 Soo sach men soo veel wangebouwen niet langs straet. (Bl. 15.)

Hij woonde in zijn eigengebouwd huis op de Amsterdamsche Veerkade, thans nr. 13. Het was een stevig huis en gaf een denkbeeld van de vinding der bouwmeesters, waar die voor eigen gebruik werkzaam was. Zijn plan van het destijds nog nieuwe Hofje van Nieuwkoop wordt hier omstandig beschreven, en niet minder uitgebreid is het artikel van de Nieuwe Kerk, bekend omdat zij zonder pilaren gebouwd is. Overigens is onze Dichter evenmin op de hoogte van het werk en zijn' ontwerper, als DE RIEMER, zoodat beiden in dezelfde bewoordingen hunne bewondering uitdrukken over het kunstgewrocht.

Het Goudenleerhuis in 't Westeinde was toen in de opkomst van zijn vrij kortstondig bestaan; dit kamerbehangsel was destijds zeer in achting; het Haagsche in bijzonder aanzien en de Dichter prijst dit uitbundig. Met zijne lezers bezoekt hij in dezelfde straat den portretschilder MYTENS. Wij kennen dezen niet genoeg om hem van andere leden zijner familie goed te onderscheiden; in de schilderboeken en hunne uitschrijvers heet hij JOHANNES, de zoon van DANIEL; hij zelf teekent zijne stukken J. A. MYTENS — aldus de portretten van CORNELIS

TROMP en zijne vrouw in het Rijksmuseum; doch zeker is hij door ÉMILE DE MONTÉGUT niet duidelijk omschreven, (*Revue des Deux Mondes*, 1869), als „ce peintre au doux nom” [Mitaine]¹⁾. Ook aan de ateliers — schilderswinkels, zeiden die stakkers der 17de eeuw van hunne werkplaatsen — van HANNEMAN en DE BAEN werd een denkbeeldig bezoek gebracht. Het is daarna overbodig te zeggen, dat aan de kunstvolle Statenkamers op het Binnenhof, met de stukken van genoemden HANNEMAN en van LIEVENSZ, een woord van vereering wordt gewijd. Daarbij komt het uit, dat de Auteur met aandacht had gelezen het Hoftapiit, het gedicht van den notaris VAN DE VELDEN, den man onzer kloeke ELSKEN VAN HOUWENINGEN.

Het is eene eigenaardigheid der bevolking van eene vorstelijke residentie of van eene daarmede afgewisselde lustplaats, dat zij de Leden van de Hooge Familie als van eene nauwere verwantschap beschouwen dan elders wonende landgenooten dit doen. Inzonderheid is zulks het geval, wanneer de geboorte van een Prins of Prinses als in haar midden heeft plaats gehad, de opvoeding als onder de oogen der stadgenooten verkregen wordt en elke beweging van het kind tot eene gebeurtenis aangroeit. Eerbied voor de storing der natuurlijke genoegens van het kind, bescheidenheid tegenover de vrijheid van een vorstentelg wordt eenvoudig niet in acht genomen, en in verkeerden ijver tornt men onwillens en onbewust aan het prestige van den hoogen rang. In Den Haag heeft men niets anders gedaan dan elders, en het is daarom bij VAN DER DOES ook te verklaren, dat hij van den jongen Prins van Oranje spreekt en van diens doen en laten in het openbaar gewaagt. Zoo WILLEM HENDRIK in Den Haag, buiten de heeren van de regentenpartij, geene andere medeburgers in Den Haag had, dan die hem gaarne verheven zagen tot den rang zijner voorvaderen, dan was er geen te vinden onder oud of jong, die hem vijandig was; dat getuigen de gebeurtenissen van 1672, zelfs datgene, wat door den Prins „een execrabel faict” genoemd werd. Onze Dichter zorgt dus, dat in zijn boek over 's-Gravenhage en zijne „Vermaecklyckheden” te vinden zou zijn, wat van den zeventienjarigen jongeling viel mede te deelen.

Zoo teruggetrokken deze Prins van Oranje steeds geweest is, begreep hij, dat het naar den volkszin was, zich te goeder gelegenheid, volgens zijn' staat en met zijne aangeboren ernsthaftigheid en deftigheid te vertoonen. Vandaar, dat eenige regelen gewijd zijn, in de beschrijving van het Voorhout, hoe S. H. den tour à la mode doet, tevoet of in zijne carosse, bij winterdag en sneeuw in de slede. Nog wil de Auteur doen uitkomen, hoe groot liefhebber de teere, kuchende

¹⁾ Over de schildersfamilie MYTENS zal een uitvoerige studie in dit tijdschrift geplaatst worden. (RED.)
Oud-Holland, 1894.

jongeling is van hetgeen een legeraanvoerder en edelman van den eersten rang in ridderlijke oefeningen moet beteekenen. Daartoe wordt de paardenstal met de rijschool op het Buitenhof geprezen, het valkenhuis en de hondenstallen, met een jachttafereel er bij. De Prins had toen reeds eenige jacht in Holland en begon te toonen, welk onderscheidend voorkomen hij aannam, als hij te paard den jachtstoet leidde, vol vuur en kracht, zooals hij was in de wildbanen van Dieren en het Loo, in de duinen langs de kusten van Holland, in de velden van zijne domeinen van Naaldwijk en Soestdijk, en bovenal op de slagvelden tegenover de Condés en de Turennes. Aardig is de beschrijving van den tuin, met zijne „grotten” en waterwerken, en de baan, waar men naar den ring rijdt; deze werd gevonden aan den zuidkant van het Binnenhof, waar, onder Prins WILLEM V, het paleis gebouwd is, dat voor een gedeelte de vergaderplaats der Tweede Kamer is. Ook was op het Buitenhof een kaatsbaan,

Soo na den eysch van 't spel gemaect en toegestelt,
Dat ieder hier met groot vermaeck verliest zijn gelt. (Bl. 124.)

De eerste drie Stadhouders, die sedert het ontstaan der Republiek aan het hoofd der zaken stonden, ontvangen hier in niet slecht gekozen woorden rechtmatige vereering. Daarom is het bevreemdend, dat als het eenige voorbeeld van geleerde Gorkummers ESTIUS genoemd wordt, die zich niet ontzien heeft den ellendigen moordenaar van Prins WILLEM te prijzen. Had VAN EST dat niet gedaan, zijn aangrijpend verhaal van den gruweladigen moord, aan de Gorkumsche martelaars gepleegd, zou hier niet misplaatst zijn, te meer omdat onder de slachtoffers ook de goede pater MUSIUS geteld wordt, wiens jammerlijk uiteinde den grooten Oranje tranen deed storten.

De veldheer MAURITS en zijn broeder „de stedendwingher” vinden ook hier hunne plaats; de eerste met eene aanteekening, die de opmerkzaamheid gaande maakt. Op blz. 126 staat, dat tot zijne leerlingen in de krijgskunde behoorde GUSTAAF ADOLF, „de Coningh van Sweden, die hier voor desen onder de Guarden heeft gelegen.”

Over den vroeg gestorven WILLEM II uit de dichter eene klachte, maar van diens leven zegt hij niets. In het algemeen was deze Prins ook meer betreurd na zijn dood, dan geëerd bij zijn leven en men heeft zich steeds bepaald tot het uitspreken van groote verwachtingen aangaande hem, waartoe zijne rijke begaaftheden naar lichaam en geest dan ook aanleiding gaven.

Tot de overige vorstelijke personen — zelfs de Winterkoning en zijn dure familie zijn nog niet vergeten — behoort ook WILLEM FREDERIK, stadhouder

van Friesland. Gelijk men weet, hadden deze heeren, wegens hunne hooge betrekkingen in den staat en in het leger, hun hotel in Den Haag; zij woonden op den Langen Vijverberg, tot de aanstelling van den Stadhouder-generaal in 1747. De hier vermelde Friesche stadhouder wordt gezegd, „nu onlanx overleden” te zijn; men houde echter in 't oog, dat hij reeds 31 October 1664 stierf aan de verwondingen, die hij zich door niet verklaarbare onvoorzichtigheid in een man van de wapenen had toegebracht met dezelfde pistolen, die langen tijd in het Mauritshuis vertoond werden als de moordtuigen, waarmede de Vader des Vaderlands gedood werd.

Wat hier, blz. 49 en 50, gezegd wordt van JOAN MAURITS den Braziliaan, en stichter van het zooeven genoemde Mauritshuis, het oorspronkelijke en in 1704 uitgebrande namelijk, bevestigt den lezer weder in de meening, dat deze Prins een beminnelijk en kundig man was; hij was opperbevelhebber der legers van den Staat, toen de Munstersche inval aanleiding gaf, dat de Stadhouder van Friesland zoo noodlottig omkwam; bovendien een man van smaak en een zeer ontwikkelden kunstzin.

Wat de lezer van 's Graven-Hage in den Samensteller zal moeten prijzen, is zijne voorzichtigheid. Hij was jong en nog niet in het ambt, dat hem als regentenzoon was toegelegd. Maar hij leefde in een tijd, dat ieder eene wacht moest zetten voor zijne lippen, en schoon hij geen VONDEL was, hij was wijzer dan aller Nederlandsche poëten Meester. Hoe hij zijne Prinsgezinde meeningen aan den man bracht, zonder zich te branden, zal hij toonen. Nu is hij zeker, dat niemand hem verwijten kan, „'s Lants treurspel” vernieuwd te hebben, want hij staat vlak vóór de oude Ridderzaal op het Binnenhof, doch rept geen enkel woord van OLDENBARNEVELT. Komt hij aan 't Groene Zootje, dan prijst hij 't schavot,

„dat hoogh verheven,
Staet, om aen ieder een, een vry gesicht te geven,
En duysenden rontom te laten sien. (bl. 53.)

Dat vindt hij zeer nuttig en rijk aan leering:

Want alsser over een het Vonnis wert gesproocken
Soo straft men niet alleen, om datter straf toestaet,
Maer om meer and'ren af te schricken van het quaet. (blz. 54.)

Ook is hij ingenomen met het tuchthuis, waarvan voor jongelui van aanzien, dames en heeren, meer gebruik werd gemaakt dan men vermoedt, vóór het raadplegen der besluiten van de stedelijke overheid, zelfs van Den Haag. Eenigszins bekender zijn deze regels:

— die haer goede naem, en eer sloegh in de wint,
Die sit hier voor de kost den gantschen dach en spint. (blz. 83.)

In den tijd, dat de kerk en hare leer eene zaak was der regeering, die te zorgen had voor de handhaving van datgene, wat eenmaal bij hare besluiten de ware Gereformeerde Christelijke religie zou zijn, behoorde deze hoogere aangelegenheid tot eene poëzie, als die thans besproken wordt. Als een regent in vooruitzicht, mocht hij zelfs niet in de verte verdacht zijn van onrechtzinnigheid. In JAN DE WITT, dien wij thans mogen beschouwen volgens de voor het nageslacht ter openbare kennisneming geopende stukken als een vriend en vereerder van SPINOZA, ontdekken wij niet minder rechtzinnigheid, wanneer hij bezig is onderzoek te doen naar de orthodoxie van iemand, die voorgedragen is tot een ambt, waarvoor hij naar het oordeel van den Raadpensionaris-zelf volkomen geschikt is, en dat naar onze meening met zijne kerkelijke overtuiging niets te maken heeft. VAN DER DOES toont zijne zuiverheid door bij gelegenheid iets onaardigs te zeggen, aangaande de Roomsche afgoderij en laat niet na eene zalvende overdenking in te lasschen, als hij zijne lezers voorbij de deur laat gaan van VOLLENHOVE, VAN DER LINDEN en DE LANDTMAN. De eerste, die slechts een paar jaar vroeger was gekomen, noemt hij „een vollen oven Van heyligh Vier”, een goed man en een geprezen dichter. De tweede had vier jaren gearbeid in den Haagschen wijngaard; hij moet een bescheiden man geweest zijn. Immers toen eene „stille” Juffrouw vraagde, of Mijnheer geen der predikanten uit Den Haag was, bevestigde hij dat met de bijvoeging, „dat hij daar de minste der broederen was”. Zuster, die de Eerwaarden kon taxeeren, al waren zij haar persoonlijk niet bekend, antwoordde toen in hare heilige eenvoudigheid: „O, Dan is UE. dominus VAN DER LINDEN.” Maar THADDEUS DE LANDTMAN was van een andere stof. Hij was te Delft, zijne vorige standplaats, zoo hevig uitgevaren tegen de regeering, die naar zijne meening den Prins tegenwerkte, dat hij coram had moeten komen en in Den Haag moesten de Staten hem kennis geven, dat hij zich te voegen had naar de inzichten der Overheid. Van SIMONIDES, den buurman van VOLLENHOVE, verreed hij te gewagen, en het zou ook gevaarlijk zijn geweest den heethoofdigen Prinsman te loven, die den moord der heeren DE WITT op den kansel „de wrake Godts” geliefde te noemen. De wijdloopigheid van onzen schrijver over deze onderwerpen teekent zijne eeuw; zijne tekstvastheid blijkt afdoende uit zijn Geestelijk en Wereltlijk Tyt-verdryf.

Wanneer de deurwaarder JACOB HENNIN in 1681 en latere auteurs, op het voorbeeld van onzen VAN DER DOES hunne beschrijving van Den Haag in den vorm eener wandeling kleeden, behoeft niemand hunner te betwijfelen of de eerste belanghebbende lezers haar kunnen volgen. Hetzij het plan der hofplaats aanleiding geeft om op een paar of meer wandelingen het merkwaardige te zien, iets dat volgens verscheidene plattegronden volstrekt niet overal het geval is,

of wel dat de voorbeeldelooze geoefendheid der inwoners die wijze van beschrijving doenlijk maakt; de methode is bij herhaling met goeden uitslag beproefd.

Wij willen dus enkele punten overnemen, die aanleiding geven tot eene bijzondere opmerkzaamheid.

Op het Buitenhof staat de wandelaar in al den glans zijner nationaliteit te kijken, klokke vijf uren in den zomer en twee uur vroeger in den winter, want

— — hier werdt alle dagen
Een Bende Ruyteren seer heerlijk opgeleyt.
Die blijft hier op het Hof om by de handt te wesen,
En sooder ongeval of onlust was geresen,
Die dadelijck ter neer te leggen, enden Haegh
By nacht soo veyl en vry te maken, als by daegh.
Vier sijnder in getal, soo uytgelese knechten,
Soo wel te Paerdt, soo wel-geoeffent in het vechten,
Dat moog'lijck onder al het volck van desen staet,
Sich niemant beter op de wapenen verstaet.
Soo doet men haer in tijdt van vree ten strijdt bereyden,
En dickmaels uyt den Haegh in vlacke velden leyden,
Om haer te oeff'nen, en te vechten onder een
Met loos geweer, als off sy met haer vyandt streên,
(blz. 120.)

Wij hebben dus hier te doen met de voorproef van een Haagsch keur-corps, dat op den rampzaligen 20 Augustus 1672 getoond heeft, in hoeverre het in staat was een tumult „dadelijck ter neer te leggen”. Op het Binnenhof kwam de wandelaar

— — na den Noen de Guarden op sien trecken,
De bloem en 't puyck van al het Krijgs-volck van den Staet,
Waer op een Overste sich buyten sorgh verlaet.
Vier Benden sijnder, die noyt uyt den Haegh vertrecken,
Ten sy by groote noodt, die tot een lijf-wacht streckeñ
Van Hollants hooghste macht, en wettig' Ov'richheyt:
Die haer betaelt, en haer alleen de wetten seyt. (blz. 131.)

Men ziet dus, dat de Dichter het kenmerk eener lijfwacht verstaet: die vier compagnieën maakten de garde uit der Staten van Holland, *omdat die hunne betaalsheeren waren*. De menschen hadden destijds hunne redenen om te spreken van eene keurbende. Woorden blijven vaak in de taal leven, ook bij het veranderen hunner beteekenis.

Wanneer wij de niet zeer korte beschrijving der vischmarkt lezen, ontmoeten wij daarin tooneelen, die BREDERO' met oneindig levendiger kleuren schilderde voor de tijdgenooten der grootouders van den Haagschen dichter. Wat onze straatwandelaar verder hier en daar opmerkte, zullen wij ten deele hier aanduiden.

Bij het zien der logementen van de stemhebbende steden, die in de hooge vergaderingen te 's-Gravenhage „sessie ende voix” hadden, heeft VAN DER DOES veel lof over. Inzonderheid komt hij terug op de grootheid van Amsterdam, dat alleen in pracht en schoonheid Den Haag overtreft. Dordrecht geeft hem aanleiding om op bescheiden wijze iets aangenaams te zeggen van enkele zijner inboorlingen, en hij heeft zeker het oog op zijne geleerde ooms VAN DEN HONERT, als hij, na de beide DE WITTEN genoemd te hebben, op blz. 47 schrijft:

Dees, en meer anderen, heeft dese Stadt gegeven,
Die door haer wetenschap tot Ampten zijn verheven.

Ook Haarlem wordt geprezen, wegens COSTER en „Kennava”, de Capteyn KENAU onzer verhalen; de Dichter is geen oordeelkundig geschiedschrijver en volgt zijne troebele bronnen zonder eenig voorbehoud. Schiedam is nog niet de stad der jenever, maar is rijk in haringbuizen. Ook verzwijgt hij HUGO DE GROOT, als hij diens geboortjaar vermeldt; van de Goudsche glazen heeft hij geen overdeven voorstelling; BEILING heeft hij te Schoonhoven breed uitgeteekend; niet alleen te Rotterdam brengt hij ERASMUS in herinnering, maar ook in Gouda, in welks buurt hij een kloosterling van Stein was. Leiden is groot door zijne lakenweverijen en VAN DER WERFF; Brielle is terecht zijn „eersteling der vrijheid”, maar van de daar gepleegde onmenselijkheden, die hare onafhankelijkheid hebben ingewijd, geen enkel woord.

Het Haagsche raadhuis, door hem gaarne als het huis van Brederode vermeld, doet hem de inrichting van den magistraat ter sprake brengen. Het valt daarbij in 't oog, hoe opzettelijk hij van het thesaurierschap spreekt. Van het gebouw en zijne merkwaardigheden zegt hij niets. Er is twijfel of hij wel volkomen bekend was met de inrichting van het bestuur der Hofplaats.

Reeds op blz. 46 en 47 wordt de dag van Chattam uitvoerig beschreven; doch nergens is melding gemaakt van den vrede te Breda; derhalve wel het gebeurde op den 12 Juni, doch niet van den 29 Juli 1667. De bladen moeten evenwel den 26 September van dit jaar afgedrukt geweest zijn en zeker sinds geruimen tijd, daar het octrooi der Staten om het dichtwerk alleen te mogen drukken van laatstgemelden datum is. Wat HUYGENS van zijn Hofwijck schrijft, moet niet letterlijk opgenomen worden: het „uno spiritu fundebam” blijkt uit zijn dichtwerk niet. Er bestaat niet de geringste zwarigheid om ook van 's Gravenhage te denken, dat enkele onderdeelen niet in hunne tijdsorde zijn opgesteld, maar dat zij zijn ingevoegd, waar de Auteur op zijne wandeling of in den gang der gedachten een stukje rijms de plaats daarvan achtte te zijn.

De heeren DE WITT waren op het toppunt hunner macht, toen dit boek

onder de menschen was. Het vermeend of werkelijk aandeel van den Burgemeester CORNELIS in den zeetocht van Juni, de vaststelling van het Eeuwig edict van 5 Augustus 1667, weldra de triple alliantie en de vrede van Aken maakten den Raadpensionaris machtiger dan hij ooit geweest was. Als een boos voorteecken van naderende onheilen kwam reeds den 1 Juli van het volgende jaar de sterfdag zijner 32-jarige gade, en eer de wereld vier jaar ouder zou zijn, moesten de verminkte overblijfselen van beide eenmaal zoo machtige heeren in de diepste stilte en steelsgewijze nedergelegd worden in den grafkelder van WENDELA BICKER. Maar toen VAN DER DOES op zijne wijze beider verdiensten huldigde, kon dit zonder gevaar geschieden; vooral omdat de dichter van moederswegen een Dortenaar van afkomst was. Zijn oom JOHAN VAN DEN HONERT was de ambtgenoot van CORNELIS DE WITT en de verhouding der beide familiën was zoodanig, dat de volle neef van VAN DER DOES de echtgenoot geworden is van MARIA, de oudste dochter van den grooten Raadpensionaris. De dichter uitte dus gevoelens, die niet vreemd waren aan persoonlijke betrekkingen.

Hoe berekend de jonge poëet ook moge geweest zijn om zich in zulke moeilijke tijden niet te compromitteren, geheel vrij van Prinsgezinde neigingen was hij niet. Zijn eigen werk, hem als een stuk van overtuiging door een beschuldiger voorgehouden, zóu hem ongemeen bezwaard hebben.

Doorluchte Vorst,
Gae voort en staet noyt op den weg der deugden stil,
Soo sal geluck en eer u volgen tegens wil,
En soeckende, schoon dat ghy haer niet quamt te soeken,

Let op het goet beleyt, en op de groote daden
Van MAURITS, en staet oock na sulke Lauwre bladen,
Vergeet niet hoe dat sich uw Grootvaer in het Velt
Heeft menigmael voor 't Lant in groot gevaer gestelt,
En al wat datter meer is loffelijcx bedreven
Van u Vooroud'ren, laet u dat een prickel geven,
En tot een voorbeeldt zijn.

Uw Deucht, u groot gemoet, u Ed'len aerdt beloven
Alree wat ongemeens: Godt zy v rechterhant
En spaer u lang tot dienst van Kerck, en Vaderlant.

blz. 129, 130.

Aldus wenschte VAN DER DOES den jongen Oranje het Kapitein-generaal-schap en stadhouderlijk bewind toe en wel in de mate van roem, zooals zijn Oudoom en zijn Grootvader dien verworven hadden. Alleen eene onberekenbare tusschenkomst van gebeurtenissen kon de macht van den Raadpensionaris en de tegenstanders der eenhoofdige regeering van den Prins verpletteren, en niemand,

Staats- noch Stadhoudersgezinde kon toen weten, dat de diepe val van de Staatsgezinden op dat oogenblik slechts op zoo korten afstand genaderd was.

Niemand zal zich eene beschrijving van Den Haag kunnen voorstellen, in den vorm van eene wandeling, waarop de merkwaardigheden der Hofplaats den lezer voor den geest gebracht worden, zonder een bezoek aan Scheveningen. Vooral kon dit niet gemist worden in dit dichtwerk, omdat de tijd, waarin het voltooid werd, de tweede zomer was, dat de nieuwe weg, de vernuftige uitvinding van den vernuftigen HUYGENS, door talloze personen, inwoners en vrienden, bereden en bewandeld werd. Als dichter toont onze schrijver hier zijne middelmatigheid. Noch de wonderen der machtige zee, die de meest onpoëtische natuur iets mededeelt, gelijkende op een indruk van het verhevene, noch herinneringen opgewekt door onze grootheid, op dat oogenblik zelf geopenbaard in een bloedigen, maar roemvollen wateroorlog, blijken onzen Auteur te hebben aangegrepen. Het hoogste, waartoe hij het brengen kan, is een vischmaal. Als Hagenaar had hij den zeilwagen van Stevin moeten beschrijven, met zijne doorluchtige passagiers, de beide Nassau's, met hun overwonnen en krijgsgevangen gast, MENDOÇA, den admiraal van Arragon. Op den weg zelf had hij den zeven jaar vroeger overleden aanlegger van Zorgvlied moeten herdenken, „aller dicht'ren bestevaër", gelijk HUYGENS hem betitelde, ook al meenen wij hier weer een bewijs te vinden, dat CATS niet zoo algemeen geacht was, als hij bij opeenvolgende vereerders zijner gedichten in aanzien bleef.

Andere tochten naar buiten beschrijft VAN DER DOES niet: hij bespaart ons welwillend de onsmakelijke legende der gravin VAN HENNENBERG en haar vruchtbaar moederschap. Aan het beroemde Bosch behoefde hij als aan eene wandeling niet eens te denken. Wat wij daaronder verstaan, heette toen de Wildernisse; niet omdat het een woestijn was, maar in de beteekenis van een boschrijke streek, die veel wild bevatte. Twee menschengeslachten later was het nog verre van eene wandeling; op klaarlichten dag werden toen een advocaat met zijne dames, die zich onvoorzichtig daarin gewaagd hadden om de schoonheid van het geboomte te bewonderen, door boosdoeners beroofd en uitgeschud en brachten er nauwelijks eer en leven af. Opmerkelijk is hier weder de onjuistheid, waarmede de ligging van dorpen buiten de hofplaats ten opzichte van de windstreken bepaald worden. Gelijk het Noord-, West- en Zuideinde — het laatste praktischer de Wagenstraat verdoopt — reeds verkeerd zijn, ligt Scheveningen ten Westen, het Bosch ten Noorden en zoo verder, alles een halve windstreek verkeerd: Dit is, onverklaarbaar genoeg, ook elders niet nauwkeurig.

Het Voorhout krijgt zijn ruim aandeel, en wie het in onzen tijd zoo goed als eenzaam en verlaten aanschouwt, verwondert zich, dat CONSTANTER het eene

halve eeuw vroeger schildert als krioelende van menschen, paarden en wagens, gedurende de vier getijden des jaars, en in de morgen-, middag- en avondstonden van den dag; VAN DER DOES had het zoo gekend en nog in de achttiende eeuw ontbrak daar niemand van de maatschappelijke klasse, die daar den jongen Prins WILLEM HENDRIK eerbiedig had gegroet.

Alleen de dichter van 1667 was niets vooruitgegaan, vergeleken met zijn uitnemenden voorganger van 1622; het spreekt van zelf, dat zijne alexandrijnen verre beneden den zangerigen vorm van het schoone Batavia Tempe bleven van den 27-jarigen CONSTANTER, die zijne eerste schreden in hetzelfde Voorhout gezet had. Zijn navolger heeft dan ook de denkbeelden van zijn model op trouwe wijze gevolgd. De vrijages bij dag en avond, pronk en praal, rijden en rossen, complimenten en galanterieën, opsnijderijen en vorstelijk betoon van rang en waardigheid, alles hetzelfde: zoo grootouders, zoo kleinkinderen; zelfs de boerenlui, die dat alles aangapen, hebben zich door hun even naïef nakroost doen vertegenwoordigen. Intusschen hebben wij de onwraakbare getuigenis, dat hier af en toe eene plaats van samenkomst was, waarvan de beschrijving de pen van een geschiedschrijver eer zou aandoen, die ons een beeld wilde maken onzer grootheid in de zeventiende eeuw, waarvan Den Haag het tooneel was.

De bestrating van den weg naar Delft, van het Zieken tot de Hoornbrug, was een van de nieuwste dingen in den tijd, toen VAN DER DOES schreef. Voortaan kon men even gemakkelijk, en zonder bezwaar voor paarden en voertuigen te Rijswijk komen, als de in December 1665 voltooide Zeestraat toeliet in Scheveningen te bezoeken. Van zulk een tochtje naar het fraaie Westlandsche dorp met zijne talrijke buitenplaatsen, aan de aanzienlijkste Hagenaars behorende, maakt hij dan ook een tafereel. Aan het huis Nieuwburg, uit de eerste jaren van FREDERIK HENDRIK's stadhouderschap, later voor het huis te Naaldwijk, Honselaarsdijk, een weinig verwaarloosd, om wereldberoemd te worden door het congres van 1697, brengt hij een bezoek en geeft daaraan den toekomenden lof. Over den stal van Prins MAURITS is hij niet duidelijk en spreekt er van als iemand, die onzeker is van zijn onderwerp, en wie hem zonder inlichting van elders leest, zou denken, dat de heerlijke stichting van FREDERIK HENDRIK de prinselijke stalling van zijn broeder en voorganger heeft vervangen. MAURITS' stoeterij en rijsschool, welker dagelijksch bezoek bij winterdag dezen in Februari 1623 bijna noodlottig geweest was, was vooraan in 't dorp te vinden, juist tegenover het voormalig koor der kerk. Het gebouw aan de dorpsstraat heeft nog het prinsenvapen in den gevel en, wat lang de gemeenteschool geweest is, heette voorheen „de piqueurs-school van Syne Excellentie". Tusschen beide gebouwen in was eene ruimte groot genoeg om de paarden zich vrij te zien bewegen.

Overeenkomstig de burgermansachtige manieren, die aan onze eerste regentengeslachten eigen was en die hun later meermalen verweten werd, komt hier ook eten en drinken te pas. Wat CATS, HUYGENS en WESTERBAEN zou opgewonden hebben, bracht ook den jongen dichter in verrukking. Daarom wijdt hij een paar bladzijden aan den roem van den Rijswijkschen waard, dien hij ROMEIN noemt en wellicht niet anders kende. Men weet dat een man van het herbergiersvak destijds den gewonen bijnaam van romein droeg, omdat hij de „romers” vulde.

Tot afwisseling verhaalt hij, hoe geschikt de weg is om dien in eene arrenslede te rijden, mede na eene goede hartsterking genoten te hebben. Als jongh-gesel, schoon op het punt van te trouwen, laat hij niet na, eenig verhaal te doen of nuttige voorschriften te geven, op welke wijze een welopgevoed jonkman zijne galanterie aan de dame in de slee moest betoonen, om alzoo door goed overleg de voorzichtige en heel slimme jonkvrouw voor zich te winnen en haar tot een huwelijk te bewegen, natuurlijk met hem, die het voorrecht heeft haar te begeleiden.

Op dergelijk vermaak komt hij elders terug; hij had zeker goede herinneringen van den laatsten winter. Het sledevaren had dit nog buiten hetgeen het aan den pronker en opsnijder door pluimen en bellen, verguldsel en bontwerk kan geven in de toenmaals wat ruwere eeuw voor, dat de huurder der slee zorgde, dat zijne dame „van ondr'en en van boven” er warm in zat, en dat hij het paard zoo hard ranselde als hij bij machte was te doen, met de zweep, hem door den eigenaar of verhuurder, die mende, tot dit beulenwerk afgestaan. Aan die vertooningen in de straten van Den Haag, voornamelijk in het Voorhout, passen nu de gemakkelikheden van het veldijs in den Zusterpolder, waar lang de beminnaars van schaatsenrijden en daarmee verwante oefeningen te vinden waren. Als de schrijver niet zijne studie van het onderwerp uit SIX VAN CHANDELIER gehaald had, dan kon hij gerust zijn, dat groote dichtergaven niet vereischt worden tot de beschrijving van deze winteruitspanningen.

Onze jonge dichter is filosofisch genoeg om over sommige zaken zedekundige overwegingen in zijne stadsbeschrijving te voegen, en eerlijk genoeg om door een aantal citaten te erkennen, dat hij zijne wijsheid aan die der Oudheid heeft ontleend. Hooren wij hem eerst over het thema: Aanzien wordt thans door geld, niet door verdienste verworven. Nadat hij verhaald heeft, hoeveel prijs gesteld wordt op de eer van de vaderstad van HOMERUS te zijn, luidt het:

Soo wierden in die tijt de Dichters en Poëten
Geacht; soo wiert verstant naer zijn waerdy gemeten,
Doen klonck de reden en de wijsheit, maer nu 't gelt,
Dat als een Coningin de werelt wetten stelt:

Dat stom is, en nochtans met wondre kracht kan spreken:
 Dat door de sterckste wacht, en mueren heen kan breken;
 Dat als de liefde, en een tweeden blinden God
 De wijze veeltijts haet, en gunst toont aan den sot.
 Wat geeft het edel bloet, of d'eer door deucht verkregen?
 Die nu maer gelt heeft, is om geen van beyd verlegen,
 De naem van Prins, of Graef, voor dees de loon en hoop,
 Der deucht, is hedensdaeghs voor weynig gelt te koop. (blz. 79.)

Voor deze scherpe beoordeelingen, waarmede de leden der regentengeslachten, al waren zij ook niet van de nederigsten, van harte instemden, had hij het gezag ingeroepen van TACITUS, OVIDIUS, PLAUTUS en HORATIUS, die allen wisten te spreken van eene diepverdorven maatschappij.

Andermaal vindt hij gelegenheid om hierop terug te komen, en het luidt aldus:

Vervloecte giericheyt; kont gy ons soo verblinden?
 Dat yemant meer vermaeck in gelt, als deucht kan vinden?
 In rijkdom als verstant: Waer gaen de tijden heen?
 De wijsheyt wordt van 't gout verdrongen en vertreen.
 Voor desen wast een deucht de rijkdom te verachten,
 En klaer bewijs van seer hoochdravende gedachten:
 Die nu niet meer begeert als de natuur gebiedt,
 Die is een boer, en verstaet de werelt niet.
 Die raect tot ampt met eer, die vindt het Hof gesloten:
 'T gebieden is niet meer voor Wyzen, maer voor grooten:
 Men siet na geen verstant, of hoe dat yemant leeft,
 Maer hoe veel Knechts hy voedt, maer hoe veel lants hy heeft.
 (blz. 114.)

CICERO, SENECA, OVIDIUS en JUVENALIS hadden vóór eeuwen hetzelfde gezegd en ieder die de opkomelingen onder de tijdgenooten van onzen Dichter uit onze maatschappelijke historie kent, zal getuigen, dat hij gelijk had. Hij brengt ons de legenden van Cincinnatus en Poplicola in herinnering en beklaagt het diepe vooral onzer oude eenvoudigheid:

Die eeuwen zijn voorbij, die deuchden zijn verdwenen,
 Die houten hutten sijn al lang in marmersteenen
 Verandert, en het Gout heeft als een Conjngin,
 De deucht verbannen, en de gansche werelt in,
 Maer het is sonder vrucht hier langer van te spreekken:
 De werelt leyt te diep versmoort in die gebreecken,
 Het is het dorre strandt geploegt: 't is de Moerjaen
 Geschuert, daer noyt het suart met wasschen af sal gaen.
 De zee, die gaet te hoogh, die vloet is niet te weeren. (blz. 115.)

Een ander menschensoort, niet minder dan de parvenus bij den Burge-meesterszoon buiten achting was, niet de echte edelman, maar de nagemaakte

Adel. De Haagsche wereld van dien tijd had er een rijken voorraad van: militaire avonturiers, diplomatieke handlangers en voorts lieden die door een zeker vertoon van uiterlijk zich aanzien dachten te geven, zoowel om te voldoen aan eene zwakhoofdige ijdelheid als om zeker doel te bereiken bij argelooze jonkvrouwen, liefst bemiddelde weezen of erfdochters. Hunne geldmiddelen waren klein, hunne aanmatigen zeer groot. Die personen konden niet leven met hen, die te voet gingen; paard en rijtuig konden zij niet ontberen. Dat staat onzen schrijver tegen; zelfs afkomst en voorouders zijn hem niets.

Den rechten Adel die bestaet in deucht, geen saken,
 Die yemandt buyten haer eerwaardigh kunnen maken;
 Al wie op rijckdom, al wie op geslachten siet,
 Die volgt de schaduw, maer hy heeft het lichaam niet.
 Schoon Ghy Paleysen toont, en beelden half versleten,
 Of door den ouderdom der jaren opgegeten,
 En seght, dat is het Hof, of 't beelt van sulck een Helt,
 Die ghy den derden, of den vierden van u telt:
 Dees was een Nestor, of een Cicero in 't spreken,
 Dees heeft in 't open veldt sijn vyant noyt geweken,
 Die heeft voor 't Vaderlandt gegeven goet en bloet,
 En noyt gewanckelt in de grootste tegenspoet;
 Die hebben wy in zee op 't bedt van eer sien sterven,
 En met sijn vyants bloedt de soute baren verwen,
 Die heeft sijn Borgeren geen minder dienst gedaen
 Dewijl hy als een Leeuw de Vryheyt voor dorst staen,

Wat baet u haeren roem en loffelijcke daden?
 Soo ghy haer spoor niet volgt, ghy zijt er mee beladen,
 Het is gelijk een licht, dat al uw doen ontdeckt,
 En u tot grooter eer, of vuyler schanden streckt. (blz. 86.)

De denkbelden in het laatste viertal regels stemmen overeen met plaatsen uit JUVENALIS, OVIDIUS en SALLUSTIUS.

Als een welopgevoed, levenslustig jonkman en die op het punt staat van te trouwen heeft VAN DER DOES enkele buien, dat hij erotisch is, en dit is zijne zwakke zijde niet. De Dieren — want in de beteekenis van jonge vrouwen, meisjes, zelfs van ongehuwde juffrouwen was dit woord in de zeventiende eeuw nog algemeen — de Dames mocht hij met zekere bekwaamheid bezingen, als hij ze liet wandelen en minnekoozen in 't Voorhout, naarmate van het uur, waarop hij er ons mede bekend maakte. Op de Bloemmarkt moet hij heel thuis geweest zijn, daar hij geoefend is in al de manoeuvres der jongelui, die bij de altaren

van Flora ook op die van Eros offerden. Het opmerkelijkste voor ons is het tafereel in het Halstraatje, zoo geheeten, omdat de hal oudtijds was, waar nu het hoekhuis der Hoogstraat is. Daar woonden de Fransche kramers, de kooplieden in kleine artikelen, door hen en hunne klanten galanterieën genoemd, omdat daarmede de heeren aan de schoonen van den hooger stand hunne galanterie betoonden, door het koopen en aanbieden van soms vrij kostbare geschenken; voor het ontvangen dezer dure liefhebberijen vaceerden de jonge dames op gezette uren, en vulden de kleine winkels en het enge steegje, nog meer dan wij het gezien hebben, vóór den aanleg der Gravenstraat.

Schoon het een algemeen gebrek was der poëten van de zeventiende eeuw, zelfs van de overigens smaakvolste schrijvers, kunnen wij, naar de zienswijze van onzen tijd niet goedkeuren, dat onze Dichter zich ergerlijk aan eene onbescheidenheid schuldig maakt. Hij ontsluit de kleedkamers der zwakke kunne, openbaart daar al de verborgenheden van tooi, opschik en schoonheidsmiddelen, en onttakelt de jufferschap zooverre, dat wij hem in zijne ontleding niet wenschen te volgen.

Wij weten te weinig, in hoeverre de schrijvers van den vroegeren tijd zich bij hunne uitgaven lieten bijstaan door een daarvoor beloonden corrector van beroep of dit werk lieten verrichten door geoefende vriendenhanden, om over de bekwaamheid van onzen dichter in taal en rijm uitspraak te doen; maar over zijn werk valt niet te klagen.

De uitdrukking een reis maken, blz. 49, in de beteekenis van reizen, en niet van de bekende oefening op de landkaart, blijkt dus niet zoo modern te zijn als het gebruik van eene wandeling maken. Het veelvuldig bezigen van deze uitdrukking voor het woord wandelen: in de laatste jaren zijn zelfs schoolkinderen tot aanleggers van parken verheven en tuinbouw-architecten geworden. Toch ziet men weder, hoe oud het nieuwe kan zijn en wij willen den auteur dezer regelen:

Daer siet gy dat gebouw, en Princelijck Paleys
Van MAURITS, dat alleen is waerdigh om een reys
Te maecken naer den Haegh
.....

niet lastig vallen, omdat hij een rijmwoord noodig had en dat de maat dit vorderde.

De beoefenaar van onze letterkundige historie zal na den vreemdsoortigen regel op Dominee VOLLENHOVE, „een vollen oven van heiligh Vier”, blz. 67, opmerken, dat VAN DER DOES bekend was met de oorspronkelijke uitgaaf van

De Kruistriomf, ons veelal eerst uit den druk der verzamelde Poëzy, 1686, onder de oogen gekomen.

De volgende verzen mogen aantonen, hoe hij zich door de moeilijkheden van het rijm niet liet afschrikken:

Gorinchem,
Een wel gelege plaats, die Holland kracht en *klem* geeft,
En in den Staet verschijnt, daer zy nu d'achtste *stem* heeft.
(blz. 72.)

een Cappelaken, van overoude tijden
Voor Sint-Niclaes gebout: doen was 't een *geest'lyck kluis*,
Nu is 't verandert in een Hal, en *vleeschlyck huys*.
(blz. 105.)

Soo streckt dit Noorder-endt noch uyt tot aen de *Hoogstract*,
Meest recht, maer hier en daer by-na gelijk een *boog staet*.

Een te weinig opgemerkte bron voor het leven

VAN

PIETER VAN LAER

DOOR

E. W. MOES.

TOEN HOUBRAKEN het levensbericht van dezen lichamelijk zoo mismaakten maar geestelijk zoo rijk bedeeden kunstenaar samenstelde, was SANDRART zijn hoofdbron. Hij voegde hier eenige aan de werken van SCHREVELIUS, VAN HOOGSTRATEN en DE PILES ontleende bijzonderheden, en een hem door MICHIEL CARREE oververtelde anecdote aan toe, en flanst zoo met zijn bekende slordigheid een geheel verkeerde biographie van den geestigen BAMBOCCIO in elkaar.

Een hoofdbron, een toen reeds geschreven biographie van VAN LAER, heeft hij geheel niet gebruikt, trouwens hij was daartoe niet in de gelegenheid, nl. het door GIOVANNI BATISTA PASSERI in de zeventiende eeuw geschreven, maar eerst in 1772 te Rome gedrukte levensbericht in diens *Vite de' pittori etc. Roma 1772. 4º*. KRAMM noemt dit werk, maar schijnt het niet in handen gehad te hebben, en CH. BLANC heeft een handschrift gebruikt, dat in eenige details van het gedrukte werk verschilt. Het dunkt mij wenschelijk, het geheele bericht

in extenso nog eens af te drukken, maar ik zal mij hiertoe bedienen van een in 1786 te Dresden en Leipzig verschenen Duitsche vertaling.

Aan de voorrede van den uitgever, den Keursaksischen resident aan het pauselijk hof te Rome BIANCONI, ontleen ik het volgende over het leven van PASSERI, waaruit wij zien dat hij, als tijdgenoot, een zeker niet te versmaden berichtgever mag genoemd worden.

Omstreeks 1610 geboren, legde PASSERI zich aanvankelijk op de studie der godgeleerdheid toe, en hij had het al tot clericus gebracht, toen hij omstreeks 1635 onder leiding van DOMINICHINO begon te schilderen. In 1641 was hij Directeur van de Accademia di S. Luca te Napels. Onderwijl beoefende hij ook de dichtkunst, en een in 1675 vervaardigd sonnet vestigde de aandacht van kardinaal ALTIERI op den reeds bejaarden schilder-dichter, en verschaftte hem een koor-beneficie aan de Collegiaal-kerk van St. Maria in Via Lata te Rome. Die betrekking liet hem vrijen tijd genoeg, om het werk te schrijven, waarvan de Duitsche vertaling voor mij ligt. 22 April 1699 stierf hij hoogbejaard.

Onder de 46 kunstenaars wier leven door PASSERI beschreven is, is VAN LAER, door hem PIERO WANDER¹⁾ genoemd, de eenige Hollander naast de volgende Vlamingen: FRANCESCO FIAMINGO (FRANÇOIS DUQUESNOY), VINCENZIO ARMANNO (VINCENT DI MALO), GIOVANNI MIELE (JAN MIEL) en LUIGI GENTILE.

III. PIERO WANDER, *genannt* IL BAMBOCCIO, *Maler*, *gestorben* 1642.

Der Vater dieses PETER WANDER, BAMBOCCIO genannt, war ein Holländer und wurde zu Harlem von einem Krämer der ganz gemächlich zu leben hatte, geböhren. Nachdem dieser eine Frau aus seinem Lande geheyrathet hatte, erzeugte er verschiedene Kinder, von welchen er die Söhne meistens zum Handel bestimmte. Der jüngste von den Söhnen war PETER, dessen Leben ich hier beschreibe, welchen der Vater der Malery gewidmet hatte, er erlernte die Anfangsgründe dieser Kunst in Holland. Er fieng an seine Zufriedenheit, wegen der Bestimmung seines Sohnes zu äussern, als er das Colorit zu tractiren anfieng. Weil aber der Sohn eben nicht zu grossen Gegenständen war angeführt worden, malete er nach seinem Genie alles bis auf die geringsten Gegenstände nach der Natur, jedennoch

¹⁾ Die vreemde benaming verklaart SANDRART eenigzins, als hij zegt, dat VAN LAER in Italië altijd BAMBOTIO genoemd werd „weil die Italiäner seinen rechten nicht gewust haben“ (Teutsche Academie I, 2 p. 312). DE BIE, die een niets beteekenend gedicht zonder eenige biographische bijzonderheden geeft, haspelt weer raar met zijn bijnaam, als hij spreekt van „Pieter van Laer ghenaemt van Boets, schilder van Uytrecht“ Gulden Cabinet p. 169).

aber mit grosser Nachahmung und besonderer Treue. Er kam endlich auf den Einfall nach Rom zu gehen, ob er gleich noch sehr jung war, und nachdem er sich von den Seinigen beurlaubt und etwas wenig Geld zu seiner Reise zusammen gebracht hatte, machte er sich auf den Weg und kam in dieser Hauptstadt der Welt, mitten im Frühjahr 1626 nach dem heiligen Jahre URBAN des VIIIten in seinem 31ten Jahre.

Damals vereinigten sich die Fremden in Rom nach ihren verschiedenen Nationen, nämlich Franzosen mit Franzosen, Holländer mit Holländern, Niederländer mit Niederländern; die damaligen Zeiten waren gut und das Geld hatte bessern Umlauf. Dieserwegen stellten sie unter einander Schmausereyen an, und wenn ein Neuer in Rom ankam, musste dieser seinen Landsleuten in einem berühmten Wirthshause einen Schmauss geben, wobey ein jeder seine Zeche bezahlte. Doch der grösste Aufwand traf allemal den Fremden, wie man sich leicht vorstellen kann. Dergleichen Schmauserey dauerte wenigstens 24 Stunden ohne vom Tisch aufzustehen, der Wein wurde in Fässern hinzugeschleppt, und diese Feste wurden auf eine profane Weise mit dem Namen der Taufe belegt. Sie bedienten sich unüberlegter Weise eines so heiligen Namen, um dadurch einen Spas anzudeuten, weil bey dieser Gelegenheit dem Ankömmling ein neuer Name beygelegt wurde, welchen sie entweder von seiner Gestalt, seiner Gesichtsbildung oder auch von dem Betragen der Person nahmen, welche also mit Wein getauft werden sollte. PETER war buckelicht, übel gebauet und unproportionirlich, dieserwegen wurde er BAMBOCCIO genannt, welchen Namen er auch Zeitlebens behalten hat. Es schien wirklich ein Geschicke zu seyn, weil sein Genie zur Malerey ihn bloss mit lächerlichen Figuren, Possenspielen, niederträchtigen Gegenständen beschäftigte. Diesem ungeachtet nahm er dermassen in der Farbengebung zu und ahmte die Natur mit so vieler Wahrheit nach, dass er mit Recht alles Lobes würdig ist. Diese seine neue Art gefiel allgemein, und weil alle Neuigkeiten gefallen, hatte er eine so grosse Menge Nachahmer zu seiner Zeit und auch nachhero, dass man lange Zeit nichts als niederträchtige und für das Decorum der Malerey unschickliche Bilder sah, welche sich auf öffentliche Plätze, Lermen in Wirthshäusern, und pöbelhafte Vergnügungen einschränkten. Er blieb eine Zeitlang in Rom, und verfertigte täglich Gemälde von verschiedner Grösse, worauf die Figuren von der Höhe einer Palma waren; diese Höhe überschritt er niemals; er stellte in seinen Gemälden alle Vorfälle vor, welche unter dem Pöbel vorzugehen pflegen, als Saufereyen, Schmäusse der Künstler und Zeitvertreibe mit liederlichem Frauenzimmer, Vorfälle bey den Brunnencuren und die Possen des Carnevals. Er malte auch schönes Vieh, als Schaafe, Hunde, Pferde; er stellte nie etwas Edles vor, sondern zeigte in seinen Gemälden gewöhnliche Vorfälle der Reisenden mit Frauenzimmern;

diese bekleidete er bis weilen mit wunderlichen Strohhuten mit Federn geziert, und andern dergleichen spashaften Dingen. Es ist wahr, wenn alle Maler (jedemnoch in edlern und schicklichern Handlungen) das Colorit und die Wahrheit nachahmten, wie BAMBOCCIO, so könnte man sie wirklich loben und bewunderen, denn PETER hatte die besondere Gabe, die lautere und reine Wahrheit in ihrem Wesen vorzustellen. Seine Gemälden gleichen einem geöffneten Fenster, durch welches man alle Vorstellungen ohne die geringste Veränderung gewahr wird; dieserwegen sahen viele achtungswürdige Künstler des BAMBOCCIO Sachen mit Vergnügen an, und trachteten etwas von ihm in Rücksicht dieser so wohl ausgedruckten und nachgeahmten Wahrheit zu erlernen.

Dem WANDER wurde endlich sein Aufenthalt zu Rom missfällig; denn ob er gleich viel Geld verdiente, so konnte er dennoch nicht vier Soldi zusammen halten, weil er sich allzusehr der Liebe überliess, gleichsam als wenn seine lächerliche Figur zu dieser Beschäftigung gemacht wäre. Er entschloss sich nach Holland in sein Vaterland zurück zu kehren; und ausser dass man ihn schon daselbst erwartete, so reizte ihn auch das Verlangen die Seinigen wieder zu sehen und kaum war er daselbst angekommen, so fand er schon so viele Arbeit, dass er sie kaum bestreiten konnte. Weil aber in Rücksicht des schönen Geschlechts die ganze Welt sich ähnlich ist, so war auch PETER hier der nämliche. Zu Haarlem zog er sich eine verdächtige Krankheit auf den Hals, weswegen er zu dem Schwitzkasten seine Zuflucht nehmen musste; weil aber seine Complexion und sein elender Körper eine dergleichen Cur nicht aushalten konnte, starb er an dieser Krankheit im Herbst 1642. Er war damals zwischen 47 und 48 seiner Alters, ein Alter, wo der Mensch noch munter und in seiner Blüthe ist. Allein ible Zufälle und Liederlichkeit verkürzen sehr oft das Leben. Seine Gestalt war lächerlich, buckelich, einen dicken Kopf und eine abscheuliche und ungeheure Nase, er war das wahre Bild eines Bamboccio, so wie er auch den Namen führte; indessen war er spashaft, ein Freund von Vergnügen und guter Gesellschafter.

Tot zoover PASSERI.

Zijn bericht over VAN LAER's ouders en geboorteplaats is uitvoeriger, dan we ergens elders vinden. KRAMM heeft er al op gewezen, dat ook SCHREVELIUS en SANDRART Haarlem als zijn geboorteplaats noemen. HOUBRAKEN's vertelsel, dat hij was „een Gooiersch kind, te Laren opgevoed”, berust dan ook klaarblijkelijk op een vergissing, die hij trouwens zelf later hersteld heeft.¹⁾

---

¹ Grootte Schouburgh, II, p. 124.

In een later te noemen acte, wordt 1631 zijn naam opgegeven als „*Pietro fu Giacomo Di Lar*”, d. w. z. PIETER VAN LAER, zoon van wijlen JACOB.

Zijn geboortejaar noemt PASSERI niet, maar wel geeft hij hem in 1626 een ouderdom van 31 jaren en zegt hij, dat hij in 1642 op den leeftijd van 47 à 48 jaren gestorven is. Dit zou dus op ongeveer 1595 als geboortejaar wijzen. Maar SANDRART zegt dat hij bijna 60 jaar oud is geworden. In het laatste geval zouden we ongeveer 1582 als geboortejaar krijgen en dit jaartal klopt zoo merkwaardig met het door KRAMM zonder bewijsvoering gewantrouwde onderschrift onder het in 1765 door CORNELIS VAN DEN BERG geëtsd portret „*geboren te Haarlem 13 Julij 1582, aldaar overl. 30 Junij 1642*”, dat ik deze opgave voorloopig als juist aanneem.

Over den weg dien VAN LAER naar Rome ingeslagen heeft, laat PASSERI zich niet uit. SANDRART zegt door Frankrijk, en het door HOOGSTRATEN geboekte bezoek aan Weenen, kan eerst bij zijn terugkeer naar het vaderland plaats gevonden hebben.

Met het jaar van zijn komst te Rome is PASSERI echter in de war wanneer hij 1626 noemt, al omschrijft hij dit jaartal nog zoo duidelijk „*dopo l'anno santo d'URBANO VIII.*” SANDRART zegt dat hij in 1639 zestien jaar in de eeuwige stad geweest is. Dit wijst dus op 1623, en buitendien wordt in de Kunsthalle te Weenen een echte teekening bewaard, gemerkt:

P. D. Laer f. Rome
1624

Een hond, een ezel, een paard, een rund en drie schapen worden door een herder bewaakt.¹⁾

Dat hij te Rome nog leerling van zekeren JOHANN DEL CAMPO was, zooals SANDRART ter loops van zijn medeleerlingen ALEXANDER VAN WELINKSHOVEN en GERHARD VAN KRIEK verzekert, mag voor VAN LAER stellig niet in letterlijken zin opgevat worden. Wel was hij goed met dezen GIOVANNI DEL CAMPO bevriend, van wien SANDRART verder nog getuigt, dat hij zich veelal beijverde, de twisten der Nederlanders bij te leggen. 10 Juli 1631 had DEL CAMPO zelf aan een vechtpartij tusschen Nederlandsche en Italiaansche schilders deelgenomen. Op voorspraak van VAN LAER werd hij uit een voorloopige hechtenis ontslagen. Nog

¹⁾ Dit facsimilé werd mij vriendschappelijk verstrekt door Dr. H. HOSACK te Bremen.

is op te merken, dat zijn woonplaats opgegeven wordt in de Margutastraat voorbij Babuino.¹⁾

Een tweede door BERTELOTTI medegedeelde zaak had vijf jaar later plaats. In 1636 had zekere FRANCESCO CATALANO, die bij HERMAN SWANEVELT inwoonde, dezen zijnen vriend en meester twee schilderijtjes van VAN LAER ontstolen. Het eerste, ongeveer twee palm groot, vertoonde een aantal schapen en een boer met zijn hond voor de deur van een groote schuur. Op het andere, ongeveer één palm groot, stookte landvolk een vuurtje in den maneschijn. Beide waren zonder lijsten en er was al dikwijls 32 scudi op geboden. In deze zaak legt dezelfde „*Giovanni figlio quondam Filippo del Campo di Cambray*” getuigenis af. Hij noemt VAN LAER hierin „*mi compagno*” en had hem de stukjes zien schilderen en aan SWANEVELT verkoopen. Dit compagno beduidt hier contubernaal „*in casa nostra dove habitava ancora BAMBOCCIO mio compagno*”. Dat die woning in de wijk Babuino gezocht moet worden, getuigt later weer een ander. Ze woonden dus waarschijnlijk ook in 1631 al samen.²⁾

Ter illustratie van wat PASSERI over de bentvermakelijkheden zegt, verwijs ik nog naar de ook reeds in OBREEN's Archief³⁾ medegedeelde bijzonderheid, dat de heer VON BECKERATH te Berlijn een tekening bezit, voorstellende de bentvogels in een kroeg. Een hunner staat op een tafel en schrijft op den muur: BAMBOOTS. Aan 'de achterzijde staat geschreven „*P. de Laar, Harlemensis.*”

Hij nam een voorname plaats in onder de Hollandsche schilders te Rome. CLAUDE LORRAIN was met hem bevriend, en de deftige SANDRART zocht hem bij zijn bezoek te Rome op⁴⁾. Deze behoefde zich voor zijn vriendschap met BAMBOCCIO niet te schamen, want al was hij nog zoo onaanzienlijk van uiterlijk, en al liet zijn levenswandel ook nog zooveel te wenschen over, hij had begunstigers onder den hoogsten adel van het land. Een dezer was prins FERDINAND AFAN DE RIBERA, hertog van Ascala, wien hij in 1636 een serie etsen opdroeg „*Petrus Di Laer Obsequi gratique animi causa Patrono suo D. D. D. Romae Superiorum licentiae Ano 1636.*”

Ook voor landgenooten werkte hij te Rome. Op de verk. coll. REINIER VAN DER WOLF, 's Gravenhage 17 April 1693 kwamen voor: „BAMBOOTZ, een Slapende Harderin en Herder met Beesjes, in een Sonnen opgang” en „Nog een

¹⁾ Al de processtukken in deze zaak zijn opgenomen in: A. BERTELOTTI, *Artisti Belgi ed Olandesi a Roma nel secolo XVI e XVII*, Firenze 1880, p. 119—121.

²⁾ t. a. p., p. 129—135.

³⁾ III, p. 301.

⁴⁾ *Teutsche Academie* I, 2 p. 311.

*Mane-sehynige op zyn Elshamers van dito, zynde op een Ley geschildert, en heeft Bambootz deze beyde voor den voorn: Heer te Romen geschildert".*¹⁾

Niet alleen aan PASSERI mishaagden de door hem geschilderde onderwerpen. Wil men weten, hoe twee toonaangevende kunstenaars van Italië over die Bambocciaden dachten, dan leze men de brieven in 1651 gewisseld tusschen ANDREA SACCHI en FRANCESCO ALBANI en medegedeeld door CARLO CESARE MALVASIA.²⁾

Desalniettemin vond hij vele navolgers. Een der getrouwsten was JAN MIEL, die ook door PASSERI, in het levensbericht dat hij van dezen afzonderlijk heeft beschreven, als navolger genoemd wordt. In 1654 vermaakte MIEL zijne copien naar BAMBOCCIO aan een zekeren AGOSTINO³⁾. Dan JAN OSSENBEECK. Reeds DE MONCONYS merkt op, hoe deze hem navolgde, als hij 5 Jan. 1664 bij een heer DE NEUVILLE te Weenen „*quelques tableaux, entre autres de OSSANBEIC, qui demeure à Vienne, et qui imite fort Bamboche*" noemt. 14 Maart 1664 bezocht DE MONCONYS te Weenen JAN OSSENBEECK, en weer heet het „*Nous fumes chez le Peintre OSAMBey, qui imite fort bien la manière de BAMBOCHE*"⁴⁾. En de gebroeders BOTH, die, volgens SANDRART „*in den Landschaften die Manier des berühmten CLAUDI LORENNES, in den kleinen Bildern aber die Weiss des BAMBOTIO angenommen*"⁵⁾. Van bepaalde leerlingen wordt alleen THOMAS WYCK genoemd, die, te Beverwijk in 1616 geboren, en zijn leerjaren te Rome doorbrengende, hem daar nog aangetroffen moet hebben.

PASSERI's bericht dat men in Holland zijn thuiskomst verwachtte, wordt het best aangevuld door SANDRART, die immers vertelt, dat hij zelf hem overreed heeft te gaan. Zijn bericht, dat dit in 1639 plaats vond, is dus stellig juist. Hij moet over Weenen teruggereisd zijn. Dit blijkt uit de volgende anecdote: „*BAMBOOTS hoopte tot Weenen by Keyzer FERDINAND DEN DERDEN zijn Fortuin te vinden, en liet een proefstuk van zijn hand door LUIX aen zijn Majesteit vertoonen. Maer den Keyzer, alleen verstaen hebbende, dat'et bedelary schildery was, wild'et naeuelyx aensien, en liet den armen BAMBOOTS, of DE LAER, in zijn armoe steeken*".⁶⁾

Hij vestigde zich dus weer in zijn vaderstad Haarlem, en zijn werk was daar aanstonds zeer gezocht „*und wurde er von seinen Befreundten, sonderlich denen Amsterdamern, verlangt, als die sehr nach seinen Werken (deren ich damals*

¹⁾ HOET, I, p. 15.

²⁾ *Felsina Pittrice*, T. II, Bologna 1678, p. 267.

³⁾ BERTELOTTI, p. 183.

⁴⁾ *Voyages en Angleterre et aux Pays-Bas*, Tom III, Paris 1695 p. 165.

⁵⁾ *Teutsche Academie* I 2 p. 312.

⁶⁾ HOOGSTRATEN, *Inleyding tot de hooge schoole der schilder-kunst* p. 95.

viel gehabt) trachteten" ¹⁾). SANDRART, die dit getuigt, ontmoette hem in Holland weer. Hij noemt hem „einen vertraulichsten Freund, wol bekannt, indem wir lange Jahre, theils zu Rom, theils in Holland, um einander gewesen". Eens brachten ze samen een bezoek aan GERARD DOU te Leiden. „Einsmals kehrte ich mit dem Kunst-reichen VON LAER, oder BAMBOTS bey ihm [DOU] ein, seine Person und Kunst zu besehen: Da er uns nicht allein höflich empfangen, sondern auch seine Werke gezeigt" ²⁾). DOU was juist bezig aan de portretten van den Zweedschen resident SPIERING en diens vrouw en dochter.

Hoe lang hij nog te Haarlem geleefd heeft, is een punt van belang om uit te maken. HOUBRAKEN en na hem de meesten noemen botweg 1675 zijn sterfjaar, omdat HOOGSTRATEN hem toen als al dood herdenkt. PASSERI noemt den herft van 1642 en onder het portret door CORNELIS VAN DEN BERG staat nog nauwkeuriger 30 Juni 1642. Vóórdat de begrafenisdatum in de Haarlemsche kerkboeken gevonden is, is dit punt natuurlijk niet tot volledige zekerheid te brengen. Maar in afwachting wil ik een lans breken voor de opgaven van PASSERI en VAN DEN BERG. Al aanstonds valt de eenstemmigheid in het oog van twee opgaven, die niet aan elkaâr ontleend kunnen zijn, want PASSERI's handschrift werd eerst in 1771 door den druk tot gemeengoed gemaakt, zoodat VAN DEN BERG aan hem niets kan ontleend hebben, en ten andere heeft hij lang vóór VAN DEN BERG zijn bericht opgesteld.

De omstandigheden waaronder VAN LAER stierf zijn ons een fingerwijzing waarom de vertelsels over zijn uiteinde zoo verschillend zijn. SANDRART zegt, dat hij na een ongeveer vijfjarig verblijf in Holland aan melancholie gestorven is. „Inmittelst lieffen seine Jahre dem sechzigsten zu, und weil er ohne das von schwach-und subtiler complexion, auch zur Melancholey geneigt, nahmen mit dem Aufnehmen der Jahre, die Kräfte und Gedächtnus ab, und wurde dieser fromme hochverwunderliche Mann zu Harlem, mit grossem Bedauern der Kunstliebenden, aus dieser zeitlichen Unruh zur ewigen Ruh versetzt, und dieses Kunstlicht, das unzählbar vielen ändern hell und klar zur Folge geleuchtet, ausgelöscht" ³⁾). Anderen zochten een reden voor die melancholie, of dischten allerlei akelige bijzonderheden op. SCHREVELIUS, zijn stadgenoot, wist in 1647, toen de Latijnsche uitgave van zijn *Harlemias* verscheen, de juiste toedracht der zaak niet, en stelt zich tevreden met een negatief bericht „de nova peregrinatione consilia cepit, ita amicis

¹⁾ *Teutsche Academie*, I, 2 p. 312.

²⁾ *Teutsche Academie*, I, 2 p. 321.

³⁾ Nog dient opgemerkt, dat SANDRART zeer waarschijnlijk in 1643 ons land voor goed verlaten heeft, zoodat zijn berichten over Hollandsche kunstenaars bezwaarlijk van later dagteekening kunnen zijn.

dixit extremum vale; quo ille abierit et ubi terrarum degat, Empedoclis exemplo adhuc hodie ignoratur"¹⁾. HOOGSTRATEN laat hem, evenals SANDRART, „van mistroosticheyt" sterven. Hij meldt dit ter loops, als hij spreekt van de miskenning door ANTON VAN DYCK ondervonden „en het stont hem vry, zoo wèl als FRANSISKO FIAMENKO van mistroosticheyt te sterven, die door BERNIJN verbluft, na 't huis der schimmen voer, daer hem BAMBOOTS, zoo men zegt, namaels ging zoeken".²⁾ DE PILES werkt deze verhalen nog uit en spreekt van zelfmoord, terwijl FLORENTIN LE CONTE, die hem DELARETS noemt, zegt, dat hij in een sloot viel en verdronk.³⁾ JACOB CAMPO WEYERMAN verklaart dit al voor een sprookje „en ARNOLD HOUBRAKEN vertelt en kopieert dat sprookje als een bekende Waarheit, op die Fransche Attestatie. Waer wil dat henen." ⁴⁾

PASSERI geeft een andere lezing, want die „verdächtige Krankheit" in verband met wat hij daar vlak voor vertelt, en waartoe hij zijn toevlucht „zu dem Schwitzkasten" moest nemen, kan alleen een dusdanige ziekte zijn, die de familie wel eens graag verzwijgt. Vandaar dan al die onzekere en uiteenlopende vertelsels.

Het vertelseltje dat HOUBRAKEN opdischt over de knoeierijen met zijn nagelaten schetsen⁵⁾, had hij van MICHEL CARREE gehoord, die hierbij weer PIETER ROESTRATEN als zijn zegsman noemde. Al heeft BODE⁶⁾ gelijk, dat het praatje stellig laster inhoudt, er zal toch wel even zeker een waarheid aan ten grondslag gelegen hebben, nl. dat VAN LAER's roem begon te tanen, toen WOUWERMAN's zon opging. In 1642 was deze 23 jaar, en dat hij toen al naam had, blijkt uit zijn toen reeds vermelde leerlingen.⁷⁾

Nemen we nu 1642 als het werkelijke jaar van zijn dood aan, dan vervalt daarmee natuurlijk de echtheid van alle later gedateerde schilderijen en teekeningen. Van de schilderijen noem ik een soldatenwachtkamer van 1646⁸⁾ in het museum te Oldenburg, een landschap van 1657 in het museum te Darmstadt en een landschap van 1665 in het museum te Praag.⁹⁾ Van de teekeningen noem

1) *Harlemum, sive urbis Harlemensis incunabula*, Lugd. Bat. 1647 p. 290.

2) *Inleydinge*, p. 311.

3) Een aardig staaltje hoe die 18de eeuwse heeren geschiedenis schreven, levert DESCAMPS (II, p. 206). SANDRART zegt alleen nog maar, dat VAN LAER soms om zich wat te verzetten, een deuntje viool speelde. DESCAMPS maakt hiervan „*Il était d'ailleurs un des plus grands Musiciens de son temps.*"

4) II, p. 108.

5) *Groote Schouburgh* II p. 74.

6) *Graphische Künste*, XII p. 108.

7) V. D. WILLIGEN, *Les artistes de Harlem* p. 338.

8) Wanneer het in den catalogus afgebeelde facsimile de handteekening juist weergeeft, staat er niet 1646 maar 1616. Nu heeft het op zich zelf niets onwaarschijns in, dat VAN LAER in 1616 een schilderij gemaakt zou hebben, maar zonder het stuk gezien te hebben, kan ik ook deze lezing niet aanvaarden.

9) Nog dient opgemerkt, dat deze schilderijen ook om andere redenen reeds gewantrouwd werden.

ik een ruitergevecht van 1652 of 1657,¹⁾ en een Italiaansch landschap van 1658 in het Prentenkabinet te Berlijn. Dat de door MEUSEL²⁾ gepubliceerde brief van VAN LAER aan MICH. D'HONDECOETER van 1666 een verzinsel is, is ook al door KRAMM ingezien, al halen FUESSLI en zelfs de nauwkeurige NAGLER hem nog als echt aan.

Ik zal er mij niet aan wagen, het oeuvre van PIETER VAN LAER samen te stellen, want daar het zeer gezocht was, en er buiten Italië niet zoo heel veel schilderijen van hem in omloop zullen geweest zijn,³⁾ werden ze veel vervalscht. Dat het bezit van een stukje van BAMBOCCIO op prijs gesteld werd, heeft PASSERI voor Italië geboekt, en ook in Holland zijn hier vele voorbeelden van te vinden. JONAS SUYDERHOEFF, JAN OSSENBEECK, B. STOOPENDAEL, JAN VAN NOORT en CORNELIS VISSCHER kozen zijn schilderijen uit, om daarnaar meesterstukken van graveerkunst te wrochten. Van den laatste zijn niet minder dan tien gravures naar VAN LAER bekend. Van drie hiervan versierden de orgineelen het kabinet van GERARD REYNST te Amsterdam. Een stukje in het kabinet van MAERTEN KRETZER te Amsterdam werd in 1650 door LAMBERT VAN DEN BOS bezongen⁴⁾. In de gedichten van SIMON VAN INGEN komt voor een versje „Op het Amour-spel van BAMBOOTS’

*„Al speelt men hier het Minnespel,
Een Maagden oog mach evenwel
Bekijken deze Schildery;
En zijn van dertele opspraak vry,
Zo vry als (by gelijkenis)
De Schildery van opspraak is”.*

De woordspeling schuilt hierin, dat op de schilderij het Italiaansche moraspel gespeeld wordt, zooals we bv. op een stukje van VAN LAER in de Academie te Weenen of op een in het museum te Pesth zien.

2 Aug. 1663 bezocht DE MONCONYS te Rotterdam den verzamelaar VAN DER HULST, en behalve werken van TITIAAN, TINTORETTO, CORREGGIO, CARRACCI, PALMA VECCHIO, PARMESANO en CARAVAGGIO teekende hij in zijn reisbeschrijving maar één Hollander aan, BAMBOCHE.⁶⁾

¹⁾ Ook de echtheid van deze teekening wordt om innerlijke hoedanigheden betwijfeld.

²⁾ Museum, III, p. 288.

³⁾ „Er hat zu Rom eine unzählige Mänge oberzehnter Stücken gemahlet” (SANDRART I, 2 p. 312).

⁴⁾ Konst-kabinet van Marten Kretzer, Amsteldam 1650.

⁵⁾ Gevoegd achter zijn „Getrouwe Herderin, Amsterdam 1658, p. 10.

⁶⁾ Voyages en Angleterre et aux Pays-Bas. Suite de la 2de partie. Paris 1695, p. 255.

ZACHARIAS UFFENBACH was in 1711 te Amsterdam bij SYBRAND VAN DER SCHELLING opmerkzaam geworden op een landschap van VAN LAER ¹⁾.

In de achttiende eeuw zien wij zijn schilderijen herhaaldelijk op de aanzienlijkste veilingen paradeeren. De verkooping van het kabinet van JAN VAN TONGEREN te 's Gravenhage 24 Maart 1692 bracht niet minder dan negen exemplaren aan de markt, en die van QUIRYN VAN BIESUM te Rotterdam 18 Oct. 1712 tien. Deze en andere zijn grootendeels te vinden in het bekende werk van HOET en TERWESTEN, en niet moeilijk zou het zijn, er verscheidene van de daar opgesomde thans in de een of andere verzameling aan te wijzen. Zoo dadelijk de eerste die HOET noemt, op een verkooping, gehouden te Amsterdam 9 April 1687: „*De Geesselaars van BAMBOOTS, heel puyck (f 255.—)*” en „*Een Mascarade van BAMBOOTS, zynde een weerga (f 251.—)*” ²⁾. Deze twee werken maken thans deel uit van het museum te Augsburg.

Van de eene veiling zien we ze geleidelijk op een andere overgaan, maar opmerkelijk is het, dat we er in het eerste deel van HOET meer aantreffen dan in het tweede, en in het tweede weer meer dan in het derde. Langzamerhand verdwenen ze uit onze kabinetten. Het buitenland had ze opgekocht. Alle! En zoo is het gekomen dat, terwijl in Nederland thans geen enkel werk van VAN LAER aan te wijzen is, ³⁾ ze in het buitenland volstrekt niet voor zeldzaam doorgaan. In het museum te Florence alleen zijn er acht, waaronder zijn eigen portret.

Over zijn portret nog een enkel woord. Dat wat HOUBRAKEN ons te zien geeft, wordt altijd ten grondslag gelegd „*aan zyn opgekrulde knevels te kennen.*” ⁴⁾ HOUBRAKEN heeft dit ontleend aan SANDRART „*wie ich denselben in seiner Studie nachgezeichnet habe*” ⁵⁾, maar heeft er nog wat meer een caricatuur van gemaakt. Wij bezitten evenwel een beter contereitsel, door hem zelf geschilderd, en te vinden in de uitgebreide verzameling schildersportretten in de Uffizi te Florence ⁶⁾. Een fraaie gravure hiernaar vervaardigde M. FRANCIA, naar eene teekening van GIOV. DOM. CAMPIGLIA ⁷⁾. Dit portret is zeer aantrekkelijk, en de aandachtige

¹⁾ *Reisen*, III, p. 646.

²⁾ HOET, I, p. 6.

³⁾ Sedert 1887 wordt in het Rijksmuseum te Amsterdam een ongemerkt stukje zonder veel waarschijnlijkheid aan hem toegeschreven.

⁴⁾ *Groote Schouburgh* II p. 364.

⁵⁾ R. COLLIN sc. in SANDRART's *Teutsche Academie* I, 2 p. 332.

⁶⁾ Wellicht komt dit portret reeds voor op de verk. coll. JOH. VAN TONGEREN, 's Gravenhage 24 Maart 1692, onder no. 25 „*Nog 't portrait van BAMBOOTS, door hem zelfs gemaekt — f 9.—*” (HOET, I p. 12).

⁷⁾ In „*Serie di ritratti degli eccellenti pittori dipinti di propria mano che esistono nell' imperial galleria di Firenze, colle vite in compendio di medesimi, descritti da FRANCESCO MOÛCKE. Vol. III, Firenze 1756 p. 115.*” Het bijgevoegde levensbericht leert niets nieuws en is uit de bekende werken afgeschreven.

Oud-Holland, 1894.

beschouwing er van deed mij nog een ander portret van VAN LAER ontdekken. Er bestaat nl. een klein, door zijn vriend JAN^o OSSENBEECK geëts, portretje, door BARTSCH „*Portrait d'un inconnu*”¹⁾ genoemd. De hoog opgetrokken wenkbrauwen, de ietwat vooruitstekende onderlip, de hoog opgekrulde knevels, de welige haartooi, zijn treffend gelijk op beide portretten, maar de groote hoed, de breede kraag en het iets anders gekamde kinbaardje geven er op den eersten aanblik een andere uitdrukking aan. OSSENBEECK heeft hem op zijn Zondagsch geëts, hij zelf gaf zich en négligé.

Volgens PASSERI was hij de jongste zoon van zijn ouders. De door SCHREVELIUS genoemde ROELANT was dan zijn oudere broeder „*van welke de outste in 't fleur van zijn leven overleden is te Genua in Italië*”.²⁾ Uit de lucht gegrepen schijnt de door DESCAMPS en FUESSLI genoemde jongste broeder J. O. VAN LAER, die meê naar Italië gegaan, en daar verdronken zijn zou. FUESSLI beweert er nog bij, dat hij in 1646 te Nijmegen portretten geschilderd heeft, en VAN EYNDEN en VAN DER WILLIGEN beweren er zelfs gezien te hebben³⁾.

1) BARTSCH, *Le peintre-graveur* V, p. 289.

2) *Harlemias* p. 384.

3) *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*, Haarlem 1816 I, p. 181.

AANTEKENINGEN OMTRENT EENIGE
DORDRECHTSCH E SCHILDERS.

DOOR
G. H. VETH.

XXXV.

CLAES SNELLAERT

LAES SNELLAERT werd omstreeks het jaar 1540 te Kortrijk geboren.

Zijn vader WILLEM SNELLAERT was een schilder in waterverw die evenwel in de kunst iets meer vermocht dan de andere destijds te Kortrijk zeer talrijke doek-schilders.¹⁾

Waarschijnlijk was zijn vader dan ook zijn eerste leermeester, doch later ging hij in de leer bij KAREL VAN YPEREN, die hij bij het schilderen in olieverw van *een laatste oordeel* behulpzaam was.²⁾

Om welke reden is mij onbekend, misschien om vervolging wegens den godsdienst te ontgaan, zoo als vele zijner tijdgenooten, vertrok hij naar Holland en vestigde zich te Dordrecht, waar hij in Mei 1586 in het St. Lucasgild werd ingeschreven, zooals blijkt uit de volgende aanteekening in het gildeboek.

¹⁾ V. MANDER ed. 1618, p. 168a.

²⁾ Ibid. p. 171a.

Anno 1586 Den lesten dag Mey is int ghilt ghecomen Claes Snellaert Schylder, met een kynt, ende heeft gegheven vyff nobels elcke nobel tot twee gul tyn st. ende 30 st. woer de ghesellen wrijntschap, daermede heeft hy dat ghylt betaelt.

Hiermede stemt overeen de aanteekening in de rekening van hetzelfde gild over 1586—87

*Noch van Claes Snellaert van syn ggylde ggelt wyff noebels comt XII gl. X st.
Syn wrintschap I gl. X st.*

Hij schijnt in Dordrecht spoedig werk te hebben gevonden want in de rekening van hetzelfde jaar vindt men iets verder

Claes Snellaert eenen knecht III st.

In het Proclamatieboek der Hervormde gemeente te Dordrecht vond ik het volgende aangeteekend :

1588 Den VIII dagh van Meye.

Getr. 31 Claes Snellaert, schilder, weduwer van Cortryck.

Mey 1588. Eneken van Spertsenberg, jonge dochter, van Antwerpen.

In de rekeningen van het gild over 1587—88 tot 1600—1601 vind ik hem telkens vermeld als betaald hebbende voor een tot vijf leerjongens, de laatste maal voor drie. Knechts vond ik niet meer.

Overigens sluit dit met het bericht van VAN MANDER dat hij in 1602, in de zestig jaar oud zijnde, te Dordrecht is overleden.

VAN MANDER zegt dat hij „soo taemlijck van Teycken en, Metselrije, Combartimenten, en ander versieringhe van cieraden” was.¹⁾

Het eenige werk dat ik van hem vermeld vond is een Munterstuk dat volgens BALEN²⁾ hing in de Rechtskamer van de Munt. Hij noemt het: *Een stuk van de Munteren, mette Generaels, na men oordeeld, Geschilderd bij eenen Snellaard.*

Dit stuk is met de andere daar toen nog aanwezige Munterstukken verdwenen en nog niet teruggevonden.

XXXVI.

ABRAHAM SUSENIER.

Van het leven van dezen schilder is al zeer weinig bekend. HOUBRAKEN³⁾ zegt dat hij een Dordtenaar was. Indien hij daarmede bedoeld heeft dat hij te

¹⁾ Ibid. p. 171a.

²⁾ Beschrijving van Dordrecht, bl. 682.

³⁾ D. III, bl. 213.

Dordrecht geboren was, heeft hij zich echter vergist. Immers vond ik in het Proclamatieboek der Ned. Herv. gemeente aldaar de volgende huwelijksaankondiging

1646. 28 *January*.

Abraham Sissenier, Schilder, j. m. van Leyden.

Maaiken Isaax j. d., van Dordrecht, beide wonen in de Kolfstraet.

Sponsa de br. Testium Patris.

Hij was dus een Leidenaar van geboorte; maar woonde tijdens zijn huwelijk reeds te Dordrecht. In hetzelfde jaar kwam hij volgens HOUBRAKEN in het *Konstgenootschap van St. Lucas* ¹⁾ aldaar.

Ofschoon de tijd zijner geboorte geheel onbekend is, meen ik deze met het oog op zijn huwelijk en opname in de confrerie op omstreeks 1620 te kunnen stellen. Of hij al of niet voortdurend te Dordrecht is gevestigd geweest ligt ook in het duister. Geen bewijzen zijn mij tot heden voorgekomen dat hij elders in een schildersgild of confrerie is opgenomen.

In de door mij zoo ik meen vrij nauwkeurig nageziene Dordrechtsche Registers der dooden heb ik zijn naam niet gevonden. Hieruit zou men kunnen gissen dat hij aldaar niet overleden is; maar zekerheid geeft het niet. Een schilderij (Vanitas) in het museum te Gotha gem. AB. S. 1664 wordt met zeer groote waarschijnlijkheid aan hem toegeschreven. Is hij omstreeks 1620 geboren, dan is het zeker niet onwaarschijnlijk dat hij in 1664 nog leefde en moet dus zijn sterfjaar daarna worden gesteld.

De schilderijen van SUSENIER zijn tegenwoordig zeldzaam. In geen onzer Nederlandsche Musea is ABRAHAM SUSENIER met eenig bekend werk vertegenwoordigd.

Volgens mededeeling van de Heeren BREDIUS, HOFSTEDE DE GROOT en MOES vindt men in buitenlandsche musea de volgende stukken van hem.

Te Emden een gem. *AB.S.*

„ Berlijn, stilleven met visschen, uit het depôt geleend aan de Kon. Porzellan-Manufactuur aldaar, gem. *AB.S.* f. 1661. Het wordt daar vermeld als vermoedelijk van den Zweed SLINGBOOK. Het werd in 1874 met de coll. SUERMONDT uit Aken verworven.

„ Gotha een gem. AB. S. 1664. (Reeds boven vermeld.)

¹⁾ HOUBRAKEN noemt de Confrerie van St. Lucas doorgaans *het Konstgenootschap*. Dit is onjuist. Bij de scheiding uit het gild der vijf neringen, 1642, bleven fijn- en grofschilders in eene confrerie vereenigd, terwijl eerst in 1695 eene scheiding ook tusschen deze plaats had; zoodat men eerst sedert dien tijd van een kunstgenootschap kon spreken. De toestand in zijn tijd past HOUBRAKEN dus ook op vroeger jaren toe. Zie hierover Arch. Obreen 7e Deel bl. 87.

De Heer LIPPMANN te Weenen bezit een zeer fraai *stilleven* voluit gem. ABR. SUSENIER, volgens Dr. BODE een der fraaiste stukken in dit genre die hij ooit zag.

Ziedaar alles wat er, zoover bekend, nog van zijn werk aanwezig is.

Toch moet SUSENIER vooral in den aanvang zijner schildersloopbaan veel gewerkt hebben.

De Heer C. HOFSTEDE DE GROOT vindt in het familie-archief der VAN SLINGELANDTS een: *Staet ende Inventaris van Pieter de Rovere Heer van Hardinxveld, Bailliu van Zuydholland etc. en vrouwe Sophia van Beveren met de dood ontruymt ende nagelaten. Zijn Ed. overleden den 17 Sept. 1652. Haer Ed. den 14 Maart 1682. Geinventariseerd 8 Dec. 1682.* Hij schreef daaruit af de lijst der daarin voorkomende schilderijen en teekeningen in lijst en had de goedheid dit afschrift aan mij toe te zenden en ten gebruike te geven. Men treft op deze lijst niet minder dan 18 schilderijen van de hand van ABRAHAM SUSENIER aan, waarbij allerlei onderwerpen behandeld zijn.

Ziehier de beschrijving met de daarbij gestelde nummers.

- No. 13. Een patrys.
- 18. Een bloempott.
- 28. een horentie.
- 29. een tafel met fruyt.
- 35. een viswijfken.
- 45. een fruytben.
- 46. Twee landschappen.
- 68. Een schildery van een krabbe.
- 71. Vier elementen.
- 91. 1 schilderij Meloen.
- 97. 1 klyn landschap.
- 102. 3 landschappen.

Verschillende dezer schilderijen vindt men terug in den inventaris der nalatenschap van POMPEUS DE ROVERE, zoon van PIETER, overl. 5 Januari 1723, terwijl de overige waarschijnlijk bij verdeeling in het bezit van den broeder en de zusters van POMPEUS¹⁾ waren gekomen.

In dezen laatsten Inventaris zijn de schilderijen getaxeerd, die van SUSENIER als volgt.

---

¹⁾ De Inventaris der nalatenschap van PIETER DE ROVERE is onderteekend door: POMPEUS DE ROVERE, heer van Hardinxveld, CORNELIS DE ROVERE, ALIDA DE ROVERE, POMPEUS BERCK, heer van Godschalxoord, geh. met MARGARITA DE ROVERE en S. EVERWIJN, geh. met CORNELIA DE ROVERE.

No. 3. Hoornen en Zeegewassen	f 18.—	No. 28 van den eersten inventaris.
„ 5. Vier elementen in vier distincten stukkiens	f 24.—	No. 71 v. d. eersten inventaris.
„ 8. Een patrijs, stilleeven	f 3.—	No. 13 „ „ „
„ 20. Zeestrandje	f 6.—	misschien No. 97 „ „ „
„ 25. Blompot	1—10	No. 18 „ „ „
„ 26. Een korper ¹⁾ en vis.	1—10 „	No. 68 „ „ „

Al kan men aan deze schattingen niet veel waarde hechten daar zij slechts strekten tot onderlinge verdeeling zooals uit de aantekeningen op den inventaris blijkt, (de daarop voorkomende schilderijen van CUYP staan geschat op f 20 tot f 1—10 en o. a. een RUYSDAEL op f 3.—), toch zijn zij vrij wel in overeenstemming met prijzen die in dien tijd ook op publieke verkooping en werden besteed.

Dr. BREDIUS verschafte mij het volgende lijstje van schilderijen van SUSENIER die op verkooping en voorkwamen met den daarvoor besteden prijs.

Verkooping gehouden in den Haag 1647 door YMANT BOGAERT kunsthandelaar.

Nr. 43. Een van SUSENIER	f 6—10—0
54. „ „ idem	6— — —
56. „ „ idem	?

Idem 1647 door JOSUA BURCHHORN.

No. 15. Een stuk van SUSENIER	f 8.—
---	-------

Idem 1647 verkooping Mons. ROSSETLER.

Een princip. van SUSENIER	f 3.—
-------------------------------------	-------

Boelcedul LEON CASENBROOT. Den Haag 1649.

Een stuk van SUSENIER	f 2—10.
---------------------------------	---------

Op een lijst van schilderijen door den schilder JAN MIENSE MOLENAAR aan zekeren FRANÇOIS FELBIER gezonden, en dus van omstreeks de helft der zeventiende eeuw, komt een *fruytagie van Susenier* voor geschat op f 36.—²⁾

Hoe laag de hier vermelde prijzen zijn, zij zijn niet beneden hetgeen in dien tijd de werken van vele onzer grootste meesters opbrachten.

Overigens blijkt uit het hierboven medegedeelde dat ABRAHAM SUSENIER, door HOUBRAKEN en ook door Dr. SYSMUS ³⁾ alleen als schilder van stillevens genoemd ook velerlei andere onderwerpen heeft behandeld.

Mocht het weinige dat ik omtrent het leven en werk van SUSENIER kon mededeelen aanleiding zijn tot voortgezet onderzoek en er nog menig stuk van

¹⁾ Een *karper*? Ik vermoed dat hier in plaats van *en* moet gelezen worden *een vis* en dat dit moet strekken ter nadere aanduiding.

²⁾ Arch. Obreen D. VII. bl. 303.

³⁾ O. H. 1890 bl. 3.

hem, dat thans misschien hier of daar verschuilt of onder anderen naam verbor-gen is, aan het licht worden gebracht en dan ook onze vaderlandsche musea niet geheel verstoken blijven van het werk, van dezen, te oordeelen naar hetgeen van hem bekend is, alles behalven onbeduidenden schilder.

XXXVII.

JAN VAN TEYLINGEN.

In het register der ingekomenen in het St. Lucasgilde te Dordrecht komt de volgende, niet zeer duidelijke aantekening voor:

Anno 1624 heeft het gildt gecocht Jan Teylingen den schilder tot Hellingen¹⁾, alsoo hy een vreemdeling was voor..... een borgers dochter getrouwt heeft.²⁾

De volgende door mij gevonden huwelijksproclamatie, komt mij voor eenige verklaring te geven.

den 28 September 1625.

*Getrouwt Jan van Teylingen schilder van Embden, woonende tot Hoorn.
22 October 1625. Adriaenke Havermans Gerritsdr., weduwe van Jan Kop, woont
naest Ds Buytendyck.*

Proclamatie tot Hoorn.

Ik stel mij namenlijk de zaak aldus voor. JAN VAN TEYLINGEN kocht in 1624 het lidmaatschap van het gild. Hij was toen vreemdeling en zou dus als zoodanig het recht hebben moeten betalen. Waarschijnlijk zou hij dit zooals meermalen geschiedde in termijnen doen, en was de betaling nog niet afgeloopen toen hij eene burgersdochter huwde, en daardoor in eene andere verhouding kwam. Men liet hem nu slechts naar dien maatstaf betalen. De woorden *een borgersdochter getrouwt heeft*, zouden er dus later aan zijn toegevoegd. De rekening van het gild die zeker hier eenige opheldering zou geven is over deze jaren niet meer aanwezig.

Waar de huwelijksproclamatie zegt dat hij *tot Hoorn woonde* is zij in strijd met de aantekening in het gildeboek. Daaruit blijkt toch dat hij reeds in 1624 te Dordrecht gevestigd was.

Deze tegenstrijdigheid meen ik te moeten oplossen door aan te nemen dat hij als jonggezel nog geacht werd woonplaats te hebben waar zijne ouders woonden, en dat zal Hoorn zijn geweest, waar dan ook de huwelijksafkondiging plaats had.

¹⁾ Naam eener straat.

²⁾ Obreen Arch. D. I, bl. 203.

Door de vriendelijke tusschenkomst van Dr. DOZY, gemeente-Archivaris te Leiden, ben ik in staat ook deze proclamatie mede te deelen. Zij luidt:

3^e Gebodt den 28sten September 1625.

met adestaty Jan van Teylingen jongesels van Leu^wen ende
buyten getrouwt Aryaentgen Havermans Gerrits weduwe.

Hier ontmoeten wij weder eene, en nu wel voor mij onverklaarbare, tegenstrijdigheid. In de Dordrechtsche proclamatie staat zeer duidelijk, *van Embden*, wat niet anders kan beteekenen dan dat hij van daar geboortig was, in de Hoornsche staat van Leu^wen, waarmede ook niet anders dan de aanwijzing zijner geboorteplaats kan bedoeld zijn.

Het huwelijk werd te Dordrecht, de woonplaats der bruid, voltrokken en het echtpaar schijnt daar althans in den eersten tijd te zijn blijven wonen. Immers bevat het doopboek der Herv. gemeente te Dordrecht de volgende aantekening:

September 1626.

V. Jan van Teylingen M. Adriana Havermans, t k. Johannes.

Of Dordrecht voortdurend de woonplaats van JAN VAN TEYLINGEN is gebleven is mij niet bekend, ook heb ik niets over zijn verderen levensloop te weten kunnen komen.

Van zijne kunst is ook slechts weinig bekend.

De heer GERRITSEN te Leiden is in het bezit van een groot portretstuk, voorstellende een jonge dame (*aetat.* 18) een handschoen in de hand houdende. Het is gemerkt met den naam des schilders voluit en het jaartal 1638.¹⁾

Behalve het bovenstaande is aan Dr. BREDIUS nog bekend een *zeer goed mansportret* bij den Heer CAVENS te Brussel

Er bestaat ook nog een door C. VAN DALEN gegraveerd portret van den bekenden TRIGLAND naar het schilderij van J. VAN TEYLINGEN.

XXXVIII.

ARNOLDUS VERBÜYS.

Aan eene schrijf- of drukfout bij HOUBRAKEN²⁾, waar men door de misplaatsing van een stip VERBIUS³⁾ in plaats van VERBUIJS leest, is het te danken

¹⁾ Mededeeling van Dr. DOZY.

²⁾ D. III, bl. 214.

³⁾ Ook IMMERZEEL heeft VERBIJS in navolging van HOUBRAKEN. Bij KRAMM vindt men nevens ARNOLDUS ook eenen JOHANNES VERBUIJS. Ook deze heeft men mijns inziens te danken aan eene schrijffout en wel in een M.s. van P. TERWESTEN. Het is alles dezelfde *Arnoldus Verbuis*.

Oud-Holland, 1894.

dat WEYERMAN ons de levensbeschrijving van twee schilders voor een geeft. In zijn derde deel vinden wij op bl. 49 ARNOLD VERBIUS en op bl. 265 ARNOLD VERBUYS behandeld. Op bl. 49 geeft hij ons, als naar gewoonte, in eenigzins andere woorden het door HOUBRAKEN geschrevene terug, maar op bl. 265 en volg. vindt men een geheel zelfstandig verhaal waarin hij voornamelijk zijne ontmoetingen met VERBUYS verhaalt. Toch schijnt WEYERMAN eenig vermoeden gehad te hebben dat VERBIUS en VERBUYS dezelfde waren, want hij eindigt de beide artikelen met het verhaal van een door hem gezien schilderij op de Blaak te Rotterdam, daarmede blijkbaar hetzelfde bedoelende.

ARNOLDUS VERBUYS werd volgens WEYERMAN te Dordrecht geboren omstreeks 1657 of 58. Dit strookt niet geheel met eene verklaring van VERBUYS van het jaar 1715 waarin gezegd wordt dat hij toen omtrent 70 jaar was, waaruit zou volgen dat hij een paar jaar vroeger geboren zou moeten zijn.

Een onderzoek in het doopboek te Dordrecht heeft ook niet tot zekerheid kunnen leiden. Het resultaat daarvan was dat de naam VERBUYS gedurende eene reeks van jaren niet in het doopboek te vinden was; maar dat op 16 Febr. 1656 de volgende aantekening voorkomt

V. Johannes ..... M. Machteltje van Bree, kind Arnoldus.

Misschien is dit onzen VERBUYS; maar bij gemis aan elke verdere aanwijzing blijft het eene gissing, waarvoor alleen pleit dat zij overeenkomt met zijne eigen verklaring van 1715.

Toen ons land aan het einde van 1672 in hachelijken toestand verkeerde daar de Franschen nog een goed deel er van bezet hielden, werd op uitnoodiging der Staten van Holland te Dordrecht, evenals in verschillende andere steden, eene compagnie vrijwilligers opgericht *ten einde den Vyand onder Godes genadigen Segen ende het beleyt van den Heere Prince van Orangie, met de wapenen te helpen resisteren ende in aller Mannelyke dapperheid te repousseren*. Op de lijst dezer vrijwilligers ontmoeten wij de naam van ARNOLDUS VERBUYS, die dus op omstreeks 16jarigen leeftijd zich daarbij heeft aangesloten¹⁾. De omstandigheid dat uitdrukkelijk vermeldt wordt dat deze vrijwilligers, *op er eygen beurs uyt-trocken* doet mij vermoeden dat de ouders van VERBUYS tot den gegoeden burgerstand behoorden.

Na op den 2^e Januari 1673 naar Gouda te zijn vertrokken, ging men van daar op Alphen. De vijand evenwel uit die streek geweken zijnde, kregen onze

¹⁾ Zie hierover BALEN Beschr. van Dordrecht, bl. 910 en volg. Op de lijst dezer vrijwilligers komt ook nog eene MATTHIJS VERBUYS voor, waarschijnlijk een broeder van ARNOLDUS.

vrijwilligers verlof om tot nader orde naar Dordrecht terug te keeren. Den 4 Feb. werden zij evenwel opniënw opgeroepen en vertrokken daarop den 7^{en} over het ijs naar Gouda en den 9^{en} naar Oudewater ter versterking dezer stad, van waar zij den 24 derzelfde maand weder naar Dordrecht terugkeerden.

Of door deze vrijwilligers eenig werkelijk aandeel in de krijgsvrerrichtingen werd genomen wordt door BALEN niet vermeld.¹⁾

Ik vond in de registers der dooden te Dordrecht de volgende aantekening.

1678 Januari.

den 8. Een kint van Arnoldis Verbuis buyten de Vryesepoort en schilder.

Het moge vreemd schijnen dat een buiten echt geboren kind, uit het huis en op den naam van den vader werd begraven, toch is dit in de zeventiende eeuw niet zonder voorbeeld. Immers kennen wij een dergelijk geval ten aanzien van FERDINAND BOL uit wiens huis en op wiens naam 5 Mei 1652 een kind werd begraven terwijl hij eerst 21 Oct. 1653 voor de eerste maal in het huwelijk trad.²⁾

Omtrent zijne levenswijze en verkeerung toen hij nog te Dordrecht gevestigd was, verhaalt HOUBRAKEN³⁾, dat hij eens ten huize van ARY HUIBERTS VERVEER, met WILLEM DRILLENBURG en JOHANNES OFFERMANS, een ganschen namiddag tot in den avond in gezelschap was en dat daar de beker zoo vaak werd geledigd dat men niet bemerkte dat de boedel in brand geraakte, zoodat het geheele huis afbrandde.

Op den 10^{en} Maart 1680 vindt men in het Proclamatieboek der Herv. gem. te Dordrecht het volgende aangeteekend.

Arnoldus Verbuys J. M., van Dordt, woont op de Nieuwehaven.

met

Swania van Haestrecht i. d., van 's Gravenhage, woont tot Schiedam.

Wanneer en waar dit huwelijk voltrokken werd, wordt er niet bij vermeld.

HOUBRAKEN zegt dat VERBUYS *verscheiden agtereenvolgende jaren aan 't hof van Friesland als portretschilder is geweest*. Als dit bericht juist is, wat ik door geene andere getuigenissen bevestigd vond, dan blijft het toch een raadsel wanneer dit zou zijn geweest. Zijne berichten zien blijkbaar op een tijd dat VERBUYS te Dordrecht woonde. Dat kan op zijn laatst tot 1692 zijn geweest,

1) Bij BOSSCHA Neerl. Held. te Land D. II, bl. 138 vond ik dat de Dordr. vrijwilligers met die uit den Haag te Oudewater in bezetting waren. Bij een inval der Franschen, ter plundering van de dorpen Linschoten en Papekop, werden deze, door de zich daartoe aangemeld hebbende vrijwilligers, op schaatsen, vervolgd en verdreven. Zie ook VAN EIJDEN en VAN DER WILLIGEN D. I bl. 132.

2) Katalogus Museum Kunstliefde te Utrecht, bl. 35.

3) D. III, bl. 214.

daar hij in dit jaar in Middelburg gevestigd was. Dat het tusschen 1672 en 1678 zou geweest zijn is met het oog op zijn leeftijd niet waarschijnlijk. Tusschen 1678 en 1680 zijn verblijf in Friesland te stellen laat zich met *verscheiden agtereenvolgende jaren* niet rijmen. Het zou dus tusschen 1680 en 1692 moeten zijn. Maar in 1683 woonde hij nog in Dordrecht zooals blijkt uit eene acte in dato 30 Mei van dat jaar waarbij *Arnoldus Verbuys, Mr. Schilder, w. tot Dordrecht* iemand doet insinueren¹⁾. Er blijft dus het tijdvak van 1683 tot 1692 waarin mij geene aanwijzing omtrent zijne woonplaats bekend is. Maar gesteld dat het bericht van HOUBRAKEN van omstreeks 1692 dagteekent, dan is er voor die *verscheiden jaren* niet veel plaats, te meer daar hij blijkbaar doelt op iets dat reeds geruimen tijd geleden had plaats gehad. Ik ben daarom geneigd te denken dat HOUBRAKEN zich hier heeft vergist.

In de drie hier volgende acten wordt zijne woonplaats niet vermeld.

De eerste, in dato 4 Sept. 1683. Not. W. v. D. SLIJK den Haag, is eene machtiging aan iemand in eene zaak tegen *Juffrⁿ Claude en Maria Despon*. Misschien wel hetzelfde geval betreffende als het bovenvermelde op 30 Mei van hetzelfde jaar.

Bij de tweede in dato 3 Aug. 1689 (Not. A. LEDEGANCK, den Haag) belooft *Sr. Foris van Texel f 303 — 0 — 0 —* te betalen, die *Sr. Arnoldus Verbuys Mr. fjnschilder*, bij den Hove van Holl. (12 July 1689) gecondemneert is te betalen aan ROBBERT VAN THIEL.

De derde, in dato 27 April 1694, betreft het verhuren door *Swaentje van Haester, huisvr. van Sr. Arnoldus Verbuys, en hare familieleden* van hun huis, *Noordzyde Lange Achterom*, voor *f 300's jaars*. (Not. H. BERCKHOUT, den Haag.)

Toch moet hij reeds in 1692 te Middelburg gevestigd geweest zijn. Immers bezit de Heer A. A. DES TOMBE te 's Gravenhage de portretten van JEAN WALLERAUT SANDRA en zijne vrouw ANNA CATHARINA STIPEL waarvan het laatste gemerkt is *A. V. buys ft. a^o. 1692*. Daar SANDRA burgemeester van Middelburg was, moet men aannemen dat zij te dier plaatse geschilderd zijn en dat hij daar toen reeds verbleef.²⁾

Uit eene acte in dato 14 Febr. 1695 (Not. C. COUTURIER, den Haag) zien wij dat hij toen te Middelburg woonde. Daarin wordt verklaard dat: *Arnoldus Verbuys, Constschilder, wonende tot Middelburg in Zelandt* aan *Jacob Valders, lakenkoopman in den Haag f 46* schuldig was voor geleverde winkelwaren.

Eene andere acte van 20 April (Not. W. v. D. SLIJK, den Haag) vermeldt

1) Not. E. v. D. PIJLL, den Haag. Deze en de hiervolgende uittreksels uit acten, ben ik verschuldigd aan de welwillendheid van Dr. A. BREDIUS die mij zijne belangrijke aantekeningen omtrent VERBUYS ter beschikking stelde.

2) Mededeeling van den Heer E. W. MOES.

dat *Juffr. Lysbeth Hageneus, Wed. van Martinus van Haester, en Juffr. Swaentje van Haestar, huisvrouw van Monsieur Arnoldus Verbuys, woonende tot Middelburg, als procuratie hebbende van haren man, verdeelen een huis en erve in het lang achterom, Noordzijde, van outs het Akkerboomtie tegenwoordig den bonten hondt, hen van hunne ouders aangekomen.* Het is zeer bezwaard met hypotheken.

Met deze verdeeling schijnt de zaak nog niet voldoende te zijn geregeld want volgens eene acte in dato 4 Augustus 1697 compareerde, toen voor den Notaris N. VAN AKEN te 's Gravenhage: *Juffr. Swaentje van Haestert huisvr. van Arnoldus Verbuys, Constschilder procuratie hebbende van haar man,* (welke procuratie gepasseert was 13 Maart 1695 voor den Notaris ALB. ROOS te Middelburg) ter behandeling eener kwestie over den verkoop van het huis den *Bonten hont*.

Hierboven sprak ik de meening uit dat de ouders van VERBUYS niet onbemiddeld schijnen te zijn geweest en uit de hier medegedeelde acten volgt dat hij van de ouders zijner vrouw iets had geërfd; maar zijn ongeregeld gedrag, waarvan zoowel HOUBRAKEN als WEYERMAN gewagen, was zeker ook van nadeeligen invloed op zijne kunst en daaruit voortvloeiende verdiensten. Zijne finantien waren dan ook blijkbaar in slechten staat, zoodat hij zijne schulden niet naar behooren kon voldoen.

Volgens WEYERMAN heeft VERBUYS te Middelburg geruimen tijd geschilderd voor zekeren heer MUNK, burgemeester dier stad. In diens huis beschilde hij onder andere eene kamer met zulke onzedelijke tafereelen dat het zoowel den schilder als den lastgever tot groote oneer strekte. WEYERMAN, die ons dit vertelt, was anders, zooals bekend is, voor geen klein geruchtje vervaard. Intusschen dient men met zijne verhalen voorzichtig te zijn. Hij is een liefhebber van overdrijven, en dikwijls heeft het den schijn alsof hij, om eigen gebreken te bedekken, die van anderen met bijzonder zwarte kleuren schildert.

Het was, zegt WEYERMAN: *toen Breda vol Engels garnizoen lag* waaruit ik opmaak dat dit was tusschen 1695 en 1697, althans voor den Rijswijkschen vrede, dat VERBUYS daar ter stede kwam, drie schilderijen medebrengende in de hoop die aan de Engelschen, die ruim met het geld omgingen, te verkoopen. Het voornaamste, ruim 8 voet hoog en 7 breed, was eene allegorische voorstelling met kindertjes, festoenen van bloemen en kruiden vlechtende, benevens losse bloemen, guirlandes en een bloemfaas van Bentheimer steen, uitmakende zooals W. dit noemt *een vrolyk konsttafereel van eene bevallige verktezing*. Het tweede was eene Maria Magdalena met *een schoon aangezicht*; maar overigens te zinnelijk voor een godsdienstig onderwerp. Het derde een Christus met een doornenkroon, volgens W. gekopiëerd naar een bekende prent van ANTHONY VAN DIJK. Deze schilderijen stelde VERBUYS voor de liefhebbers ten toon; maar ofschoon ver-

scheidene Engelsche officieren ze kwamen zien, vroeg zelfs niemand naar den prijs. Hij was toen verplicht ze in een herberg publiek te verkoopen, waar ze in tegenwoordigheid van een honderdvijftigtal toeschouwers gezamenlijk nog geen tachtig gulden opbrachten, terwijl WEYERMAN ze toch wel minstens 100 Ducatonnen waardig schatte. Deze geringe opbrengst was zelfs niet voldoende om de in zijn logies gemaakte onkosten te betalen zoodat W., bij wie hij zich als St. Lucasbroeder aanmeldde, hem nog eenige guldens moest leenen om het restant zijner schuld en zijne terugreis naar Middelburg te betalen.

Een maand of drie later schreef W. aan VERBUYS dat hij vijf of zes personen gevonden had die zich door hem wilden laten portretteeren, zoo hij het de moeite waardig achtte daarvoor over te komen. Hij liet zich niet lang wachten, weder drie door hem vervaardigde schilderijen medebrengende, die hij te koop aanbood, maar die ook geen koopers vonden.

WEYERMAN woonde met zijne moeder, welke hij overhaalde om VERBUYS kosteloos verblijf te zijnen huize aan te bieden, alleen onder voorwaarde dat hij voor hem eenige steenen vazen zon schilderen die W. met bloemen en fruit zou versieren. Aanvankelijk schijnt dat goed te zijn gegaan. VERBUYS ging naarstig aan het schilderen en maakte enkele zoo mans- als vrouwenportretten; maar hij liet de menschen zoo lang voor zich poseeren, dat het sommigen verveelde, die daarom niet terugkwamen en hem met zijn werk lieten zitten.

Intusschen schijnt hij zich wat te veel te hebben gedragen alsof hij in een logement was, waar hij zijne verteerings betaalde. Dit begon WEYERMAN te vervelen, zoodat hij hem ter deure uitzette. Toen huurde hij eene kleine kamer bij een kleedermaker, waar hij eenige kleine stukjes schilderde die hij door eene vrouw liet rondventen, wat natuurlijk weinig opbracht. Eens vond hij gelegenheid om een pachter met zijn vrouw te schilderen, waarvoor hij zestig gulden ontving, die hij evenwel spoedig weder verteerde. WEYERMAN vaart erg uit over zijn slordige levenswijs en zijn misbruik van sterken drank, wat deze verder verhaalt van een tweegevecht tusschen hen zullen wij maar voor zijne rekening laten. VERBUYS vertrok na eenigen tijd weder naar Middelburg.

Den 23^{en} Mei 1702 vinden wij VERBUYS tijdelijk in den Haag. Volgens eene acte van dien datum waarbij *Monsr. Johannes Blommendael, Beelthouwer in den Haag* transporteert aan *Monsr. Arnoldus Verbuys, Constschilder, althans in den Hage*, eenige goederen o. a. een kabinet van Arabisch hout, bedden, spiegels, dekens, gordijnen, twee levensgroote pleisterbeelden, 12 schilderijen en modellen, teekeningen en prenten, ter voldoening van f 321 hem VERBUYS van den voorn. BLOMMENDAEL competeerende over aan hem geleverde schilderijen. Not. M. VAN AERSSSEN te den Haag.

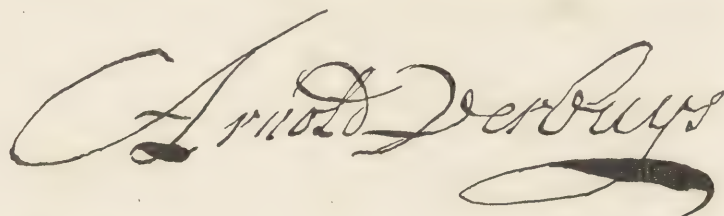

Den 13 Juli 1702 compareerden weder voor den Notaris H. VAN BERCKHOUT: *de Hr. Arnold Verbuys, konstschilder en Juffr. Swania van Haester, egtelieden, woonende tot Middelburg in Zeeland, jegenswoordig hier in den Hage.* Zij zijn schuldig aan een lakenkooper *f* 125 en transporteeren daarvoor de helft der huurpenningen van een huis en erve aan de Zuidzijde van de Nieuwe Molstraat.

Ofschoon dus den Haag herhaalde malen door hem werd bezocht schijnt hij toch tot omstreeks het jaar 1706 in Middelburg te zijn blijven wonen, eerst in dat jaar toch vinden wij hem in den Haag gevestigd.

Op de lijst der meesters die hun recht hebben voldaan aan de Haagsche schildersconfrerie vindt men het volgende aangeteekend: *Den 16 Nov. 1706 heeft zich aangegeven Mr. Verbuys*¹⁾ *als constschilder, omdat zijn vrouw een schildersdochter ware* *f* 6—0—0.²⁾

Den 31 December 1706 huren *de Heer Arnoldus Verbuys, Constschilder,* zijne echtgenoot *Juffr. Swania v. Haestregt,* en hunne meerderjarige dochter *Juffr. Theodora Maria Verbuys,* te samen een huis en erve Westzijde Wagenstraat, zonder den tuin, voor 2 jaren, voor *f* 296.— 's jaars. De schilder teekent

Acte Not. S. KNOL, den Haag.

Het gezin had zich dus nu voor goed te 's Gravenhage gevestigd. Een extract uit de minuut Octroyen van Holl. van 1706 doet ons de talrijkheid van zijn gezin kennen. Het bestond uit man, vrouw en vier kinderen, waarvan drie dochters en een zoon. De oudste dochter, 24 jaar, was *mede opgeleid in de conste van schilderen.* De tweede dochter was 18, de derde 15, de zoon 8 jaren oud.³⁾

Van het verblijf en de werkzaamheden van VERBUYS na zijne nederzetting in den Haag is mij niets bekend, als dat hij 13 Febr. 1714 aldaar eenige schilderijen taxeerde blijkens eene acte van de Notaris C. DEN HAEN.

1) Obreen Arch. D. V, bl. 140.

Ofschoon hier de voornaam niet vermeld wordt, blijkt uit het hier medegedeelde dat hier niemand anders dan onze ARNOLDUS wordt bedoeld en dat TERWESTEN, van deze inschrijving melding makende, zich in den voornaam heeft vergist, waardoor KRAMM aan zijnen JOHANNES is gekomen.

2) Ik vind op die zelfde lijst der Confrerie op bl. 159 eenen VAN HAESTERT, zonder eenige bijvoeging. Dit moet de vader van SWANIA geweest zijn

3) Obreen Arch. D. II, bl. 150.

Heel best schijnt het hem echter niet te zijn gegaan. Hetzij dat zijn werk te slecht werd betaald of tengevolge zijner ongeregelde levenswijs, waarschijnlijk door beide omstandigheden tegelijk, schijnen zijne finantiën steeds te zijn achteruitgegaan. Immers in 1715 wendt hij zich tot de Staten van Holland om, daar hij een man was van omtrent 70 jaren, belast met twee kinderen en die buyten zyn schilderkunst — die vermits de slechte tyden ook zeer weinig in extime en genoegsaem 't eene mael in verval is — niet was hebbende om met zyn kinderen van te cunnen bestaan, als de huur van de voorschreven huysinge (gelegen in de Nieuwe Molstraat ¹⁾) met verzoek van Octroy om ontslag van fidei-commis om dit huis te mogen *Veraliëneeren en aan copers op te dragen*, welk verzoek hem werd toegestaan. ²⁾

Dit huis werd dan ook verkocht blijkens eene acte gepasseerd voor den Notaris M. VAN AERSSSEN te 's Hage in dato 23 December 1715, waarbij *Sr. Adriaen van Ryck. curator in den boedel van Arnoldus Verbuys, constschilder alhier* (volgeds acte van curatele van dato 14 April 1715) *bekent verkocht te hebben* een huis, Zuidzijde Nieuwe Molstraat voor f 2500.—

Omtrent den verderen levensloop van VERBUYS hebben wij geene andere bron dan de niet zeer zuivere van WEYERMAN.

Deze verhaalt dat toen hij ruim veertien jaren geleden (zijn werk werd uitgegeven in 1729) te Delft woonde, op zekeren middag wandelende, aan de overzijde der brug, die hij passeerde, een persoon zag die hij meende meer te hebben ontmoet. Hij liep daarom de brug over en herkende in dien persoon ARNOLD VERBUYS, die hem beleefd groette, zonder hem aan te spreken. WEYERMAN ging naar hem toe en vroeg hem of hij niet den schilder VERBUYS was? Waarop hij ten antwoord kreeg. *Ja myn Heer, wel eer was ik die persoon, doch thans ben ik uytgeschraapt op het Kantoorboek der leevenden: en zo je nieuwsgierig zyt om te zien of ook myn woord myn zegel is, ga met my mee, want ik verzeke u dat ik in het element des waters die rust gaa zoeken, die ik alhier niet kan vinden op der aarde: met een woord, Campo, ik ga om me te verdrinken.* Indien hij werkelijk deze theatrale toespraak heeft gehouden dan kan het niet verwonderen dat WEYERMAN dacht dat hij er mede spotte. Ik vermoed evenwel dat zij wat den vorm betreft althans van diens eigen maaksel is. Doch hoe dit zij, zijn wild voorkomen, zijne gebaren en schamele kleeding, overtuigden W. dat er iets *ongemeens* haperde. Hij zocht VERBUYS van zijn wanhopig plan af te brengen en nam

1) Dit huis was aan hem en zijne zuster ANNA MARIA BUYS vermaakt door MARIA BEYERS, bij Notarieele acte gepasseerd te Dordrecht 8 Aug. 1671.

2) Obreen Arch. D. V, bl. 151.

hem mede naar de herberg het Gulden Vlies, waar hij hem op een flesch wijn had genoodigd. Daar verhaalde hij aan W. onder een vloed van tranen dat zijne huisvrouw en al zijne kinderen, uitgezonderd zijne oudste dochter, overleden waren, en dat hij nu oud, arm en verlaten, een einde aan zijn leven wilde maken.

Door dit verhaal bewogen, bood WEYERMAN hem eenig geld en zijn tafel aan en bezorgde hem eene kamer om te kunnen werken. Den volgenden dag ontbood VERBUYS dan ook zijne schildersgereedschappen; maar toen hij begon te werken bleek al spoedig dat zijn talent geheel was verloren gegaan en hij niets redelijks meer tot stand kon brengen, waarschijnlijk grootendeels door zijne verslaafdheid aan den drank, en WEYERMAN, die hem van grove ondankbaarheid beschuldigde, trok zijne hand spoedig van hem af. Wat er verder van VERBUYS geworden is vonden wij nergens vermeld.

Over zijne kunst zegt WEYERMAN: *Hy koloreerde heerlyk, maar misteekende deerlyk* en verder dat hij zijne beelden en composities veeltijds aan prenten ontleende en nog moeite had ze goed na te teekenen, terwijl hij zijne modellen voor het portret zoo lang liet zitten, dat zij soms na half voltooid te zijn niet terug kwamen en er hem mede lieten zitten. Dat in dit oordeel overdrijving ligt spreekt van zelf, wanneer wij hem per slot hooren zeggen dat VERBUYS *in het krachtigste van zyn tyd een braaf schilder* is geweest, *die wel wat goeds kon doen, als het hem lustte.*

HOUBRAKEN, die VERBUYS gedurende zijn verblijf te Dordrecht gekend had, noemt hem eveneens *een braaf schilder, maar zoo vlug als de wind*; en hoewel dit laatste nu niet wel overeenkomt met WEYERMANS klacht over zijn langzaam werken, stemmen beide daarin weder overeen, dat hij een groote voorliefde had voor onkiesche onderwerpen. Het schilderijtje dat WEYERMAN bij een notenkoopman op de Blaak te Rotterdam van hem zag en om zijne uitvoering zeer geprezen werd, komt dit bevestigen.

Volgens TERWESTEN waren in 1776, zoowel te 's Gravenhage als te Dordrecht, van zijne werken aanwezig¹⁾.

In de „Historische Erklärungen der Gemälde, welche Herr GOTTFRIED WINKLER in Leipzig gesammelt, Leipzig 1768” wordt onder n°. 563 een werk van hem beschreven. Op hout, 2 voet hoog, 2 voet 4 duim breed. „*Mitten in einer Gesellschaft des gemeinen Haufens, die sich in einem bäuerischen Vorhause sammelte, nahet sich ein Weib einem sitzenden Manne, ihm schmeichelnd das Kinn zu berühren. Neben ihr am Tische ruhet ein kleines Mädchen, mit den Armen im Schoosse einer alten Frau, sich den Kopf reinigen zu lassen. Ein sitzendes Weib putzet sich hinter ihr vor dem Spiegel, den ihr ein Knabe vorhält. Zur Linken*

¹⁾ Zie KRAMM op Johannes Verbuys.
Oud-Holland, 1894.

verhindert die Magd mit dem Besen den zur Thüre herein springenden Hund, eine Katze zu verfolgen, die eine Maus gefangen hat. Einer der beiden hinten sitzenden Bauern zählet Geld; indem der andere mit dem Krüge in Arme ent schlafen ist".

Op den Catalogus der verkooping van JOHAN VAN DER LINDEN VAN SLINGELAND gehouden te Dordrecht 22 Augustus 1785 kwamen twee schilderijen van A. VERBUYS voor waarvan de beschrijving luidt als volgt.

No. 457. *Op doek, h. 15, br. 12 dm.*

Een vrolijk Man, zittende bij een Tafel, wordende gecarresseerd door een galant Dametje, zij is in 't wit satijn gekleed, en heeft een Geld-beurs in haar hand; alles is uitvoerig en kunstig behandeld, en van zeer natuurlijke uitwerking.

No. 458. *Op doek, h. 22 dm., br. 26 dm.*

Danaë leggende op een Rustbedde, voorts de gouden Regen met meer bijwerk Goed geschilderd.

Het eerste stuk bracht f 7 — 15 st., het tweede f 10 — 5 st., op.

Er schijnt weinig van zijn werk te zijn overgebleven. Zoover mij bekend is bevat geen onzer openbare verzamelingen een exemplaar er van.

Bij den Heer DES TOMBE te 's Gravenhage vindt men de beide portretten hier boven reeds vermeld.

Het Museum te Gotha bezit eene voluit gemerkte *Andromeda* waarover de Heer E. W. MOES in den Ned. Spectator van 19 Juli 1890 schreef.

Deze Heer meldde mij nog dat in het Museum te Angers eene *Mars en Venus* van VERBUYS wordt gevonden afkomstig van de coll. EVEILLARD DE LIVOIS 1790.

Dr. A. BREDIUS schreef mij dat hij eenige jaren geleden bij MONCHEN twee portretten zag; *man en vrouw, gem. A. Verbuys, zeer Fransch, genre Mignard, goed maar versleten. Groote pruik. Breed geestig gedaan. Costuum met losse breede toetsen.*

Ziedaar alles wat ik van zijne kunst kan vermelden.

Volgens VAN GOOL was hij de eerste leermeester, maar slechts voor korten tijd, van ARNOLD BOONEN.

ORDONNANTIËN VAN HET
St. LUCASGILDE TE 's HERTOGENBOSCH

DOOR

MR. W. BEZEMER.

REEDS geruimen tijd bezig met het verzamelen van oude gildebrieven der stad 's Hertogenbosch vond ik ook eenige op het St. Lucasgilde aldaar betrekking hebbende stukken, welke ik aan de redactie van dit tijdschrift ter atzonderlijke plaatsing meende te kunnen aanbieden. Gaarne zou ik tevens eenige historische bijzonderheden over het bedoelde gilde hebben medegedeeld, doch tot mijn spijt konden mijne nasporingen mij die niet verschaffen. Het Bossche Gemeentearchief, hoezeer rijk aan kaarten en ordonnantiën der gilden, bevat echter niet veel wat over de geschiedenis dier corporatiën licht zou kunnen verspreiden; de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap bezit een gildeboek en eene verzameling resolutiën van het schildersgilde, doch dateerende uit de 18^e eeuw. Mochten er soms in de eene of andere particuliere verzameling nog stukken dienaangaande te vinden zijn, dan houd ik mij voor de mededeeling daarvan ten eerste aanbevolen.

ORDONNANTIE VAN 5 SEPTEMBER 1546.

Wy JAN VAN BRECHT, ridder, schouteth der stadt van 's Hertogenbossche, ende wy schepenen, geswoiren, raidtslyden die men noempt ledige luyden, dekenen van den ambachten, een deel der goeder knaepen ende alle die gemeyn stadt van 's Hertogenbossche voirseyt

doen condt eenen yegelijcken, hoe dat wy ter oitmoediger begheerten ende ten nernstigen versuecke van den schilderen, beeltsnyderen, gelaesmaeckeren, boerduerstiekers ende legwerckers hebben geconsenteert ende gewillecort, consenteren ende willecoeren met desen, dat die voirscreven vijf natiën voirtaen tot gemeynen oirbaer ende prouffijt van deser stadt sullen wesen een ambacht, ende dat van nu voirtaen bynnen deser stadt niemant en sal moegen exerceren die neringhe ende hanteringhe van der schilderyen, beeltsnyderen, gelaesmaeckeren, borduerstickerye ofte legwerckerye, tensy dat hy ierst ende voirall voir meester van denselven ambachte bynnen deser stadt zall wesen ontfangen, in desen uytgescheyden, dat alle deghene, die bynnen deser stadt tselve ambachte voir meesters gedaen hebben ende tegenwoirdelicken doende zijn, van nu voirtaen voir meesters van denselven ambachte geacht ende gehouden wordden.

2. Item en sal nyemandt van den voirscreven ambachte moigen meester wordden, hy en zy poorter van deser stadt ende hy en hebbe zyne leerjaeren ende zynen meester voldaan in sulcker weghe, dat zijn meester hem bedancke.
3. Item en sall elck meester mer eenen leerjonghen moegen aennemen, welcke leerjongen sall hem moeten verbynden den tijt van drye jaeren ende daervoir borge stellen, bynnen welcken tijt van drye jaeren die voirscreven meester egeen leerjongens meer en sall moigen aennemen, mer als die ierste jonghen sall twee jaeren geleert hebben, soe sall die meester wel eenen anderen leerjongen moigen aennemen, hierinne uytgescheyden maent- off jaerjongens, die mer en begeren te leeren contrefeyten metter pennen omme andere ambachten te leeren, als goutsmeden off gelaesscryven off dierregelijcken, welcke jongens hieronder nyet en sullen begrepen wesen, ende dat opten peen van sess Carolusgulden, te deylen in drye deelen.
4. Item het innecomen van desen ambachte om meester te wordden sall wesen negen Carolusgulden, te deylen in drye deelen, dat een deel voir den heer, dat andere deel voir der stadt, ende dat doirdendeel tot prouffijt van den ambachte.
5. Item sall elck meester noch verbonden wesen tot prouffijt van der stadt te geven een haeckbusse ofte een Philippusgulden daervoir, mer sullen alle meesterssonen, die bynnen deser stadt geboeren zijn oft noch geboren sullen wordden, voer meestere int selver ambachte ontfangen wordden op haeren wijn ende mits betaelende die voirscreven haeckbusse oft eenen Philippusgulden daervoir.
6. Item sullen alle leerjongens int beghinsel van heuren leerjaeren verbonden wesen tot proffijt van den ambachte te gheven eenen Carolusgulden, welcken gulden men hen corten zall als zy meester wordden van denselven ambacht.
7. Item sullen alle schilders verbonden wesen te wercken goede verwen, ende sullen sy egheen schilderye van taverelen moegen wercken dan op goet droege eyckenboert oft wageschot, zijnde elcke verwe ierst gedootverwet ende alsoe op eenen dobbelen grondt, sonder dat sy haer principael olyeverwen opten lynre ofte principael sullen moegen ten iersten opmaecken, mer tselve werck gehouden wesen getrouwelicken te maecken tot heur meesters pryse, ende dat opte peen van drye Carolusgulden, te deylen als boven.
8. Item als de schilders oft stoffeerders ennich werck aennemen om van olieverwe te maecken, dat men daer egeen waterverw voer leveren en zall, ende sullen die schilders gehouden wesen haere verwen te verwercken ende haer werck oprecht ende goet te leveren, ende wat wercken die men verdinght met fynen goude te vergulden, dat men daer egeen gefingeert oft partijt gout noch ander bedroch voir leveren oft aenmaecken en sall, all nae koermeesters pryse, om tselve gebreck te beteren, ende noch dairboven opten peen van drie Carolusgulden, te deylen als voir.
9. Item en sall niemant voirtaen binnen deser stadt mogen exerceren het beeltsnyderambacht noch hem onderweynden te maken antijcx oft van gratiscoost dierregelijcken het beeltsnydersambacht aengaende, tensy dat hy is vry van denselven ambachte, ende sullen de beeltsnyders verbonden wesen haer wercken te maecken van goeden houte na meesters pryse.
10. Item sullen de gelaesmaeckers gehouden wesen te wercken ongeschuert loot, waeraff dat het herte dicht ende ongegaet is, ende en sullen egeen werck mogen leveren tensy over

beyde zyden gefondeert, ende en sullen de gelaesmaeckers egeen ongebacken werck moegen leveren, maer haer werck behoiren te backen tot dattet silver gheel van hem gheeft, noch en sullen egeen Hessens gelass moegen leveren onder Borgoens gelass, ende soe wie in ennige der voirescreven pointen contrarie wordt bevonden, die sal tot elcker reysen bruecken drie Carolusgulden, te deylen in drie deelen.

11. Item als bynnen deser stadt ennich gelass te coope coempt, soo mach een yegelyck van den gelaesmaeckers mede comen deylen, soeverre hy ghelt byleeght ende zijn aenpaert mede betaelt ende in tijts spreekken voir den coop.
12. Item en sullen egheen borduerstickers onder fijn gout moegen wercken cooper oft Coels gout, oft onder cleyn fijn syde cleyn sadergaren oft andere gelijcke valscheyt mogen mengen, mer gehouden en verbonden wesen alsulcken stoff te leveren gelijck bevoorwaert is, ende dat opten peen ende koer van drie Carolusgulden, te deylen als boven.
13. Insgelijcx sullen de leghwerckers gehouden ende verbonden wesen te wercken goet garen ende goede verwen in haere wercken van tapisseryen, sergyen, clederen oft kustoladeren ende dieregelijcke sonder afsetten, behalven dat se int wit, root, blauwe ende swart wat met verwen sullen moegen helpen soe sulcx tot Bruessele tselve wordt toegelaten, ende anders nyet. Ende als die legwerckers eenich werck hebben aengenomen om van sayette te leveren, en sullen daeronder egeen wullen garen mogen wercken, ende dat opten peen van drye Carolusgulden, te deylen als voer, ende noch dairboven het interest beteren nae koormeesters pryse.
14. Item en sal niemant contrarie deser charten ende int voorseyde ambacht niet wesende binnen deser stadt om gelt moegen wercken ende zijn werck openbaerlijck mogen vercoopen, ende dat opten peen van drie Carolusgulden te verbeuren tot elcker reysen, hierinne uuytgescheyden die conste van verlychteryen, die well sullen moegen wercken sonder int ambacht te dorven wesen.
15. Oft oick gebeurden dat dese stadt, kercke oft iemant anders binnen synen huysse oft voir hem selven wouden doen maecken een constelijck ende excellent werck van schilderyen, beeldesnyders oft van ennich van den anderen, ende daertoe binnen deser stadt egeenen experten meester nae zynen appetijt en wist te vynden, sall wel eenen constenaer ende werckgesell van buyten binnen zynen huysse om tselve werck te volmaecken moegen te werck stellen, behoudelijcken dat dierselven sulken gemaecten werck voir hem selvers zall behouden, ende dieselve constenaer egeen wercken meer om te vercoopen maecken en zall.
16. Item sal elck meester int syne gehouden wesen zijn werck te maecken ende te leveren nae der famen ende voorwaerden daervan gemaect, ende oft gebuerden dat ennich meester, naedemael hy een werck aengenomen hadde, tselve werck liet liggen ende ander wercken maeckten, ende alsoo tselve werck tot zynen daeghe nyet en leverden ende alsoe die luyden vercortten, zall deselve daerby gebreck hebbende hem des aen den dekens moegen beclaegen om zijn werck ende ambacht te verbiedene, om niet te moegen wercken dan dat aengenomen werck, ende dat opten peen van drie Carolusgulden, te deylen in dryen als boven, dwelck die dekens van den ambacht gehouden sullen wesen des versocht sijnde van stonden aen te doene, ende dat opten peen van drye ponden payments by hen te verbeuren, te deylen als boven, ende dat zoe dick zy des weygeren.
17. Item en sall die meester den anderen zijn knechten niet moegen onderhueren opten peen van drie Carolusgulden, te deylen als boven.
18. Item offer eenich geschil gereese tusschen eenige parthyen ende den meester aengaende eenighe aengenomen wercken, ende die parthye woude sustineren dat die meester het aengenomen werck nyet vollevert en hadde noch hem nyet gereguleert navolgende der voorwaerden daervan gemaect, sal men sulcke questien vergelyken by den dekenen van den ambachte ende by twee andere goede meesters oft mannen, die soe by den meestere als parthye daertoe sullen genomen worden; ende wes men in de waerheyt bevyndt dat tselve werck niet en is vollevert, zall die meester tselver moeten goet doen ende vollereven

oft anders der parthyen zijn interest daarvan beteren na verclaringe van den voirscreven dekenen ende goede mannen. Insgelijcx sullen allen questien, die tusschen den meesteren ende heuren knechten ofte jongens mochten oprysen, gedetermineert worden, ende sall elck verbonden wesen sulcke uuytspraecke te volghen opten peen van drie Carolusgulden, te deylen als voir.

19. Item sall die weduwe van eenen gestorven meestere hetselve ambachte moigen blyven doen soe lange zy haer aen egheenen anderen, nyet vry wesende, herhuwelijckt en heeft.
20. Item als dair een meester sterfft, soe sall dieselve gehouden wesen den ambachte te geven een wassen karsse van zijnder uuytvaert oft daervoer seven stuvers eens.
21. Item oft gevyel datter eenighe waeren oft naemaels comen moechten, die inne een ander ambachte waeren ofte gingen, ende onder tdexele van dien ambachte wouden in schilderyen, beeldesnyders, gelaesmaeckers, borduerstickers oft legwerckers, ambachte doen, en sall hen tselver nyet mogen bevryen, mer indyen sy wercken willen, sullen int selver ambacht behoiren te commen.
22. Item sullen allen die meesteren van desen vijff ambachten voirseyt gelijck die andere ambachten ter kermisse ende op andere tyden gehouden wesen in die harnassche in die processie te gaen, ende dat opten peen van drie ponden payments, te deylen als boven.
23. Item van desen ambachten sullen allen jaer op sinte Lucasavont geset worden drie dekenen, ende als dese drie dekenen een jaer gedient sullen hebben, sal men elc jaer twee dekenen affsetten ende twee nieuwe dekenen daeraen, ende laten eenen ouden deken, welcke dekens alle jaer binnen een maendt naedat sy aff sullen wesen den ambacht wittighe rekeninge te doene, ende dat opten peen van drie Carolusgulden, als boven te deylen.
24. Item die drie oude dekens sullen den ambachte overgeven sess eerlijcke persoenen, om daeruyt te kiezen twee nieuwe dekens, ende sal elck deken jaerlicx hebben tot eenen tabbaert drie Carolusgulden, ende die knecht twee Philippusgulden.
25. Item sal elck meester gehouden wesen jaerlicx sijn oncosten, daerop hy van den dekenen wordt geset, sonder becroon aen te leggen, ende hem eerlick ende hoesch onder sijn medevenniten te draegen, sonder dairtegen op eenige tierdaeghen oft in eenige andere vergaderinghe eenighen twist oft rebellicheyt te maicken, ende dat opten peen van drie Carolusgulden, te deylen als voir, ende noch dairenboven nae gelegentheyt van der saecken by den gemeynen ambachte gestrafft te worden, in desen nochtans den heer gereserveert sijn hoocheyt.

Ende ommadat wy willen dat allen dese voirseyde poincten, ordinantien ende articulen in der manieren voirscreven vast ende stedich sullen blyven, soe hebben wy JAN VAN BRECHT, schouteth voirscreven, onsen segel, ende wy schepenen geswoiren, raedtslyden ende dekenen van den ambachten der voirscreven stadt van ts Hertogenbossche den zegel ad legata derselver stadt aen desen tegenwoirdigen letteren oft brieff doen hangen. Gegeven opten vijffsten dach der maendt van September int jaer ons Heeren duysent vijffhondert zess ende veertich.

ADDITIE 31 JANUARI 1618.

Opten lesten dach van Januari 1618 is mits consente ende gevolgh van jonker PHILIPSE VAN BRECHT, schouteth deser stadt van 's Hertogenbossche by den schepenen, geswoirens, raedtslieden ende dekenen van den ambachten geordonneert omme by forme van additie totte caerte van de schilders, beeldesnyders, gelaesmaeckers, borduerwerckers ende legwerckersambachte bygevueght te wordene, dat deghene die voirtaen int voirseyde ambacht begeeren sal meester ontfangen te worden, gehouden sal sijn in plaetse van negen Carolusgulden (als tot noch toe voor den incomen sijn betaelt) te betaelen achtien Carolusgulden, daarvan het een derdendeel sal wesen voir den heere, het tweede derdendeel voir dese stadt, ende het derde derde gedeelte tot prouffijt van den voirseyden ambachte, ende dit al

by provisie, totdat uyt redenen anders sal wesen geordonneert, blyvende voirts dandere poincten ende articulen der caerte in hen geheel. Toirconden dese by jonker PHILIPS VAN BRECHT, schouteth voirseyt, onderteeckent, ende was ondertekent: PHILIPPE DE BRECHT. Noch lager stont aldus: ter ordonnantie der voirseyde drye lederen der stadt van 's Hertogenbossche: W. VAN REYS.

Copie. Gemeente-archief te 's Hertogenbosch. Reg. Inv. A no. 471 fol. 208—212.

ORDONNANTIE VAN 16 NOVEMBER 1625.

Op heden den 16 Novembris 1625 zijn by de deekens van de schilders, glaesmakers, borduerwerckers, beeltsnyders mit advijs ende consent van het geheele ambacht geraempt, geordineert ende gesloten dese naebescreven articulen, ende dat tot profijt, welvaert ende conservatie van het voorseyde ambacht.

1. Item in den iersten: dat soo wie van den voorseyden ambacht wort geboden opt kerkhoff te comen, tsy by de deekens oft knecht van den ambacht, en niet en compareert na den lesten clockenslach van de ure daertoe gestelt binne de poorte van de Minnebroederskerckhoff, sal telcker reyse verbueren 1 st.
2. Item soo wie heel absent is ende compt soo wanneer de deekens uuyt de capittelkamer oft andere kamere daer de vergaderinghe geschiet sijn gescheyden, sal telcke reyse verbueren 3 st.
3. Item dat niemant van den voorseyden ambacht in de vergaderinghe van den ambacht oft byeen comen malcanderen en sal moghen injurieren oft oock te moghen vermanen van ennighe voorgaende questien oft verschillen die in voorgaende tyden tusschen malcanderen soude moghen opgereesen weesen, sonder oock malcanderen te moghen heyten lieghen, ende dat op de peene van 3 gul.
4. Item dat niemant van den voorseyden ambacht malcanderen in de vergaderinghe oft byeencomen en sal moghen slaen mit vuysten, stoelen, bancken oft anderssins, ende dat op peene van 6 gl.
5. Item dat alle meesters, soowel de deekens als andere meesters, sullen gehouden weesen alle jaer ontrent synte Luycasdach voor het voorseyde ambacht te gheven 6 st.
6. Item alsser iemant tsy meester, meestersvrouwe oft weduwe compt te sterven ende begheven dat het ambacht mit het lijck gaet, sullen de vrienden oft erffgenamen van den afflivighen hen adresseren aen iemant van de deekens om het ambacht mit het lijck te doen bidden; dies sullen gehouden weesen de vrienden oft erffgenamen van den afflivighen den knecht voor synen loon te geven 3 st.
7. Item so wanneer iemant van den voorseyden ambacht compt te sterven, tsy meester, meestersvrouwe of weduwe, sullen alle meesters van den knecht geinsinuweert weesende gehouden wesen mit het lijck ten grave te gaen, ende den dienst voleynt weesende mit die rauwighe liedens wederom nae het lijckhuys te gaen, ende soo wie hem absenteert ende niet in tijts compt dat hy mede offert sal verbueren 3 st.
8. Item woort geoorlooft den knecht van den voorseyden ambacht, het lijck begraven weesende tsy meester, meestersvrouwe oft weduwe, ende den dienst voleynt weesende, te moghen nemen een wassekersse ende die te draghen ten huysse van den outsten deeken, alwaer dat het ambacht niet mit het lijck en waer geboden.
9. Item den deecken sal den knecht van den voorseyden ambacht voor het brenghen van elcke kersse geven 1 st.
10. Item soo wanneer den knecht weete doet van kerckhoff te houden sal elcke reyse van de deecken voor synen loon hebben 3 st.
11. Item de deekens sullen gehouden weesen alle jaer omtrent een maent oft veerthien dagen voor synte Luycasdach om te gaen ende de bruecken van absenten, onraet ende gelt van de leerjonghens ende toecomende meesters op te haelen, ende soo wie dan niet en betaelt, sal hetselve moeten gheven den iersten kerkhoff, soo niet sal den naesten kerkhoff

by de deeckens geleet moeten dobbel gheven, ende dat soo dicwils als hy niet en betaelt sal hebben ende kerckhoff by de deeckens woort geleet.

12. Item de deeckens sullen gehouden weesen alle jaer ontrent synte Luycasdach de kerssen te vercoopen, ende het gelt daeraff comende mit hetghene dat comen sal van de absenten die niet mit het lijck en gaen alsoock van de absenten die niet opt kerckhoff en compareren alsoock den onraet, als sy haere reeckeninghe doen, overleveren in handen van dengheenen, die daartoe van de deekens ende gemeyn ambacht sal worden gestelt om hetselve byeen bewaert te worden ter tijt ende wylen toe daer anders by het gemeyn ambacht aff sal worden gedisponeert, ende dat onder goede bewijs ende reeckeninghe.
13. Item dat niemant opt kerckhoff oft mit het lijck te gaen by de deekens ofte knecht van den ambacht geinsinuweert weesende, mit gheenderhande excusatie hem en sal moghen behelpen, tensy hy sieck ware oft ennich accident hadde dat hy niet uuyt en cost gaen oft uuyt deser stadt waere, alle welcke hiervan blyven geexcuseert.
14. Item die deekens sullen gehouden weesen alle jaer na synte Luycas voor het gemeyn ambacht haere reekeninge te doen, ende voor elcken dach die sy sullen over laten gaen over de maent na synte Luycasdach ende haere reeckeninghe niet en doen, sal elcken deecken voor elcken dach de maent gepasseert sijnde verbueren 3 st.
15. Item dat alle meesters gehouden sullen weesen ditselve te onderteekenen ende mitter daet te volbrengen, uuytgenomen offer ennighe meesterskynderen waeren ende voor datum deses voor meesters ontfangen sijn ende hetselve niet en costen volbrengen, sullen sijn geexcuseert.
16. Item dat van nu voorts aen alle die voor meesters int voorseyde ambacht ontfangen sullen woorden, tsy vreemde oft meesterskynderen, al dese puncten ende articulen sullen achtervolghen alsof ze in onze principaele caerte stonden begrepen.

(Handteekeningen:) Jan Joris van Stroesboerch, schilder; Jasper Herbers; Ysebrant van Kessel; Guiliam Coeberch; Chrystoffel van Ancker; Bartolomeus Cornelissen; Joest Pauwelsz; Jan Cornelis de Moor; het merck van Heijman Aerts; Franscoys Pijnappel; Jan Ariens Stuck; Hendrik van Somarey; Jan Peters; Peter de Haen; Hans Goossens; Jan Roeloff Kievits; Antoni Jaspers; Baudewijn Surinx; bij mij Goessen Janssen; het merck van Aert . . . . (?); Ghijsbert Jans Roeloffs; Mathijes Heijms; Jan Antonijs Chot (?); Harmen Peters; Peter Jansen.

Origineel, papier. Handschriftenverzameling van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Inv. no. 335.

ONUITGEGEVEN BRIEVEN VAN VONDEL

DOOR

J. H. W. UNGER.

E verhouding tusschen VONDEL en HUYGENS zou een boeiend hoofdstuk kunnen vormen in eene levensbeschrijving van onzen grooten dichter. VONDEL, de eenvoudige burgerman, winkelier uit de Warmoesstraat, door vele van zijn vroegere vrienden, men denke slechts aan HOOFT, verstooten om zijn overgang tot den Roomschen godsdienst, en HUYGENS, de edelman, in hoog aanzien door zijn betrekking als secretaris van Zijne Hoogheid, even rechtzinnig in de leer, maar minder kleingeestig dan de Drost. Merkwaardig vooral is deze verhouding, omdat zij, ofschoon niet vertrouwelijk, toch altijd een vriendschappelijk karakter droeg, en naar het mij voorkomt, was de genegenheid aan beide zijden, al zijn de gegevens van HUYGENS' hand minder talrijk dan van die van VONDEL.

Reeds vroeger ¹⁾ hadden wij gelegenheid op enkele feiten te wijzen. Een nauwkeurige studie van VONDELS gedichten zou voldoende stof opleveren om die verhouding vrij nauwkeurig te teekenen. De laatste datum in de chronologie der

¹⁾ *Oud-Holland* I, bl. 143.

Oud-Holland, 1894.

verhouding VONDEL—HUYGENS was tot heden het gedicht door VONDEL gericht aan CONSTANTYNS zoon CHRISTIAEN om hem aan te sporen de gedichten zijns vaders opnieuw uit te geven¹⁾. Dit gedicht moet dagteekenen uit het begin van November 1657²⁾. Thans kan bewezen worden dat de vriendschappelijke band tusschen de beide dichters ook nog later bestond. In 1659 en 1668 schreef VONDEL nog brieven aan HUYGENS, waaruit dit nader blijkt.

Die brieven zijn eerst eenige maanden geleden te voorschijn gekomen, nadat zij bijna twee eeuwen verborgen zijn gebleven in eene particuliere verzameling. Zij behoorden aan den heer Mr. VAN LEEUWEN, vroeger officier van justitie te Alkmaar, die ze door erfenis had verkregen, met een groote verzameling autografen van beroemde mannen en vrouwen. De oorspronkelijke bezitter dezer collectie was de predikant JOANNES VAN VOLLENHOVE, hofprediker van WILLEM III en eveneens een vriend en vereerder van VONDEL. Op de verkooping dezer verzameling, in Juni 1894 door de firma E. J. BRILL te Leiden gehouden, gingen de beide brieven van VONDEL aan HUYGENS over in handen van den heer A. TH. HARTKAMP te Amsterdam, die de welwillendheid had mij toe te staan ze hier uit te geven.

Opmerking verdient nog dat een ander nummer dezer verkooping, korte biografische aantekeningen van ROMANUS BOOT VAN WEZEL over zijn moeder ANNA ROEMERS en zijne tante TESSELSCHADE, blijkens de Nalezingen en Aantekeningen (bl. 12) op het 6^e deel zijner uitgave, wel aan Mr. JACOB VAN LENNEP bekend zijn geweest, terwijl de brieven van VONDEL hem, naar het schijnt, geheel onbekend zijn gebleven. Hoe het komt dat Mr. G. VAN LEEUWEN, de vader van den laatsten eigenaar, aan VAN LENNEP hiervan niet evenzeer inzage heeft gegeven als van de aantekeningen van ROMANUS BOOT VAN WEZEL, is onbegrijpelijk.

De eerste dezer brieven is een dankbetuiging van den dichter voor de hem door prinses AMALIA VAN ORANJE geschonken gouden penning, als belooning voor het door hem gemaakte bruiloftsdicht op het huwelijk harer dochter prinses HENRIETTE KATHARINA met den vorst van Anhalt³⁾.

De brief luidt aldus:

Edele gestrenghe Heer en Ridder.

Men zeght dat'er geen onbeschaemder dier ter weerelt gevonden wort dan een ondanckbaer mensch. Ick zoude my hierom met reden mogen beschuldigen te traegh te zijn in het beantwoorden van uwe Ed. brief, ten waere my ont-

¹⁾ v. L. VII bl. 11; in mijne uitgave 1656—57 bl. 180.

²⁾ Zie de noot op bl. 186 in mijne *Bibliographie van Vondels werken*.

³⁾ Zie het gedicht bij VAN LENNEP VII bl. 707 en in mijne uitgave, deeltje 1657—60, bl. 114.

schuldighde een donckere nevel van weereltsche moeielyckheit, die, juist omtrent dien tyt, mynen onmaghtigen geest benevelde, en belette door te schynen met een dun straeltje van schuldige danckbaerheit voor d' onverdiende genaa en eere der doorluchtighste en miltdaedighste Princesse douagiere my bewezen: waerom ick uwe Ed. by dezen toezende eene geringe blyck van myne zucht, om my eenighzins te wreeken over het ongelyck, my onverdient van haere hoogh gemelte Hoogheit aengedaen, met dien heerlycken Genadepenning, en levende afbeeldinge van den grooten FREDERICK, by my altyt ter eere gedacht. Uwe Ed. gelieve dan deze weinige vaerzen, hoedanige die zijn, aen de voeten der doorluchtighste mevrouwe mynen halve op te offeren, en myne gebiedenis t'haerwaert te bekleeden, met mynen wensch van eeuwig te mogen blyven,

Edele gestrenge Heer en Ridder,

Haere Doorluchtigheits

en uwe Ed. ootmoedige dienaar

J. v. VONDEL.

t'Amsterdam 1659
den 16 van Wintermaent.

Hierby gaen de gedichten van JAN VOS, tot een klein bewys van danckbaerheit, en zyne gebiedenis aen haere doorluchtighste Hoogheit, in wiens dienst hy wensch te leven en te sterven.

Aandoenlijk in dezen brief is de zinsnede over de „donckere nevel van weereltsche moeielyckheit, die, juist omtrent dien tyt, (VONDELS) onmaghtigen geest benevelde.” Het behoeft wel geen nader betoog, dat VONDEL hier doelt op de treurige omstandigheden, waarin hij door toedoen van zijn zoon geraakt was ¹⁾.

Merkwaardig is het onderschrift van den brief. VONDEL biedt uit naam van JAN VOS een exemplaar van diens gedichten aan HUYGENS aan. Dat VOS dit niet zelf deed, maar het aan VONDEL verzocht, is zeker curieus en bewijst dat althans in de tweede helft van December 1659 de verhouding tusschen VONDEL en VOS niets te wenschen overliet. Of er na dien tijd verkoeling tusschen hen is gekomen, moet nog altijd bewezen worden.

De gedichten van VOS waren een jaar te voren in een bundel in 8°. bij JAN VAN DUISBERG te Amsterdam verschenen; vermoedelijk wordt dit boekje hier bedoeld, ofschoon het ook mogelijk is dat VONDEL het oog had op de gelegenhedsverzen, bij gelegenheid van het huwelijk van prinses HENRIETTE KATHARINA door JAN VOS gemaakt en afzonderlijk uitgegeven.

De tweede brief aan HUYGENS is gedateerd 3 Februari 1668. Ook deze is een bewijs van de vriendschappelijke verhouding met den hooggeplaatsten

1) Zie hierover mijn uitvoerig opstel in *Oud-Holland* IV, bl. 113 en volg.

Haagschen hoveling uit een tijd, toen VONDEL door nood gedwongen was de ondergeschikte betrekking aan de Bank van Leening waar te nemen.

Woordelijk luidt deze brief aldus:

Edele gestrenghe Heer,

Zommige kunstbeminders van het goutsmitgilde verzochten aen my iet te stellen ter gedachtenisse van PAULUS VAN VIANE, wiens gelyk de weerelt noit gedragen heeft, en misschien noit dragen zal. Zy hebben hier verscheide afdruxel laeten omdeelen, en vonden geraden ook eenige te senden naer 's Gravenhaege voor de konstbeminners aldaer, en dewyl uwe E. en uw zoon hier onder gerekent zoo namen wy de vrymoedigheid uwe E. ook eenige toe te stieren, om aldaer te laeten uitdeelen aen kenners van de dryfkunst. Uwe E. gelieve dit int goede te duiden, en ick blyve naer gebiedenis,

Edele gestrenghe Heer

Uw Ed. gestrengen ootmoedigen
dienaer
J. V. VONDEL.

t' Amsterdam 1668
den 3 van Loumaent.

Het adres is: den edelen gestrengen heere
CONSTANTYN HUYGENS, heere
van Zuilichem etc.
in 's Gravenhaege.
met een paxken.
de brenger 14 stuy.
veertien st.

Opmerkelijk is de eerste zinsnede van dezen brief. Zou uit het verzoek van „zommige kunstbeminders van het goutsmitgilde” de gevolgtrekking mogen gemaakt worden, dat VONDEL ook wel op bestelling werkte, evenals dat in den laatsten tijd o. a. van STARTER is bekend geworden? Het komt mij voor, dat wij inderdaad dit mogen aannemen.

Uit dezen brief leeren we tevens kennen het juiste jaar, waarop thans de beide gedichten van VONDEL: „De dryfkunst van PAULUS VAN VIANE” en „Op zyne afbeeldinge”, benevens het versje „op de afbeeldinge van den ouden LUTMA” moeten geplaatst worden¹⁾. VAN LENNEP stelde ze op 1669 en VAN VLOTEN

¹⁾ Zie mij • *Bibliographie van Vondels werken* bl. 139, No. 766.

op 1662 met een vraagteeken, terwijl ze door mij zoowel in mijne *Bibliographie* als in mijn uitgaaf van VONDELS werken onder de ongedagteekende gedichten werden gerangschikt.

Waren de beide hier afgedrukte brieven tot vóór korten tijd geheel onbekend, van den nu volgenden was de hoofdinhoud reeds vroeger medegedeeld. Immers BRANDT heeft in zijn *Leven van Vondel* van dezen brief aan JOANNES VAN VOLLENHOVE gebruik gemaakt¹⁾.

Over de eerste kennismaking van BRANDT en VOLLENHOVE door toedoen van VONDEL hoop ik in een volgend opstel in dit tijdschrift het een en ander mede te deelen, naar aanleiding van de belangrijke verzameling brieven door BRANDT aan VOLLENHOVE geschreven, van dezelfde verkooping afkomstig en thans bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, afd. boekerij der Remonstrantsche gemeente aldaar.

Thans volge hier de brief aan VAN VOLLENHOVE, van wien VONDEL na het lezen van diens gedicht *Kruistriomf* zeide: „Daar is een groot licht in dien man, maar jammer dat hy een Predikant is.”

Vernuftige en hooggeleerde heer Vollenhove.

Uw liergezang berst uit een volle ader van de hengstebrom, en ick twyfel of myn verbeteren uw gedicht verbetert of bedorven heeft: want uwe verbetering stelt my als op eenen tweesprong en uw werck valt overal even heerlyck. Ick kenne niemant, zonder pluim strycken gesproken, die u in dit renperck voorbystreeft. Het draeft op SERYNUS heldendraf, en is zeker dien helt waerdigh. Maer wat is 't? de tyden van PINDARUS en HORATIUS zyn lang voorby, en den Duitschen HOMEER magh kunstigh vedelen, maer verdient geen enen druckprys met bedelen. Men verneemt niet van Christus ballingschap, dat stuck is van geleertheit en zinryckheit wel doorwrocht, doch gelyck het hooge liet van SALOMON, van weinigen begrepen. DAMASCENUS, die in de zest heileeu leefde, verhaelt van DIPNAS, den kruismoordenaer, die Christus in zyne ballingschap bejegende, en uit dat aenschyn oordeelde dat er iet goddelyx uitscheen, en hierom hem in zyne moortspelonck bracht, en eerbiedigh onthaelde en weder uitgeleide, een oorsaek van zyne zalige bekeeringe aan 't kruis. Hier zoude een Italiaensch dichter breet op durven

---

1) *Leven van Vondel* achter zijn *Poëzy* (1682 II) bl. 81.

weiden. Zyt hertelyk gegroet en ick blyve, vernuftige VOLLENHOVE, of vollen vruchthoren.

1665, den 13 in Lentemaent
t'Amsterdam.

Uwe E. ootmoedigen dienaar
J. v. VONDEL.

Tot dezelfde verzameling autografen behoorde ook nog een katern in 4o met afschriften van vier brieven door DE GROOT aan VONDEL geschreven en waarschijnlijk van de hand van JOANNES VAN VOLLENHOVE. Deze brieven zijn door BRANDT voor zijn *Leven van Vondel* gebruikt en afgedrukt, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat deze afschriften ten behoeve van de levensbeschrijving gemaakt zijn.

Van den eerste is evenwel slechts een gedeelte gedrukt: waarom dit geschied is, laat zich moeilijk gissen.

Ik laat hem daarom in zijn geheel hier volgen; vooral het postscriptum had BRANDT niet mogen weglaten.

Seer geleerde, treffelyke vrundt.

U.E. bedenkinge, die deselve genomen heeft over het dicht ter occasie van myn vertrek, vinde ik goet. Seer qualyk soude de ergernisse gemydt hebben kunnen werden, ende lichtelyk soude men hem selve quaedt doen sonder my goet te doen. Ik oordeele ook dat U.E. tot een volkomen Poema een bequaem subject bedacht heeft, van den tocht van CONSTANTYN na Rome 't welk soo grooten gewicht heeft medegebraght in de saeken van de werelt. De Grieken roemen CONSTANTYN seer hoogh ende noemen hem den Apostelen gelyk. My dunkt, dat hy geen quaedt Prins en is geweest sedert hy de Christelyke Religie heeft aengenomen: maer gelyk de Christenen hem tot den hemel verheffen soo sie ik dat ZOSIMUS een blint yveraer in 't Heidensch geloof, alles opsoekt, dat hy kan met recht met onrecht om hem te doen klein achten. Doch U.E. seit wysselyk dat het den Poeten recht is de fauten over te sien, ofte niet te geloven van de geenen die sy nemen tot stoffe van haer lof en tot een voorbeeld van deucht. U.E. considereert wel dat daer occasie sal syn om te spreken van de Heidensche en van de Christensche coustumen. Van de eerste heeft U.E. genoeg voorschriften by de Grieksche en Latynsche Poeten ende de oude uitleggers daer op: Ook hebben weinigh voor onsen tydt daervan niet onbequaemlelyk geschreven GIRALDUS ende ROSINUS. De christelyke coustumen van die tijdt kan men sien in de Apologie van JUSTINUS, de werken van TERTULLIANUS, CYPRIANUS, de Consiliën van Neocaesarie, Gangres, Laodicea, Ancyra ende het generael van Niceen, 't welk gelyk ook dat

van Eliberi in Spanje ende 't eerste van Arles in Walschlant syn gehouden ten tyde van CONSTANTYN. 'T beginsel staet my wel aen ende soo voortgaende twyffele niet aen het duiren van het werk. Godt wil daer toe syn segen verleen en ende U. E. met syne familie nemen in sonderlinge hoede.

17 ¹⁾ Augusti 1632.

U. E. gantsch dienstwillige

H. DE GROOT.

Ik bidde doe mijne dienstelyke gebiedenisse aen de goede vrunden, insonder- aen myn Heer de Drossaerdt HOOFT, dien ik ten hooghsten ben geobligeert ende aen d'Heere Doctor COSTER.

Opmerking verdient nog dat in het gedeelte van dezen brief, dat door BRANDT is afgedrukt zoo wel als in de drie andere de vreemde woorden door zuiver Hollandsche vervangen zijn. Zoo o. a. in den brief van 22 October 1639 (v. L. III bl. 715, in mijne uitgave 1637—39, bl. 165) is *affectie* vervangen door *genegentheit*, *magnificentie* door *hoogdraventheit*; in den brief van 28 Mei 1638 *geobligeert* door *verplicht*, *affectie* door *genegentheit*, *geestimeert* door *gewaardeert*.

Voor het overige komen de teksten overeen.

Deze katern werd eveneens aangekocht door den heer A. TH. HARTKAMP, die welwillend mij toestond er gebruik van te maken.

---

1) Boven dit cijfer staat het cijfer 7.

ROTTERDAMSCH E SCHILDERS.

DOOR

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

DE SCHILDERS VOLMARIJN ¹⁾

HENDRICK CRIJNSE VOLMARIJN.

EZE schilder kwam uit Utrecht, waar hij geboren was, naar Rotterdam. Dit leert de oudste aantekening, hem betreffende, welke wij konden vinden. Op 28 Januari 1601 had de eerste aankondiging, op 11 Februari daaraanvolgende de voltrekking van zijn huwelijk plaats in de Gereformeerde Gemeente te Rotterdam. De aantekening in het Trouwboek van die gemeente luidt: „getrouwd HENDRICK CRIJNSE, J. G., van Utrecht, woont opt Kerckhoff, met ARIAENTGEN LEENARTS, J. D., van Rotterdam, woont in den Oppert”.

Herhaaldelijk komt deze HENDRICK CRIJNSE in de Gifteboeken voor, en eerst in eene acte, na zijn dood verleden, wordt zijn familienaam vermeld. Op die

¹⁾ Ook te Amsterdam hebben, naar het schijnt, VOLMARIJNS gewoond. HESSELS vermeldt in zijn *London Dutch Church*, eene attestatie door den Kerkeraad der Gereformeerde gemeente te Amsterdam op 25 April 1657 afgegeven aan eenen „PIETER VAN VOLMERIJN”.

acte komen wij later terug, en hier stippen wij slechts aan, dat hij daar genoemd wordt HENDRICK CRIJNSE VOLMARIJN.

Men zal ons zeggen, dat hij herhaaldelijk in de Gifteboeken van Rotterdam voorkomt, niet overdreven noemen, als wij mededeelen dat wij in de dertig jaren, verlopen tusschen 24 April 1606 en 22 Mei 1636 niet minder dan 46 actes telden ¹⁾, waarbij aan of door hem huizen of erven werden overgedragen. In al die actes heet hij nu eens koopman in schilderijen dan schilder. Van al deze actes zullen wij slechts die mededeelen, waarbij ook andere schilders betrokken waren. Den 28^{en} Juli 1628 verkocht hij aan WILLEM WILLEMSZ VIRULIJ een huis aan de Oostzijde van de Nieupoort of Oppert. Aan den „schilder” DIRCK CLAESS HOFF droeg hij op 18 November 1615 over een huis aan de Westzijde van de Hoogstraat, buiten de oude Schiedamsche poort; aan HENDRICK DANIELSS „mede schilder” op 23 Januari 1617 een huis aan de Zuidzijde van de Leuvenbrugstraat; aan ADRIAAN FRANSS. VERWILT, schilder, op 23 April 1622, twee huizen, naast elkander gelegen buiten de Oude Schiedamsche poort binnendijs. De reeds vermelde DIRCK CLAESS HOFF nam 11 Aug. 1623 van hem over een huis aan de Noordzijde van de Nieuwe Brugstraat (de Lange Leuvebrug), en MAERTEN DE ROIJ, „jegenwoordich wonende tot Utrecht”, kocht van hem op 22 April 1624 een huis aan de Noordzijde van de „Corteleuvenstraat, belent ten Oosten DIRCK CLAESS HOFF ten Westen den vercooper selfs... (voor) de somma van 225 gld. soo aen gelde als aen schilderije ende noch met een custingrentebrieff van 375 gld.”; terwijl dezelfde den 10^{en} Sept. 1625 van hem nog een huis kocht ten Oosten belend aan het vorige. Op 28 Juli 1630 verkocht hij een huis aan de Westzijde van den Schiedamschen dijk, ten Zuiden belend aan de Schildersteeg, waarbij de kooper, een kruidenier, toekreeg „twee schilderijen in vergulde lijsten, hangende in de keuken, wesende d’een een Bacchusfeest en d’ander twee maechden Anna ende Phillis.” De overdracht van dit huis had plaats op 24 Juli 1631 ²⁾. Voegt men hierbij, dat het huis van DIRCK CLAESS HOFF, na diens dood — HENDRICK CRIJNSE was als voogd over zijne kinderen zelf daarbij tegenwoordig — werd overgedragen aan den schilder MOISES VROLOO, en dat HENDRICK CRIJNSE zelf woonde op den Schiedamschen dijk, buiten de oude Schiedamsche poort, dan zal men toestemmen, dat er om dezen tijd vrij wat schilders dicht bij elkander in die buurt waren gevestigd.

Verscheidene panden, welke hij kocht in 1611 en 1612, lagen aan de Zuidzijde van de „Breede Leuvestraat buitensdijcx buiten d’oude Schiedamsche poort;” hij verkocht die in 1614, 1617, 1620. Op den 21^{en} Juli 1621 werd hij eigenaar

¹⁾ Van deze actes werden er drie medegedeeld in de *Rotterd. Historiebladen*.

²⁾ Prot. not. J. v. ALLER ANDRIESZ. Reg. 9 bl. 88; Gifteboek 22 bl. 635.

Oud-Holland, 1894.

van drie erven, naast elkander gelegen buiten de oude Schiedamsche poort, „aen „de westzijde van de Hoochstraat, op den houck van de binnenstraat, tegenover „de lange Loven (of Leuve) brugge¹⁾, belegen van deselve binnen- ofte dwers- „straet aen de suijtsijde, streckende van de Hoochstraet tot achter in de stede „vestsloot toe”²⁾. Op dit terrein bouwde hij aanstonds huizen of hij verkocht daarvan gedeelten om er huizen op te zetten³⁾. Terwijl de Korte Leuvebrugstraat of Breggestraat gelegen is tusschen de Leuvehaven en den Schiedamschen dijk tegenover de Leuvebrug, zal de Leuvestraat, aan de Westzijde van de Hoogstraat, of de binnenstraat, in de acte van 21 Juli 1621 gemeld, liggende tegenover de Leuvebrug en strekkende van de Westzijde van de Hoogstraat of Schiedamschen dijk tot de vestsloot, niet anders zijn dan de Schildersteeg. Den eersten keer ontmoetten wij dezen naam in eene acte van 7 Juli 1630, waarbij HENDRICK CRIJNSE zijn huis aan de Zuidzijde van die steeg tot waarborg stelt, en dan in eene gift van 24 Juli 1631, waarbij hij tot waarborg stelt zijne vier huizen aan de noordzijde van die steeg. Waarschijnlijk kreeg deze dien naam, omdat een groot gedeelte van den grond aan onzen schilder behoorde en hij dien bebouwde.

HENDRICK CRIJNSE behoorde tot de Doopsgezinde vereeniging, welke heette de „Vereenigde Gemeente der Waterlanders.” EDUARD NABELS, Med. Dr. was haar „leeraar.” Hij was geboren te Amsterdam, maar woonde te Alkmaar, toen hij op 1 Juli 1612 te Rotterdam trouwde met GRIETJE CORNELISS., en zich te Rotterdam vestigde⁴⁾. Op 5 Nov. 1625 werd HENDRICK CRIJNSE met hem door de weesmeesters tot voogd benoemd⁵⁾. Op aandrang van den „leeraar” ging de notaris N. VAN DER HAGEN, in het begin van Januari 1634, naar „ADAM DIRCKSE, HENDRICK CRIJNEN, ABRAHAM GERRITSZ. VAN VLEUTEN en THYMAN ALLERTSZ. VAN AMERONGEN, alle dienaers van de gemeente ende derselver saecken.” Een zekere CORN. BOM, die eenige jaren tevoren tot de gemeente behoord had, wilde twee obligaties, die ten laste der gemeente waren, opeischen. De dienaars der gemeente lieten den notaris boeken „dat het hen luiden leet genouch was, dat „den insinuant veel moeyten aengedaen werden, dat zij daartoe geen oorsaecke „gegeven en hadden, gelijk hem selfs well was bekend, doch terwijl den voors. „D. EDUWAERD henluijden 't voors. gelt doet aanbieden & hij sijn recht en actie „op deselve gemeente will behouden, sij daer niet tegen en cunnen doen, & dat

1) Deze brug werd voltooid op 20 Mei 1609 en de Schiedamsche dijk werd van de Zoetensteeg tot de Roode poort bestraat in 1613. (G. VAN REIJN, *Beschrijving der stad Rotterdam*, 1e D. bl. 132 en 135).

2) Gifteboek, Reg. 19 bl. 186.

3) Gifteb. Reg. 19 bl. 401, 466, 480 enz.

4) Stadstrouwregister.

5) Voogdijboek Reg. 3.

„sij oversulcx bereijst sijn 't voors. gelt te ontfangen, belovende den notaris de „voors. penningen te restitueren indien namaels bevonden mochte werden sulcx „te behooren.” Met dit leuke antwoord moest de „leeraar” Dr. ED. NABELS zich te vreden stellen¹⁾.

HENDRICK CRIJNSE was een ijverig kunstkooper. Dit bleek reeds uit het verkoopcontract dat hij in April 1624 maakte met MAERTEN DE ROIJ. Hij toonde echter reeds vroeger en ook buiten Rotterdam zijn ijver. Op 24 Maart 1611 verscheen hij bij Mr. JOHAN MOLIYN, notaris te Delft, om te laten opmaken een contract, door hem aangegaan met HANS STRICK, plaatsnijder te Delft. Hij verklaarde van dezen gekocht en ontvangen te hebben vijftien platen, terwijl STRICK nog voor hem snijden zou „het geschrift in acht comparckementen op de „grooté van Salomons ghebeth, ofte overvloedige rijckdom, ofte indijen meer „schrifts daerin quame, dat hij comparant tselve buijten (d. i. bovendien) sal betaelen”. STRICK moest die acht „comparckementen geschrifts” leveren Kerstmis toekomende, en indien STRICK middelertijd kwam te overlijden, dan zou HENDRICK CRIJNSE gehouden zijn het gesnedene te ontvangen, maar mocht hij voor de ongesneden geschriften korten zes gulden van 't stuk. Bovendien beloofde hij aan STRICK voor de voldoening der genoemde reeds gesnedene en der nog te snijden platen 38 ponden Vlaams, te betalen 5 ponden vls. per jaar, waarvan de eerste termijn zou verschijnen op 16 Jan. 1612²⁾. Uit deze acte ziet men tevens, dat onze schilder een gewikste koopman was. Tot zijne leveranciers van schilderijen behoorde ook de reeds genoemde DIRCK CLAESS. HOFF. Deze verloor zijne vrouw in 1615, en diende dientengevolge op 3 Juni zijn inventaris bij de Weeskamer in; onder de „inschulden” staat in dit stuk genoteerd: „HENDRICK CRIJNSS. schilder debet van geleverde schilderie 80 gld.”

Het huwelijk van HENDRICK CRIJNSE bleef niet kinderloos. Sommige verloor hij, indien tenminste de aantekeningen in het Rekeningenboek van de Kerkmeesters, dd. 1607, 14 à 21 Juli en 1619, 4 à 11 April, waar begrafenissen van „HEINRICK CRIJNEN kint” geboekt staan, hem gelden. Slechts twee zoons overleefden hem, en deze worden genoemd in het testament, dat hij en zijne vrouw op 4 April 1628 lieten maken door den notaris AELBRECHT THOOFT, en op 13 Juni 1635 confirmeerden bij den notaris J. VAN ALLER. Zij verklaarden hierbij, dat hun eenige erfgenaam zou zijn CRIJN HENDRICKSZ., hun oudste zoon,

1) De „Waterlanders” waren eene gemeente van Doopsgezinden te Rotterdam, welke in 1700 zich vereenigde met een andere Doopsgezinde gemeente, de „Vlamingen”. Uit de Aanteekeningen, door den heer J. CRAANDIJK gevoegd bij zijne feestrede ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het kerkgebouw der Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam, in 1875, blijkt dat van de geschiedenis dezer gemeente zeer weinig bekend is. Wat wij hier mededeelen, kan als een kleine bijdrage tot die geschiedenis gelden.

2) Obreen's *Archief voor Nederl. Kunstgeschiedenis* D. V. bl. 37.

in de eene helft, en de „kinderen die LEENDERT HENDRICKSZ., heurl. soon, in „wettige huijwelick sal mogen procreeren, in de wederhelft van alle des langst- „levendens naertelaeten goederen”.¹⁾

Ruim twee jaren later stierf onze schllder en kunstverkooper. In de week van 18—25 October 1637 staat in het Register van Overledenen vermeld de begrafenis van „HENRICK CRIJNEN, schilder, op de Schiedamsche dijk”.

Zijne weduwe liet 9 December 1639 een testament maken bij den notaris N. A. VOGEL, waarbij zij legateeerde „aen de kinderen van CRIJN HENDRICKSZ „VOLMARIJN haren outsten zoon, haer huis ende erve, staende ende gelegen in „de Schilderstraet aen de Noordzij, belegen van seker huijs van haer compt^e. aen „de Oostzijde ende van seker huijs dat LEENDERT HENDRICKSZ VOLMARIJN, hare „andere zoon van haer compt^e. is hebbende, streckende voor van de straet Noort- „waert op soo verre als het voors. huijs ende erfve van haer compt^e. ende van „voorn. LEENDERT HENDRICKSZ. hare soone, daer dit gelegateerde huijs tusschen is „staende, is streckende, vrij van lasten ofte custingpenningen”. Zes jaren daarna, op 2 October 1645 „des avonts omtrent de clocke seven” liet ADRIAENTGE LEEN- „DERTS, wed. van HENDRICK CRIJNSE, poorteresse, zieckelijck zijnde, ten haren „huize, Westzijde van de Hoochstraet, buijten de Oude Schiedamsche poort”, denzelfden notaris komen. Toen passeerde zij een testament, waarbij zij dat van 13 Juni 1635 approveerde voor zoover het accordeerde met het nu gemaakte, en benoemde zij tot universele erfgenamen de kinderen, nagelaten door CRIJN HENDRICKSZ, haar oudsten zoon zal. ged., voor de eene helft, en „’t kindt of kinderen, „die LEENDERT HENDRICKSZ hare andere zoon sal mogen procreeren in de weder- „helft, ende bij gebreke van deze de kinderen van CRIJN HENDRICKSZ, maer dan „zal LEENDERT HENDRICKSZ trecken zijn legitime portie ende vruchtgebruick van „’t deel zijner kinderen hebben, onder toezicht van Weesmeesters”.²⁾ Nadat zij dus zóó voorzichtig mogelijk had besloten ten aanzien van haar tweeden zoon, aan wien zeker iets haperde, kon zij den laatsten adem uitblazen. Zij stierf in de laatste dagen van de tweede week van Januari 1646 „op den Dijk over de Swaen”.³⁾

Op 1 Febr. 1646 benoemden de Weesmeesters, ingevolge het laatste testament, ADRIAEN HAVELAER, secretaris van Hillegersberg, tot curator over de goederen, die bij dat testament gemaakt waren „aen de kinderen die LEENDERT „HENDRICKS mochte komen te procreeren, ende (in cas hij sonder kinderen mochte „komen te overlijden) aen de kinderen van CRIJN HENDRICKSZ, sal. ged., daarvan

1) Prot. not. J. VAN ALLER, Reg. 5, bl. 172.

2) Prot. not. N. A. VOGEL, Reg. 3 bl. 196; Reg. 4 bl. 132.

3) Doodenregister der Weeskamer. De naam van haar man is door den klerk verkeerd geschreven.

„de verm. LEENDERT HENDRICKS het vruchtgebruick is competerende”¹⁾. Op 23 Febr. 1646 leverde ADRIAEN HAVELAER met de voogden over de kinderen, nagelaten door CRIJN HENDRICKS VOLMARIJN, bij de Weeskamer in den inventaris van al de goederen enz., nagelaten door ADRIAANTGE LEENDERTS, weduwe van HENDRICK CRIJNSEN²⁾. Van die goederen kwam de eene helft aan de kinderen van CRIJN HENDRICKSZ; twee zesde parten „daervan het usufruit LEENDERT „HENDRICKSZ ende den eigendomme desselfs kinderen is gemaect ende denselven „LEENDERT HENDRICKSZ voor het resterende seste part, te saemen voor de andere „helft.” De inventaris beschrijft den „inboedel, lijwaet, wolle cledere”; goud, zilver of juweelen waren er niet; wel tin-, koper- en ijzerwerk. De volgende schilderijen worden genoemd:

1. „Een copij nae FRANS FLORIS van Damasones, heel groot, op doeck.
2. Een stuck op doeck, van de coninck Salomon ende de coninghinne van Seba.
3. De contrefeijsels van HEIJNDRIK CRIJNEN & ARIAENTGEN LEENARTSZdr. met haere drie kinderen; wort geseijt bij de ouders begeert te sijn dat hetselve naer hun overlijden soude comen op de outste soon in leven sijnde ende dienvolgende nu op LENERT HENDRICKSS ende van hem op de outste van de kinderen van sa. CRIJN HENDRICKSS. Twelcke hier dient pro memorie.
4. Een groot soort langh van Jacob & Esau — ARIJEN FRANSS.³⁾
5. Een guldens maet vant varcken in de ketel, nae DROOCHSLOOT.
6. Een stuck nae WAPPER van Jephta.
7. Drie fruitagietges sonder lijst. Twee cleyne fruytagitges met baleijne lij. s
Noch een sonder lijst. Een ossenhoofd. Een rondeken fruijtagie. Drie conterfeijtsels van de kinderen. Noch twee van de vader & moeder.”

Verder was er het gewone hout-, glas- en aardewerk en porcelein, benevens enkele boeken. Aan geld was voorhanden 618 gld. De vaste goederen waren: een huis aan de Westzijde van de Hoogstraat, buiten de oude Schiedamsche poort; drie huisjes, naast elkander, aan de noordzijde, en acht huisjes, naast elkander, aan de zuidzijde van de „Schilderstraet.” De meeste huurders dezer huisjes waren nog huur schuldig.

Den 28^{en} Mei 1647 deden de voogden en de curator aan de Weeskamer rekening en verantwoording van hunne ontvangsten en uitgaven. De inboedel, met de schilderijen, was op 26 Januari in het openbaar verkocht, en bracht

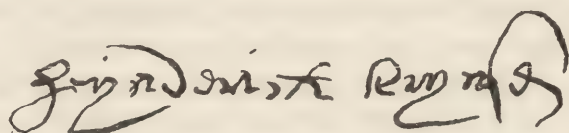
1) Voogdijboek. Reg. 5.

2) Inventarisboek der Weeskamer, Reg. VVV bl. 345 verso tot 353.

3) Bedoeld is A. F. VERWILT.

netto op 856 gld. 11 st. De huizen werden in het openbaar verkocht op 11 Febr. 1646; ook het derde huisje aan de noordzijde van de Schilderstraat, dat ADRIAENTGE LEENDERTSZ had gelegateerd aan de kinderen van CRIJN HENDRICKSZ. Dit bracht op 1069 gld. 8 st. en 12 penn., maar deze som werd niet onder de ontvangsten opgenomen, hoewel LEENDERT HENDRICKSZ beweerde dat zij op den staat der scheiding moest worden gebracht, omdat zijn legitime portie uit dit gelijk uit de andere goederen moest worden begroot. De overige huizen, benevens de achterstallige huren van huizen, kamers en kelders, brachten ruim 18,774 gld. op. De geheele ontvangst bedroeg f 20,248, 10 st. en 12 penn.; de uitgaven aan schuldbriefven der verkochte huizen, enz. waren 11,265 gld. 2 st., 4 penn., zoodat het saldo bedroeg 8,983 gld. 8 st. en 8 penn.

HENDRICK CRIJNSE moest, wegens zijne talrijke transacties, dikwijls zijn naam teekenen. Voor zoover wij weten, gebruikte hij nooit den naam VOLMARIJN, en teekende hij tot omstreeks 1624 HENDERICK, daarna

CRIJN HENDRIJKSZ VOLMARIJN.

Daar zijne geboorte in geen doopboek werd opgeteekend, en ons geen acte ter hand kwam, welke het jaar zijner geboorte aangeeft, meenen wij naar den datum van zijn trouwen te mogen aannemen, dat hij omstreeks 1604 in het leven trad. Op 6 Febr. 1628 verscheen hij op het stadhuis om getrouwd te worden. De inschrijving in het Stadstrouwregister luidt: „CRIJN HENDRICKS van Rotterdam, „Jongman, wonende buiten de oude Schiedamsche poort, ende TRIJNTGE PIETERS, „van Delfshaven, wede van PIETER NABELS, woont aen 't Steijger binnen dese „stede. Present alle burgemeesters”. Zijne vrouw was, gelijk reeds elders is gezegd, een oudere zuster van ARLAENTGE PIETERS, met wie HENDRICK MAERTENSZ SORCH op 20 Febr. 1633 trouwde, en eene dochter van PIETER JACOBZ. HOLLAER en INGETJE ROCHUS. Den 19 Mei 1623 was zij, ook op het Stadhuis, getrouwd met PIETER NABELS, die in het Trouwregister bij abuis genoemd wordt NAPELS ¹⁾,

¹⁾ De inschrijving luidt: „PIETER NAPELS, ionckgesel, woonend binnen Rotterdam, ende TRIJNTGE PIETERS, jonge dochter, woonend op Delfshaven, zijn getrouwt ten dage, jare als naestvoren”, d. i. 19 Mei 1623.

en waarschijnlijk een zoon was van Dr. EDUARD NABELS. De HOLLAERS waren Remonstrant, de familie NABELS behoorde tot de Doopsgezinde gemeente, genaamd de Waterlanders, welke de meer vrijzinnige was en later ook vereeniging met de Remonstrantsche gemeente wenschte. De betrekking, waarin de vader van CRIJN HENDRICKS tot Dr. ED. NABELS stond, kan aanleiding hebben gegeven tot dit huwelijk.

Zeër spoedig na zijn trouwen, op 20 Mei 1628, werd CRIJN HENDRICKS, voor 205 gld. in gereed geld en een rentebrief van 1280 gld., eigenaar van een huis, welks ligging in den Giftboek wordt beschreven: „int Westvierendeel binnen dese stede, besuijden de Hoochstraet aen de Haven tusschen de Spoeije ende Mercktveld, belent ten westen de gemeene stege”.¹⁾ In dit huis bleef hij wonen tot zijn dood, o. a. volgens de testamenten, welke hij ten zijnen huize liet maken op 8 Dec. 1632 en 16 Febr. 1644, en die de kortere maar voor ons duidelijker opgaaf behelzen, dat dit huis gelegen was op het „Smalle Steijger bij het Speuij”. Toen hij het eerste van deze testamenten door den notaris N. A. VOGEL (Protocol, Reg. 2, bl. 67) maken liet, lag hij „sieck te bedde”. Tot zijne universeele erfge-name benoemde hij zijne vrouw, en hij bepaalde, dat deze aan de kinderen, als zij mondig waren geworden, zou uitkeeren „in alles de somme van 300 car. gld. als legitime portie”. Hij wilde van geen voogden weten en sloot de weeskamer uit. „KRIJN HEIJNDERIJCKS VOLMARIJN” — zóó teekende hij dit stuk — herstelde echter van zijne ziekte. Nog geen twee maanden na den dood van zijn vader, op 14 Dec. 1637, passeerde hij bij den notaris A. HUIJSMAN (Prot. Reg. 8, bl. 171) de acte, welke reeds in dit Tijdschrift, negende jaargang bl. 222 werd medegedeeld, waarbij hij het huis aan de Noordzijde van de Schildersteeg, dat hem door zijne ouders was geschonken (blijkens het testament, door zijne moeder op 9 Dec. 1639 bij den notaris A. VOGEL gepasseerd), verkocht aan SIMON DE VLEIEGER voor 900 gld., te betalen in schilderijen, en waarvan de overdracht door zijne vrouw, met eenigszins gewijzigde voorwaarden, eerst plaats had op 30 Juli 1638²⁾. Indien TRIJNTGE PIETERS dit doen moest om afwezigheid van haren man, dan was deze eerst kort te voren vertrokken. Immers, op 1 Mei 1638 gaf hij, als echtgenoot van TRIJNTGE PIETERS, met HENDRICK MAERTENS SORCH, zijn zwager, en ROCHUS PIETERS HOLLAEER, zijn schoonbroeder, en voor twee andere zwagers, bij den notaris J. VAN ALLER ANDRIESZ. (Prot. Reg. 13, bl. 444), machtiging aan de voogden over de kinderen van een vierden zwager, om de helft van een

¹⁾ Gifteboek Reg. 21, bl. 105. In de acte wordt hij genoemd „QUIRIJN HENDRICXS schilder, ge trout TRIJNTGE”.

²⁾ Zie *Rotterdamsche Historiebladen*. Gifteboek, Reg. 26, bl. 106.

huis te Maassluis te verkoopen. Hij deed dit, gelijk de anderen, als erfgenaam van zijne schoonouders. De procuratie, welke zijne vrouw in staat stelde de overdracht op 30 Juli te doen, was trouwens — blijkens die acte — gepasseerd op 19 Juli van hetzelfde jaar. Waar hij zich toen bevond en hoe lang hij weg bleef, dat kunnen wij niet zeggen. Het eerste bewijs dat hij weder te Rotterdam was, is eene acte van 12 Juni 1640, gepasseerd bij den notaris A. KIEBOOM (Reg. 6, bl. 120), door hem medeonderteekend, waarbij „GEURT SCHILTHOUWER, tegenwoordich woonend binnen Montfoort”, aan zijne moeder transporteerde de huurpenningen van het, op 24 Juli 1631 door hem van HENDRICK CRIJNSE gekochte huis en van drie kelders, op den hoek van den Schiedamschen Dijk en de Schildersteeg. Op den 21^e Juli daaraanvolgende werd graf No. 53 in de Prinsekerk op zijn naam gezet.¹⁾

Met een enkel woord is reeds gezegd, dat hij den 16 Febr. 1644 bij den notaris N. A. VOGEL (Reg. 4, bl. 95) een testament passeerde. In drie opzichten verschilt dit testament van het vorige, dat dan ook herroepen werd. Men ziet iets van dat verschil reeds in den aanhef: „CRIJN HENDRICKS VOLMARIJN ende „TRIJNTGE PIETERS, echte man ende wijff, poorter ende poorteresse, mijn notaris „wel bekendt, gesondt van lichame”. Het andere verschil is, dat nu de eerst stervende den langstlevende erfgenaam maakt, mits deze hun kind of kinderen opvoede, en hun tezamen, als zij tot mondigen staat zijn gekomen, uitkeere — niet meer 300, maar 3000 gld. als hun legitime portie.

Hoe gezond onze schilder zich ook voelde, zijn laatste uur zou spoedig slaan. Het Register van overledenen toch meldt, dat hij in 't laatst der week van 20 tot 27 Augustus 1645 stierf: „KRIJN HEIJNDRIKS, de vrouw TRIJNTGE PIETERS, „op 't Cleijn Steijger bij 't Spui”. Ook bij zijn laatste testament had hij de Weeskamer uitgesloten, en zijne vrouw tot voogdes benoemd, met macht om een of meer bekwame personen te assumeeren, en toen zijn moeder in Januari 1646 overleden was, werden den 1^{en} Februari op TRIJNTGE's verzoek, waarschijnlijk om de uitgebreide administratie over de nu openvallende erfenis, ADRIAEN PAULUSS en CORNELIS GIJSBERTS VAN ARCKEL door de Weeskamer aangesteld tot medevoogden.²⁾ Deze heeren hadden echter ternauwernood hunne taak aanvaard, of TRIJNTGE PIETERS stierf. In het Register der overledenen staat, in de week van 8—15 April 1646: „TRIJNTGE PIETERS, wede van CRIJN HENDRICKSZ „schilder, op 't Cleijn Steijgertje bij 't Spuij”. Nu benoemde de Weeskamer op 11 April — vóór dezen datum was zij dus overleden — „ROCUS PIETERSZ.

¹⁾ *Rott. Historiebladen.*

²⁾ Voogdijboeken. Reg. 5.

HOLLAERDT, coopman, ende HENDRICK MAERTENSS (SORCH) schilder" tot medevoogden van moederszijde over de weeskinderen. ¹⁾ De voogden ADRIAEN PAULUSS en VAN ARCKEL verkochten, op den 16 Mei, drie huizen aan de zuidzijde van de „Schilderstraat", welke opbrachten 3502 gld. 15 st. ²⁾ Op 24 Mei verkochten de vier voogden het huis op het „Cleijne Steijger bij 't Spuije", volgens de oude giften, ook die van 20 Mei 1628, het huis dus waarin CRIJN HENDRICKS en zijne vrouw hadden gewoond, en waar — zooals wij nu vernemen — uithing „'t Hemelrijck", voor 5467 gld. 10 st. ³⁾ Den 29^{en} Augustus verkochten de voogden van vaders zijde twee huizen aan de zuidzijde van de Schildersteeg, voor 2283 gld. 3 st. 12 penn. ⁴⁾ en den 26 Oct. twee huizen aan de noordzijde en twee aan de zuidzijde van de Schildersteeg, voor 4243 gld. 7 st. Den 11 Jan. 1647 werden verkocht een huis aan de westzijde van den Schiedamschen Dijk en twee huizen aan de zuidzijde van de Schildersteeg, voor 7311 gld.; en eindelijk op den laatsten Januari 1647 nog een huis aan de zuidzijde van die steeg, voor 1233 gld. 4 st. 8 penn. ⁵⁾

Van grooter interest is voor ons de inventaris der goederen, nagelaten door TRIJNTGE PIETERS, weduwe van CRIJN HENDRICKSZ VOLMARIJN, die op 12 Maart 1648 bij de Weeskamer werd ingediend door ADRIAEN PAULUSS, HENDRICK MAERTENS SORCH, TEUNIS GIJSBERTSS. VAN ARCKEL, nevens ROCHUS PIETERSS HOLLAER, voogden. ⁶⁾

In dezen inventaris, welke, jammer genoeg, zeer slordig en onduidelijk geschreven is, worden genoemd ruim 200 schilderijen. Op onderstaande lijst zijn de stukken, welke aan denzelfden schilder worden toegekend, zonder nadere omschrijving, bijeengeteld, zoodat het cijfer achter den naam des schilders aanduidt het aantal werken van zijne hand.

Een schilderij van ROELOF COETS. 3.
Een schilderij van THOMAS WIJCK. 3.
Een schilderij van JAN PIETERSZ VERSCHUER. 7.
" " " VAN DER AST. 2
" " " HENDRICK MAERTENS
" " " SORCH. 2.
" " " BRAMER. 7.
De vijf sinnen van Falomedes (PALAMEDES).
Een schilderij van JAN TEUNISS. VERMEULEN. 2.
" " " JAN OLOFS.

Een schilderij van SIMON DE VLEGER. 3.
" " " PR. MULIER.
Een tempeltje van ANTHONIJ DE LORIJNE.
Een stuckie van PR. DE BLOODT. 7.
Een dito van JAN PIETERSZ VERMOLEN.
Een dito van MUJTTGIES (?) 3.
Een stuck van MUJLTGES.
Een stuck van A. MUJLTGES. 2.
Een stuck van MULTIES.
Een dito van ABRAHAM VAN BEIJEREN. 3.

¹⁾ Voogdijboeken. Reg. 5.

²⁾ Gifteboeken. Reg. 30 bl. 96.

³⁾ Gifteboeken. Reg. 30, bl. 102.

⁴⁾ Gifteboeken. Reg. 30, bl. 134 en 135.

⁵⁾ Gifteboeken. Reg. 30, bl. 154 en 158.

⁶⁾ Inventarisboek der Weeskamer. Reg. YYY, bl. 174.

Oud-Holland, 1894.

- Een blompottie van ABRAHAM VAN BEIJEREN.
 Een stuck van ORLEANS. 2.
 Een tempeltje van de Phoorne (DE LORME) 3.
 Een vijf sinnetjes van QUORGE (?)
 Een stuckie van PIETER HATTICH. 6.
 Een bankettie van GERRIT VAN VUCHT. 30.
 Een stuckie van PALAMEDES.
 " " " VAN DER POEL. 2.
 Een tronitgen van den porter. (DE POORTER?)
 Een stuckie van Pr. VERMOLEN.
 Een ovaaltgen van LAMBERT ROCHUS. 12.
 Een copiecken van LAMBERT ROCHUS. 31.
 Twee spaeneties van VAN DER VUCHT.
 Een spaentgie (?) van G. VAN DER VUCHT. 7.
 Een stuckie van STOOP.
 Een dito van A. C.
 " " " JAN HERMSS. VINCK. 28.
 " " " FRANS D'HULST. 14.
 " " " GROENENWEGEN. 2.
 " " " BLEIJCKER. 2.
 " " " JACOB WAJER. 2.
 " " " HENDRICK DE MEIJER.
 Een bordeeltge op doeck.
 13 stucken van de passie van BREMER.
 (BRAMER?)
 Een stuck van VILLARIS (J. VILLEERS.)
 Een ovaal van " "
 Een stuk van JACOB VOLARIS "
 Een stuck van VILAERS. 8. "
 Een stuckie van BUIJTEWECH.
 Een doeckie van HONDEPOTEN
 (HONDECOETER?). 2.
 Een stuck van WIJNTRACK. 2.
 Een dito van DIRCK STOOP.
 20 stuckges van de passie van HIPSE MARTENSS.
 Een ovaal van VINCK.
 Een stuckie van VINCK. 4.
 Een doeck van CASTELEIJN.
 Een stuck van HEDA. 2.
 Twee troontjes van RIJNBRANDT. (REMBRANDT.)
 Een stuck van COUWENBERCH. 2.
 Twee stuckies van een vrou geschildert.
 Een stuck van H. B.
 Een stuck van ALST.
 " " " DIRCK DARENTS.
 Een copytge van Pr. CREIJN (PIETER CRIJNSE
 VOLMARIJN). 3.
 Een copietge van Pr. CREIJN 4 "
 Een spaentie van PIETER CREIJN. "
 Een stuck van PIETER CRIJNEN. "
 Een stuck van BENIAMIN CUIJP. 4.
 Een dito van J. COLIBIER.
 Een dito van DROOGSLOOT. 2.
 Een stuck van MARTEN STOOP. 2.
 Een copie na JORDAENS.
 Een stuck van PIETER VROOMANS. 6.
 " " " PIETER CLAESS. 2.
 " " " ADRIAEN VAN VENNE. 22.
 " " " ISACK OSTADE.
 " " " GERRIT VAN DER VUCHT. 18.
 " " " PIETER VAN DUEREN. 6.
 Een lantschap van JOOST DEN VOLDER.
 Een stuckie van " " "
 Een stuck van PIETER DUIJVELS.
 " " " FRANS HALS.
 Een tronije van JAN VAN VLIEDT.
 Een stuck van VAN LEEUWE. 2.
 Een watertge van JAN PIETERS. VER-
 SCHUEREN. 2.
 Een stuck van WILLEM BONDEL. 8. (WILLEM
 VAN DEN BUNDEL.)
 Een copietie van WOUTER CNUIJF. (W. KNIJF.)
 Twee stucken van dito.
 Een stuck van FLORIS VERSHOTEN. 10.
 " " " CORNELIS CRUIJS.
 " " " ?
 " " " PIETER VAN AS. 2.
 " stucktje van VERHAGEN.
 " " " PIETER QUAST.
 " stuck " LAMBERT WILLEMS.
 " " " SALOMON RUIJSDAEL.
 " " " FRANS OLIVIERSS.
 Twee " en een lantschap van ELSEVIER.
 Een " van ?
 " " " OSTADE. 3.
 Twee Ovaaltges van SARA VAN RIJSE.
 Een stuck van ?
 Een stuck van Saul.
 Een stuck van Fr. VERMOLEN. 3.
 Een stuck van WILLEM COOL. 4.
 Een copytge van VINCK.
 Een van JAN TENISS. (J. T. VERMEULEN).
 Een stuck van den ouderdom.
 " " " CNUIJF.
 " " " VERMOLEN. 2.
 " " " OVERBEECK.
 " " " FRANS BRUIJL.
 " " " C. L.
 " " " HERMANSS. VINCK.
 " " " POT.
 " " " JACOB PEIJ.
 " " " Pr. MOLIER. 2.
 " " " NERANUS.
 " " " VERMEULEN.

Een stuck van DIRCK VERHAERT.

" " " COLS.
" " " JACOB SEVERIJN (SAVERIJ?)
" " " HEEMSKERCK.
" " " ROELOF PIETERSS.
" " " S. B. R.

Een nachtie van C. S. V. S.

" copijtge van B. VAN LEEWE.
" stuck van CRIJN HENDRICKSS. (VOLMARIJN)
" stuck van ARIE JANS.
" " " GOIJER (VAN GOIJEN?)
" " " P. COELS.

Op deze lijst volgt een rubriek „Paneelen & ongenomineerde schilderijen als dosijnwerck & anders”, welke worden opgegeven naar de maat, en:

5 groote soorten wesende schetsen van JAN WOUTERS.
6 salvators wesende schetsen van JAN WOUTERS.
2 tornojen van CRIJN HENDRICKS (VOLMARIJN.)
2 stoetertges van SAFTLEVEN.
5 stuckies vol beelddetges om landschappen mede te stoffeeren.
138 schilderijen met vergulde lijsten soo groot als clijn.
107 schilderijen met swarte lijsten.

Van de boekschulden noteeren wij:

De suster van SIJMON DE VLEIGER debet per reste van geleverde kaes 9 stuivers.
JAN VAN BEIJEREN van geleverde winkelwaren 8 gld. 2 st. 8 penn.
JACQUES DE GROOT van geleverde verwe 16 gld. 10 st.
VINCENT CASTELEIJN tot Amsterdam van geleverde verwe 9 st.
PIETER VROLOO, den soon van MOJSES, is schuldich over kaes 2 gld. 5 st. 6 penn.
MATSJES BORLO, voor welke schult PIETER MOJSES gesproocken heeft, over verwen
4 gld. 17 — 8.

JAN SPANGAERT debet over geleverde verwen.....	1 gld. — 13 st. — 12 p.
AERT JANSZ. debet uts.....	1 — 14 — 8
De bailgow van Heenvliet uts.....	9 — 8 — 0
PIETER VAN SANDER uts.....	10 — 0 — 0
CLAES CLAESS uts.....	14 — 11 — 8
JAN ANDRIESS. uts.....	6 — 12 — 8

VAN DER VENNE schilder in den Hage staet schuldich 49 gld. 9 st. dewelcke schult hij seijt te niet gedaen te hebben door leverantie van schilderijen aen CRIJN HENDRIKSS., hetgeen hij heeft bewesen.

BRAMER den schilder tot Delft, staet schuldich te sijn 10 gld. 4 st., doch naderhandt bevonden betaelt te sijn.

PIETER GROENEWE(GEN) tot Delft	debet 4 gld. 16 st.
WILLEM BUIJTENWEEGS (BUIJTENWECH)	„ 8 — 10 — 4
ABRAHAM SACTLEVEN.....	debet per reste 29 — 2 — 10
JAN VAN HALE.....	debet 0 — 17 — 8
GERRIT VAN DER VUCHT, tot Schiedam	„ 37 — 9 — 0
HUIJBERT CAJMAX	„ 2 — 17 — 0
PIETER VROMANS schilder.....	„ 14 — 5 — 14
JACOB MOURISS schilder.....	„ 11 — 10 — 0
JACOB ARIJENSS schilder.....	„ 10 — 8 — 10
HEIJN DE MEIJER.....	„ 14 — 15 — 10
TRIJNTGE Nicht off LAMBERT ROCHUSS.....	„ 19 — 4 — 4
CONINCK den schilder.....	„ 0 — 16 — 0
CORNELIS VAN ERVEN (CORN. VAN NERVEN).....	„ 3 — 2 — 4

PIETER DE BLOODT.....	debet	ogld.	2 st.	6
EGBERT WOUTERSS. schilder.....	„	15	— 2 —	6
JAN WOUTERSS. schilder.....	„	22	— 15 —	14
GIJSBERT JOOSTEN schilder.....	„	64	— 4 —	12
VILLARIS (J. VILLEERS).....	„	66	— 17 —	8

Uit dezen inventaris blijkt, dat CRIJN HENDRICKSS. VOLMARIJN, dien wij nergens vermeld vonden als koopman in schilderijen, gelijk met zijn vader het geval was, dien handel dreef wellicht op grooter schaal, en dat zijne weduwe deze zaak, zoowel als den winkel van verfwaren behield, en tevens kruidenierswaren verkocht. Het laatste blijkt ook uit andere inventarissen. Wij vonden o.a. in den inventaris der nalatenschap van ADRIAEN LEENDERTS, welke op 23 Febr. 1646 bij de Weeskamer werd ingeleverd, dat aan „TRIJNTGE PIETERS, weduwe „van sal. CRIJN HENDRICKSZ over cruidenierswinkelwaren” kwam 12 gld. 14 st. En dit is niet vreemd; de vrouw van SORCH hield een linnenwinkel en de vrouw van DE LORME een lakenwinkel.

Een groot aantal bekende schilders, wier werken tot ons zijn gekomen, zelfs een FRANS HALS, de OSTADE's, SAL. RUIJSDAEL, A. VAN BEIJEREN, ADR. VAN DE VENNE, waarschijnlijk REMBRANDT ook, waren in het magazijn van CRIJN HENDRICKSZ. VOLMARIJN vertegenwoordigd. Maar ook treffen wij er verscheidene schilders aan, slechts bij naam bekend, en niet weinigen, wier naam tot dusver niet was vernomen. Van enkelen zouden wij uit de Rotterdamsche Archieven nog wel iets kunnen mededeelen, maar wij stellen dit liever uit om ons nu slechts met de VOLMARIJNS bezig te houden.

De voogden vonden de administratie over de nalatenschap te bezwarend, en de Weeskamer benoemde den 8^{en} Mei 1648, op hun verzoek ARENT SIMONS VERMEIJ tot administrateur „over de goederen der weeskinderen van CRIJN „HENDRICKS VOLMARIJN aenbestorven, soo door doode ende overlijden van „ARIAENTGE LEENDERSdr. haerlieder grootmoeder van 's vaederszijde als van „TRIJNTGE PIETERSdr. haer moeder”.¹⁾ Uit de nalatenschap der eerste was, blijkens rekening der voogden van 18 Nov. 1647, den kinderen bij de scheiding op 28 Mei 1647 aanbedeeld 9272 gld. 3 st. 4 penn., waarvan 9221 gld. 13 st. was belegd in obligaties en 71 gld. 13 st. was betaald.

Op 12 Maart 1648 deden de voogden rekening van hunne administratie tot den dag waarop VERMEIJ deze had overgenomen. Uit deze rekening teekenen wij aan, dat aan verkoop van schilderijen was ontvangen 122 gld. 10 st. 12 penn., aan DIRCK WILLEMSS voor lijsten was betaald 25 gld., aan trekpenningen bij het

¹⁾ Voogdijboek. Reg. 5.

verkoopen van schilderijen 75 gld. 10 st. en dat de begrafeniskosten hadden bedragen 80 gld. 4. Belegd was voor een bedrag van 4000 gld. en de voogden gaven aan VERMEIJ hun kasgeld 1487 gld. 3 st. 8 penn. De rekening van den administrateur VERMEIJ behelst belangrijke gegevens. Hij had ontvangen van :

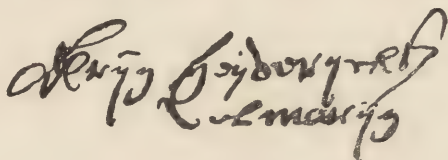
ABRAHAM SAFTLEVEN voor 180 schilderijen	357 gld.	7 st.	
A. CAIJMAX voor 105 schilderijen	208 —	18	
JAN MOLIJN voor 21 schilderijen	92 —	0	
N. CALFSPOOT voor 1 schilderje	30 —	0	
MAGDALEËNTGE ter saecke voors	8 —	4	
JAN den drager „ „ „	17 —	0	
LEENDERT HENDRICKSS ter saecke voors	15 —	0	
Voor verscheijde schilderijen, gelijst ende ongelijst, genumbreert als niet genumbreert, bij LEENDERT HENDRICKSS VOLMARIJN van desen boedel gecoft	1034 —	10	
AMBROSIOUS VAN DER LAEN voor 1 schilderje	11 —	0	
CAIJMAX voor 12 schilderijen	42 —	0	
MICHIEL MARINUS ebbenwercker voor 17 schilderijen	48 —	18	
JAN CORNELISS HASEVOET mede oer koop van schilderijen	10 —	18	
N. VERLOO schilder, ter saecke voors	59 —	0	
ANNETGE HENDRICKS, voor een paneel	1 —	3	
H. MARTENSS SORGH voor een boeckken goud	16 —	0	
WILLEM VAN DER DUIJN voor winkelwaren	1289 —	10	4
Verscheijden schilderijen bij DIRCK VAN ROIJEN vendumr. in 't openbaer verkocht	3371 —	18	
Mede verscheijden schilderijen door voorn. vendumr. in 't open- baer verkocht	1724 —	1	
Voor het goud en de juweelen enz. in den boedel	1668 —	9	

Onder de boekschulden staat: „WILLEM BUIJTEWECH aen doeck 8 gld 10 st. 14 penn. doch alsoo hij den doeck van 3 gld. wederom heeft geleverd, soo is bij den rendant alleen ontfangen 5 gld. 10 st. 14 penn.”

Tevens leert deze rekening de kinderen van CRIJN HENDRICKS kennen. Onder afzonderlijke rubrieken vinden wij er de uitgaven gedaan, ten behoeve van PIETER, JACOB, JAN en INGETJE CRIJNEN. Deze kinderen waren nog minderjarig, en de administrateur beheerde nog verscheidene jaren hun erfenis. Hij deed dit op 15 April 1651, op 13 Augustus 1655, toen ook tegenwoordig was „PIETER de outste der kinderen”. Op 25 November 1655 had de boedelscheiding plaats, maar INGETJE was toen nog minderjarig, en eerst op 24 Juli 1658 diende de administrateur zijne laatste rekening in, als administrateur over INGETJE VOLMARIJN, minderjarige dochter van CRIJN HENDRICKS VOLMARIJN, in tegenwoordigheid der voogden en van „JACOB ALLERDEIJ, koopman tot Amsterdam”, den echtgenoot van INGETJE.¹⁾

¹⁾ In de *Rotterdamsche Historiebladen* wordt INGETJE de dochter van LEENDERT HENDRICKSZ VOLMARIJN genoemd, wordt JACOB niet vermeld en JAN ouder geacht als PIETER.

Toen CRIJN HENDRICKS VOLMARIJN gestorven was, werd hij ter ruste gelegd in het graf No. 53 in de Prinsekerk, dat hij op 21 Juli 1640 had gekocht.¹⁾ Hij schreef zijn naam

Hoogstwaarschijnlijk had GER. VAN SPAEN op hem het oog, toen hij in zijne *Beschrijving der stad Rotterdam* verzekerde: „VOLMARIN was een uitstekend historijschilder”. Maar dit kan ook op CRIJN's zoon JOHANNES slaan.

Er is, voor zoover ik weet, maar één schilderstuk van zijne hand tot ons gekomen. Dit is in het bezit van Jhr. REPELAER, op de uit CUIJP's geschiedenis bekende buitenplaats Dordtewijk, bij Dordrecht. Een kolossaal doek, hoog ongeveer M. 2.20 en breed ongeveer M. 1.50. Het stelt Jezus en de Emmausgangers voor. Achter een tafel zit Jezus, het hoofd omhoog geheven en voor de borst een brood houdende, dat hij met beide handen breekt. Zijn haar, knevel en kinbaard zijn blond. Hij draagt een paarsblauw kleed met rood overkleed, dat over den linkerschouder valt. Zijn gelaat is verlicht door de kaars, welke op de tafel staat, naast een schotel met een gebraden kip, een porceleinen kommetje en een tinnen kannetje. Rechts zit de eene Emmausganger, een jongman, met gevouwen handen, half geopenden mond en verstomd gezicht. Voor hem een broodje en meer naar voren een Dortsch rijnwijnglas en een mes. Ook deze jonge man heeft blond haar, knevel en sik. Hij draagt een blauwgrijs kleed met zwarte belegsels en omslagen en een wit omgeslagen boord met rood lint toegestrikt. Links zit de tweede Emmausganger. Deze houdt de rechterhand voor de kaars, zoodat men de vlam niet ziet, waarvan de gloed tusschen zijne vingers door op de gezichten der drie personen en op de tafel valt. Hij heeft dik krullend haar en draagt een langen baard; zijn overkleed is bruin; een gordel omsnoert zijn midden; een wit wollen kleed ligt in plooiën over zijn benedenlijf. Achter hem staat een jongen, met het gelaat naar voren, die op beide handen een tinnen schotel met een pastei draagt. Rechts van zijne handen ziet men nog 't hoofd van een grijsaard op den achtergrond.

Het stuk, vooral het licht, herinnert sterk aan de Utrechtsche school,

¹⁾ *Rotterdamsche Historiebladen* bl. 724.

en dit is geen wonder, want hij was een leerling van zijn vader, die uit Utrecht te Rotterdam kwam. Het stuk is geteekend, op groter schaal:

C Holmarin
A° 1631

LEENDERT HENDRICKSZ. VOLMARIJN.

Deze schilder, de jongste der beide zonen van HENDRICK CRIJNSE, is reeds genoemd bij de vermelding van de testamenten zijner ouders. Het maakt geen voor hem gunstigen indruk, dat deze hem voorbijgingen en tot erfgenaam van de helft hunner nalatenschap aanwezen „het kind of de kinderen, welke hij in wettig huwelijk sal mogen procreëren”, en dat „bij gebreke van dese” de kinderen van zijn broeder de geheele nalatenschap zouden krijgen, en hij slechts zijn legitime portie en het vruchtgebruik van het deel dat aan zijne kinderen was toebedacht. Die bepaling staat reeds in het testament van 13 Juni 1635, en werd bij dat van October 1645 gehandhaafd.

Toch was LEENDERT in 1645 reeds sedert verscheidene jaren gehuwd. In het Stadstrouwregister staat op 27 Febr. 1639 (de *Rotterdamsche Historiebladen* zeggen bij abuis 1637) ingeschreven het huwelijk van LEENDERT HENDRICKSZ VOLMARIJN, jongman, met SARA BASTIAENSdr. DE HAES, weduwe van ADRIAEN JACOBSZ KEIJZER. Dit huwelijk kan dus moeilijk geacht worden de oorzaak te zijn van de ontstemming zijner ouders. Nog minder kan als zoodanig beschouwd worden het feit, dat hij op 11 Januari 1644 voor f 1000 een huis verkocht ¹⁾, dat zijne ouders hem, blijkens het testament zijner moeder van 9 Dec. 1639 ²⁾, hadden geschonken en dat gelegen was aan de Noordzijde van de Schildersteeg, ten Oosten belend aan het huis, waarvan SIMON DE VLIET eigenaar was, en ten Westen aan een huis, dat aan zijne moeder behoorde. ³⁾

Wat de oorzaak moge geweest zijn, uit het testament van zijne ouders en uit de aanstelling van een curator over de aan zijne kinderen toegedachte erfenis door Weesmeesters — veertien dagen na het overlijden van zijne moeder — blijkt dat men hem die erfenis niet toevertrouwde. Misschien was hij een slecht financier. Dit vermoeden wij, omdat hij op 4 Mei 1639 eene schuldbekentenis

1) *Rott. Historiebl.* p. 724.

2) Protocol Not. A. VOGEL. D. 3, bl. 196.

3) *Gifteboek* Reg. 28 bl. 356.

van f 500 voor geleend geld passeerde bij den notaris A. VAN DER GRAEFF, waarvoor zijne moeder borg bleef; wat den 8^{en} Febr. 1641 weder geschiedde voor een bedrag van f 400.

Den 18^{en} Februari 1642 kocht hij voor f 900 een huis aan de Oostzijde van de Baanstraat. Toch verliet hij niet lang daarna de stad.

In de rekening der voogden van 28 Mei 1647 staat een post voor een bode „dat hij tot Leijden is gereijst om LEENDERT HENDRICKS de tijding te „brengen dat zijn moeder ARIAENTGE LEENDERTS zal. overleden waere ende dat „hij LEENDERT HENDRICKSZ. soude gelieven tot Rotterdam te comen”. Een andere post op die rekening leert dat hij aan dit verzoek gehoor gaf, en dat hij te Leiden woonde. Die post luidt, dat hem, volgens gemaakt accoord, na de scheiding door de respectieve erfgenamen f 80 zou betaald worden „ter saecke „dat hij met sijne vrouw sedert 't overlijden van sijne moeder tot dat alle de „goederen vercocht waren, sijnde omtrent vier maenden, den boedel van 't sterff- „huijs heeft bewaert, ende soo lange van Leijden uijt zijn huijs heeft moeten sijn.”

LEENDERT vertoefde dus van Januari tot half Mei 1646 te Rotterdam. Uit de nalatenschap van zijne moeder kocht hij een huis aan de Westzijde van den Schiedamschen Dijk voor f 6200, die hij betaalde met f 2000 gereed geld en een rentebrief van f 4200, welke gepasseerd werd op 11 Jan. 1646. Wij kunnen niet zeggen, of hij te Rotterdam bleef, dan of hij naar Leiden terugkeerde. Zeker is dat hij in Juni 1646 te Rotterdam woonde. Dit blijkt uit de volgende acte uit het protocol van den notaris P. VAN LEEUW (Reg. 4, bl. 87) welke hem als kunstkooper kennen doet en ook merkwaardig is om de daarin vermelde schilders

Compareerden op 4 Juni 1646 MEIJNDERT AELBERTSZ. BUIJTENDIJK, out 36 jaeren LAMBERT WILLEMSZ. SNIJERS, out 35 jaeren, JACOB BELLEVOIJS, out 25 jaeren, ende CAEREL DE BAVOIS, out 21 jaeren of elcx daeromtrent (allen wonende binnen deser stede), Ende hebben ten versoucke van AUGUSTIJN VROLOO ende HENDRICK DE MEIJER, mede woonende alhier, geattesteert ende getuijcht hoe waer is, dat sij attestanten op huijden ten huijse van de voors. attestant MEIJNDERT AELBERTSZ BUIJTENDIJK, herbergier alhier, hebben gehoord dat de requiranten met LEENDERT HEIJNDRICKS VOLMARIJN, mede woonende alhier, in woorden waren wegens 't staen van 't vercoopen haerder kunst, ende sijl. onder andere redenen metten anderen overkomen ende veraccordeert sijn dat hij VOLMARIJN van nu aff niet en sal vermogen met eenige kunst voor te staan ofte deselve te venten binnen ofte bujten Middelburch ende Vlissingen, ende dat deselve plaetse die hij VOLMARIJN in deselve stede in huij heeft soo van hem selven ofte actie maeckende van sijn broeders CRIJN HEIJNDRICKSE VOLMARIJN zal. erfgenamen, bij de Requiranten in huiere sullen werden gebruijckt sonder eenich goet als vooren daer te mogen venten ofte vertieren, mits dat de Requiranten aen hem VOLMARIJN souden betaelen de somme van twaelff gld. sonder meer”.

Geteekend: Meijndert A. Buijtdijck, Lambert W. Snijers, Jacob Bellevoijs, Carel de Beauvois, en met het merk der getuigen Willem Steen en David Leendertsz.

Uit deze acte blijkt dat LEENDERT te Middelburg en Vlissingen een verkoopplaats had, en dat AUG. VROLOO en HENDRICK DE MEIJER door hem hun werk daar niet wilden laten verkoopen en zijne verkooplokale aldaar van hem huurden. Hij was dus ook kunstkooper, en dat hij dit op geen geringe schaal was, blijkt ons reeds uit de rekening op 12 Maart 1648 overgelegd door den administateur der nalatenschap van zijn broeder, volgens welke hij uit die nalatenschap schilderijen kocht tot een bedrag van 1034 gld. 10 st. Met zijne schilderijen trok hij het land door. Dit blijkt ook uit den door Dr. A. BREDIUS¹⁾ medegedeelden inventaris van den boedel van ANTH. PALAMEDES, opgemaakt na den dood van diens eerste vrouw, welke op 16 April 1651 overleed. Daar staat onder de „incomende schulden” genoteerd: „LEENDERT VOLMARIJN, tot Haerlem, is schuldich (voor schilderijen) 8 gld.” Dit zal of een tijdelijk adres van den heen en weer trekkenden kunstkooper zijn, of zien op een verkooplokaal dat hij te Haarlem had. Immers, in hetzelfde jaar stierf LEENDERT's vrouw, SAERTJE BASTIAENS DE HAES, en de aantekening in het Begrafenisregister, volgens welke zij in de week van 17 tot 24 Dec. 1651 werd begraven, noemt niet alleen haar man „LEENDERT HENDRIJKSZ schilder”, maar zegt ook dat zij stierf „op den Dijk over de Swaen”. Dit nu is het huis, dat hij uit de nalatenschap van zijne moeder had gekocht, en dat hij tot onderpand gaf, toen hij op 7 Januari 1650 verklaarde van de Weesmeesters f 734 te hebben ontvangen, die hij zou terugbetalen aan degenen, die, volgens het testament van zijne moeder, hiertoe gerechtigd waren tegen 5½ percent interest; het huis „aen de Westzijde van den Schiedamschen Dijk, streckende voor van de straet tot achter in de stads Vestsloot, geregistreerd op n°. 1055.”

Na den dood van zijne vrouw werd hij zelf ziek. Op 31 Dec. 1651 liet hij „sieckelijck zijnde” zijn testament maken door den notaris A. KIEBOOM (Reg. 9, bl. 144). Daar hij geen kinderen had, benoemde hij tot zijn „eenige ende universeele erffgenaem GERRITGE BASTIAENS DE HAES, zuster van zijne vrouw, terwijl hij bepaalde, dat wat er van zijne goederen na den dood van GERRITGE overschieten zou, moest komen aan de kinderen van MAERTGE BASTIAENS DE HAES, ofte bij vooraffsterven des affgestorvens descendente.”

GERRITGE noch MAERTGE's kinderen hebben echter ooit een duit van hem geërfd. LEENDERT herstelde en op 8 Oct. 1655 werd, blijkens het Trouwboek der Gereformeerde kerk te Rotterdam, zijn ondertrouw aangeteekend met MARIA WILLEMS, weduwe van den schilder JAN WOUTERSZ VAN DER TIJDT, en op 24 October kreeg hij attestatie om te Overschie te trouwen. LEENDERT verliet

¹⁾ *Oud-Holland*, D. 8, bl. 312.
Oud-Holland, 1894.

dus de Doopsgezinde Gemeente, en behalve dit behelst vermelde aantekening nog eene verrassing. In 1651 woonde hij op den Schiedamschen Dijk, nu woonde hij „op 't Roosandt”. Men zou hieruit mogen besluiten dat hij achteruitgegaan was in zijne financiën. Toch had hij ook te Delft een huis in de Choorstraat, dat hij voor een halfjaar huurde tegen *f* 54, waarschijnlijk voor zijn kunsthandel. De weduwe van den schilder HANS VAN ASCH en haar zoon PIETER VAN ASCH, de landschapschilder, legden, naar aanleiding van dien huur, op 31 October 1655 eene attestatie af omtrent „LENERT HENDRICKSZ. VOLMARIJN, schilder binnen Rotterdam”.¹⁾

Toch bleef hij hier niet lang meer. Nog altijd bestuurde een curator het erfdeel, dat zijne ouders voor zijne kinderen hadden bestemd en waarvan hij de vruchten genoot. Toen ADRIAEN HAVELAER, de secretaris van Hillegersberg, gestorven was, benoemde de Weeskamer op 5 Oct. 1651 den notaris HARTMAN DE CUSTER in diens plaats²⁾. Op 18 Dec. 1654 deed deze bij de Weeskamer rekening van zijn beheer, sedert den dood van den vorigen curator. Op 7 Dec. 1656 deed hij nogmaals rekening, in presentie der voogden, en in deze acte staat dat LEENDERT toen eenigen tijd te „Sevenhuijsen” vertoefde.

Zeer spoedig daarna is LEENDERT gestorven; niet te Rotterdam, misschien te Zevenhuizen, maar daar zijn geen registers, waaruit dienaangaande zekerheid kan worden geput. Hij stierf diep in schuld. Den 15^{en} Januari 1657 stelde het Gerecht JOHANN DE VICHTER tot Curator over zijne nalatenschap aan, en op 4 Mei 1658 verkocht die Curator, blijkens den Giftbrief, voor 3746 gld. en 5 st. LEENDERT's huis aan de Westzijde van den Schiedamschen Dijk, dat volgens deze acte De Morgenstond heette, „ten prouffite van de gemeene crediteuren ende „schuldeijshers, die bij sententie van preferentie van dezen E. gerechte daertoe „bevonden sullen werden best gerechtigt te wesen.”

Zijn aandeel in de nalatenschap zijner ouders kwam nu aan de vier kinderen van zijn broeder CRIJN.

PIETER CRIJNSE VOLMARIJN.

Deze, de oudste zoon van CRIJN HENDRICKSZ. VOLMARIJN, werd tot schilder opgeleid. Wij vernemen dit uit de reeds vermelde rekening, welke door

---

1) *Oud-Holland* 1888, bl. 294.

2) Voogdijboek, Reg. 6.

den administrateur der nalatenschap van zijne ouders ter Weeskamer, in tegenwoordigheid der voogden, ook van HENDRICK MAERTENSZ. SORCH, werd overgeleverd op 12 Maart 1648. Daar toch lezen wij:

„Reijs ende teerkosten ten tijde de rendant met PIETER CRIJNE naer
„Utrecht trock om hem aldaer op de schilderkonst te besteden,
„11 gld. 16 st.”

„Betaelt aen HENDRICK MAERTENSZ. SORGH over leer- ende kostgelt van
„PIETER voorn. 72 gld.”

Op 25 November 1655 had — gelijk reeds gezegd is — de scheiding der nalatenschap van zijne ouders plaats, en teekende hij, namens zijn broeder JACOB, de acte waarin hij verklaarde diens deel in die nalatenschap te hebben ontvangen.¹⁾ Wij mogen veilig aannemen, dat hij toen meerderjarig was, en waarschijnlijk geboren is in 1629, terwijl JACOB, blijkens deze acte, den 24^{en} September 1655 door de Staten van Holland en West-Friesland meerderjarig was verklaard.

In Mei 1665 trouwde PIETER. Op den 10^{en} van die maand werd in het stedelijk trouwregister aangeteekend de ondertrouw van „PIETER VOLMARIJN, „jongman, wonende op de Marckt, met CLARA DE HAES, weduwe van ABRAHAM „TEUNEMANS, woonende op de Blaeck, beide van Rotterdam”, en de gewone kantteekening leert, dat zij om te trouwen attestatie op Overschie kregen op den 14^{en} Mei, hetgeen — gelijk in de *Rotterdamsche Historiebladen* reeds geschiedde — waarschijnlijk moet verbeterd worden in 24 Mei. Vermoedelijk was zijne vrouw eene bloedverwante van SARA BASTIAENS DE HAES, de eerste echtgenoot van zijn oom LEENDERT HENDRICKSZ. VOLMARIJN, en van GEERTGE en MAERTGE BASTIAENS DE HAES, door dien oom bij zijn testament van 1651 bedacht.

Een goed jaar na zijn huwelijk werd hem een dochter geboren, en den 20^{en} Juni 1666 werd dit kind, naar zijne moeder TRIJNTGE genaamd, in de Gereformeerde kerk gedoopt. PIETER had dus de Doopsgezinde gemeente, waarin hij was opgevoed, verlaten. Den 28^{en} Sept. van hetzelfde jaar fungeerden hij en zijne vrouw als getuigen bij den doop van een kind van een vriend, PIETER VAN DER HAVEN, die bij de plechtigheid op 20 Juni had geadsisteerd.

De berichten aangaande zijn leven zijn schaars. In de *Rott. Historiebladen* werd reeds uit het oude kohier der graven in de Prinsekerk medegedeeld, dat hij van zijn broeder JOHANNES kocht diens recht op het graf van hun vader, en dat

---

¹⁾ Quittantien ter Weeskamer, Reg. I.

dit door dezen mondeling werd getransporteerd op 27 October 1667. Ik vermoed, dat hij dit deed naar aanleiding van het overlijden van zijn dochtertje, dat zijn eenig kind bleef.

Twee jaren later, op 9 Juli 1669, kocht hij een pakhuys en erf aan de Westzijde van de Leuvehaven, geregistreerd op n°. 1399^b, voor *f* 8000, waarin *f* 200 begrepen was voor roerende goederen ¹⁾. Op 13 Febr. 1674 was hij getuige toen zijn broeder JOHANNES een kind liet doopen in de Gereformeerde kerk. Ook in het Voogdijregister komt hij eenmaal voor, toen hij met JACOB ADRIAENSZ. DE KLERCK werd benoemd tot voogd over de kinderen van MARIA CLAESdr. en JAN TEUNISZ. DE BRUIJNE; op 19 Jan. 1674 diende hij den inventaris in ²⁾. Hij stierf in April 1679 en werd den 15^{en} van die maand begraven. Zijne weduwe overleefde hem ettelijke jaren. Zij was in goeden doen, gelijk uit de talrijke acten blijkt, waarbij zij geld gaf op hypotheek. ³⁾

Rest de vraag of hij werkelijk schilder is geweest. Dr. JAN SIJSMUS noemt hem in zijn Schildersregister voluit, en zegt erbij, dat hij „groote beelde” schilderde, terwijl hij hem een discipel noemt van JORDAENS en BRABER. ⁴⁾ Dr. A. BREDIUS teekende hierbij aan, dat voor BRABER gelezen moet worden BRAMER, en voor „PIETER KRIJNSE VOLMARIJN” CRIJN HENDRICKSZ. VOLMARIJN. Het is mogelijk dat Dr. SIJSMUS zich vergist heeft, dit overkomt hem niet zelden; maar CRIJN HENDRICKSZ. VOLMARIJN leefde van ongeveer 1604 tot 1645, zoodat zijn zoon meer een tijdgenoot van den docter was, die — gelijk Dr. A. BREDIUS deed opmerken — zijn register samenstelde tusschen 1669 en 1678. In de koopacte van het pakhuys op de Leuvehaven, wordt PIETER CRIJNSE VOLMARIJN „coopman” genoemd en in eene voogdijrekening, loopende van 30 Dec. 1674 tot 16 Nov. 1685 ⁵⁾, staan twee posten van „kousen, lijwaet en anders” geleverd door „PIETER VOLMARIJN”, maar dat is nog geen bewijs, dat hij niet ook schilderde. Op den inventaris der nalatenschap van zijne moeder, op 12 Maart 1648 ingediend, vonden wij vier stukken van PIETER CREIJN of CRIJNEN, en moeilijk kan hier een ander dan hij worden bedoeld.

Ik geloof echter dat Dr. SIJSMUS den door hem bedoelden VOLMARIJN, hetzij PIETER hetzij CRIJN, ten onrechte een leerling noemt van JORDAENS en BRAMER. Wij hebben gezien, dat HENDRICK CRIJNSE VOLMARIJN uit Utrecht

1) Gifteboek, Reg. 41, bl. 244 verso.

2) Rekeningen ter Weeskamer, Reg. 71, bl. 255 verso.

3) Gifteboek van 1689, enz.

4) *Oud-Holland*, D. 8, bl. 307.

5) Reekning ter Weeskamer, Reg. 78.

kwam; dat CRIJN HENDRICKSZ., zijn zoon, zich inspireerde op de Utrechtsche school, waarschijnlijk reeds omdat hij een leerling van zijn vader was, en dat PIETER CRIJNSE naar Utrecht ging om schilderen te leeren. Redenen genoeg, om al deze VOLMARIJN's in verband te brengen, niet met de twee genoemde meesters, maar met de onder CARAVAGGIO's invloed staande Utrechtsche school, waarmede ook het eenige overgeblevene werk van hunne hand, dat van CRIJN HENDRICKSZ. onmiskenbare verwantschap toont.

Pieter Volmarijn

JOHANNES CRIJNSE VOLMARIJN.

Deze, de derde zoon van CRIJN HENDRICKSZ. VOLMARIJN, was waarschijnlijk vrij wat jonger dan PIETER. Immers, op 29 Mei 1659 werd SIMON VAN DER MEIJ, op verzoek der voogden door de Weesmeesters aangesteld als administrateur van zijne goederen, in de plaats van ARENT SIJMONSZ VAN DER MEIJ, die het beheer had gehad over de bezittingen van alle kinderen ¹⁾, en op 21 Mei 1661 deed SIMON VAN DER MEIJ rekening van zijn beheer over JOHANNES' aandeel in de nalatenschap van zijne ouders en over het hem toekomende deel in de nalatenschap van zijn oom LEENDERT. De administrateur had voor hem ruim 4968 gld. ontvangen en ruim 274 gld. uitgegeven. JOHANNES werd tevens uit de voogdij ontslagen. ²⁾

Ook hij verliet de Doopsgezinde gemeente. Op 24 Juli 1667 werd in het Trouwregister der Gereformeerde kerk aangeteekend de ondertrouw van JOHANNES VOLMARIJN, jongman, wonende op de Leuvehaven, met JOHANNA SAM, jongedochter, wonende in de Wijnstraat, beide van Rotterdam, en den 7^{en} Augustus kregen zij attestatie om te Overschie te trouwen. Zijne vrouw was eene dochter van WILLEM SAM, wijnverlater, en SARA ROOME, en was op 14 Oct. 1633 in de Gereformeerde kerk gedoopt. Haar vader was in de laatste week van October

¹⁾ Voogdijboek, Reg. 6.
Quittantien ter Weeskamer Reg. I.

1666 overleden, en JOHANNES nam, namens zijne schoonmoeder, op 30 Juni 1670 f 4000 op van de voogden der minderjarige kinderen van wijlen den Vice-admiraal DE WITH tot het bouwen van een nieuw huis.¹⁾ Den 10^{en} Juni 1669 lieten JOHANNES en zijne vrouw in de Gereformeerde kerk eene dochter doopen, die SARA werd genoemd naar zijne schoonmoeder, welke met zijne zuster, INGETJE ALLARDIJN, de plechtigheid bijwoonde. In de laatste week van Februari 1671 werd dit kind begraven. Op 1 December daaraanvolgende waren beide echtgenooten, en op 6 April 1673 was hij getuige bij den doop van twee kinderen zijner zuster INGETJE. Een jaar daarna, op 13 Febr. 1674, konden deze en PIETER VOLMARIJN getuigen zijn bij den doop van zijn zoon WILLEM. Dit kind werd begraven in de eerste week van Mei daaraanvolgende. Hij kreeg nog een paar kinderen, die hij allen, op één na, verloor.

Op 27 Mei 1676 trad JOHANNES nog op als executeur van het testament der weduwe van HENDRIK METTER.²⁾ Een halve maand daarna stierf hij. Op Maandag, 15 Juni 1676 werd hij begraven. Blijkens het Register der overledenen, woonde hij toen in de Wijnstraat „achter de Hollantse tuijn”.

Bij het testament, dat hij op 21 Aug. 1670 had gepasseerd bij den notaris VITUS MUSTELIUS, had hij zijne vrouw aangesteld tot voogdes over hun kind met macht om een of meer voogden te surrogeeren. Van deze bevoegdheid maakte zij gebruik, en op 23 Maart 1678 benoemden de Weesmeesters, op haar verzoek, tot medevoogden JORIS SAAGMAN en WILLEM DE WOLFF, doch de laatste slechts „tot JACOB ALDERDINGH (of ALLARDIJN, de man van haar schoonzuster INGETJE) gereconvalesceert sal zijn”³⁾. JOHANNA SAM had goede reden om dezen bijstand te vragen. Immers, op 2 Maart 1678 werd in het Trouwregister der Gereformeerde kerk aangeteekend haar ondertrouw met DIONIJS ALLARDIJN, jongman, van Bremen, en den 10^{en} April kreeg zij attestatie om te Barendrecht te trouwen. Zij bleef te Rotterdam wonen. Den 23^{en} Mei passeerde zij met haar tweeden man een testament bij den notaris ZEGGER VAN DER BRUGGE. Eer zij dit zal gedacht hebben, moest dat testament in werking treden, want zij stierf reeds een goede week later. In het Register van overledenen staat in de week van 29 Mei tot 4 Juni 1678 als gestorven geboekt: JOHANNA SAM, de man DIONIJS ALDERDIJN, in de Wijnstraat, in den Eijckenboom, (naltende) 1 onmondige”. Zij had tot voogden over haar kind benoemd Mr. WILLEM

---

¹⁾ Renteboek. Reg. 25.

²⁾ Gifteboek. Reg. 44.

³⁾ Voogdijboek. Reg. 8.

VERBOOM, Schepen, die zich „om wettige redenen” excuseerde, en DIONIJS JACOB ALLARDIJN.¹⁾

Van JOHANNES VOLMARIJN vond ik slechts één schilderij vermeld. In den catalogus van het schilderijenkabinet van Mr. C. GROENINCKX VAN ZOELÉN, te Rotterdam geveild op 25 Juni 1800, luidt No. 44:

J. VOLMARIJN. — Abraham's offerande, levensgroote figuren, klóek en krachtig geschilderd. Doek, hoog 80, breed 60 Rijnl. duimen.

Het werd voor f 19 toegewezen aan eenen MENSING.

Johannes Volmarijn

---

¹⁾ Voogdijboek. Reg. 8.

HET SCHILDERSREGISTER
VAN
JAN SYSMUS

Stads-Doctor van Amsterdam.

DOOR

DR. A. BREDIUS.

V.

AN DER STRATE. [Er komen zoovele schilders van dien naam voor, dat wij moeilijk kunnen gissen, wie door onzen Doctor bedoeld wordt.]

VAN DER ULFT. [JACOB VAN DER ULFT.]

VENANT. [Zie over FRANCOIS VENANT *Oud-Holland* IV, bl. 1.]

VEERENDAEL. [Zeker wordt hier de bekende Vlaamsche bloem-

schilder NICOLAES VERENDAEL bedoeld.]

VICTOR. [Hier kan JOHANNES VICTORS of GIACOMO VICTOR gemeend zijn. Over beiden hoop ik later uitvoeriger hier ter plaatse te berichten.]

VB Landschap en kleine beelden daer in.

VL In bataeljes. [Denkelijk wordt hier HARMEN VAN LIN's monogram afgebeeld.]

VILEERS. Rotterdam. Landschap; redelijk. [Dit kan niet de Middelburgsche schilder JASPER VILLEERS zijn, die eerst in 1722 aldaar begraven werd. De Heer W. SPIERINGH bezat 1689 in zijn fraai kabinet: een groot landschap van J. DE VILLEERS. Reeds bevat de Inventaris van Mr. BOUDEWIJN WILHELM VAN MUYLWIJCK, Delft 1655: een lantschap van VILEERS. En

JAN DE QUAVERE te 's-Gravenhage had in zijne verzameling, die in 1656 getaxeerd werd: een groot lantschap van VILEERS (f 7.—). 1647 werd te 's-Gravenhage een „principael van VILEERS” voor f 20.— verkocht; een tweede voor f 15¼; — in die dagen hooge prijzen. Te Leiden werd in 1657 een „tafereel van VYLAERS op f 10.— geschat (en drie vroege werken van REMBRANDT, maar slechts gemerkt R. f., samen f 9.— Men wist toen den maker niet!]

VERWILT. Rotterdam, floreerde 1669, moij in beeltjes en conterfeitsels en was doe out 46 jaer. Hiet FRANS.

Wij waren nog steeds in het onzekere of de schilder van dien naam, wiens fijne, kleine stukjes, met zeer sterk op POELENBURGH geïnspireerde figuurtjes (ik herinner aan het schilderijtje in het Museum te Cassel) dezelfde meester is die het tamelijkforsch geschilderde jongensportret in 's Rijks Museum penseelde. Hoogstwaarschijnlijk is het echter wel een en dezelfde kunstenaar, te meer nu reeds SYSMUS deze beide genre's van schilderen vermeldt. Ik laat hier eenvoudig volgen al wat ik omtrent hem in de archieven mocht ontdekken.

28 November 1646 compareerde FRANSOIS VERWILT, *Mr. Schilder*, ende verclaerde ter requisitie van JORIS PIETERSZ HARTICHSVELT, wonende tot Middelburch in Seelant, waerachtig te wesen, dat hij deposant in April 1643 is geweest ten huysse van de Heer ALEXANDER HOUTYN, alsdoen aldaer ten huysse van den req^t gelogeert wesende, en aen de taeffel sittende, discoursen sijn gevallen tussen den welgemelten Heere HOUTYN en den req^t. *nopende seeckere trony van Tyttiaen*, alsdoen geextimeert waerdich te wesen de somme van 200 gld^s. twelck den voorn. Heere HOUTIJN van den req^t. in coop was versouckende, ende hij req^t. tselve op gelt soude setten waerop hij req^t. vroegde *off sijn Edelht geen Cunst en hadde van Mr. Cornelis Poellenburch, Schilder tot Utrecht*, daer hij op antwoordde een stuckje in den Haech te hebben ofte van denselven meester een te sullen laeten maecken, exederende gelijcke somme van 200 gld^s. ende alsdan gesien heeft dat den voorn. Heer HOUTIJN de voorn. trony naer hem heeft genomen, oock hier in den Hage opt Keijzershoff op de Kamer van den voorn. Heere HOUTIJN oock verscheijde malen de voorn. trony gesien en in handen gehadt te hebben.¹⁾

Get: FRANSOIS VERWILT.

HOUBRAKEN noemt VERWILT „van Rotterdam”. Wanneer hij daar geboren werd, weten wij niet, zeker wel niet in 1598 zooals IMMERZEEL vertelt. Hij overleed eerst in 1691 zooals wij zien zullen.

¹⁾ Prot. Not. S. KEUN, den Haag.
Oud-Holland, 1894.

25 Nov. 1675 machtigt Sr. FRANCOIS VERWILT, wonende te Rotterdam, iemand in eene zaak tegen JOHAN BYVANCK etc. ¹⁾

25 Jan. 1678. De solliciteur HUGO MOUTHAEN bekent *f* 2000.— tegen 7 % 's-jaars (!) geleend te hebben van Sr. FRANÇOIS VERWILT, konstschilder te Rotterdam. ²⁾

En eindelijk volgt hier een extract uit het curieuse testament van den schilder.

14 Maart 1689 maakt Sr. FRANCOIS VERWILT, konstschilder, wonende in de Wagenstraat te Rotterdam, te Delft voor Not. ABR. VAN DEN VELDE zijn testament. Hij zegt gezond van lichaam, en in de 200^e penning boven de 4000 gls. gequotiseerd te zijn. Zijne executeurs zullen moeten opvolgen zijne instructies aan MARIA VAN BARNEVELT, zijne huishoudster, gegeven. Voornamelijk „sal men versoucken veerthien brave jongmans van de Remonstrantse Religie die men geven sal elck een stuck gout van 12 gulden en lange roumantels aen doen sal op de begravenis en van handschoenen en lamphers voorsien, met een statieuse streeck van menschen gaande agter 't lyk, sonder carossen.” De huishoudster zal acht weken in het sterfhuis blijven wonen. Zij ontvangt een jaargeld van 250 gulden en *f* 400.— voor een rouw; en hare „contrefeitsels, soo geschildert als getee kent...”; de helft van den inboedel enz., terwijl eene nicht de andere helft krijgt. Het goud, zilver en de schilderijen zullen publiek verkocht moeten worden en in den boedel gebracht, maar CORNELIS SINGELAAR, zijn discipel, erft al zijne prenten, teekeningen, pleisterbeelden, wrijfsteen en loopers, verwen, penneelen, onbeschilderde doeken, paneelen, ezels, leeman en paletten. De Remonstrantsche armen te Rotterdam: *f* 1000.—, de wezen der Gereformeerde kerk *f* 400.—, het armhuis op den Schiedamschen dijk aldãr *f* 400.— Na 't overlijden van MARIA VAN BARNEVELT zullen erven eenige neven en nichten (voor ons van geen belang.) Van moeders zijde behooren daartoe de kinderen van WILLEM WILLEMSZ VIRULY [schilder]. Uit het groot aantal legaten van betekenis kunnen wij opmaken dat VERWILT een aardig vermogen bezat. Tot executeurs benoemt hij Ds. WILHELMUS HOVIUS, praeceptor der latijnsche school, en JOHANNES SANTVOORT, apothecarius, beiden te Rotterdam.

Get:

¹⁾ Prot. Not. P. KIGGELAAR, den Haag.

²⁾ " " J. VINCK, den Haag.

In de „Opregte Haarlemsche Courant” van 18 Sept. 1691 las men:

„Den 20 September sullen te Rotterdam verkocht worden alle de schilderijen bij FRANÇOIS VERWILT, in zijn leven konstschilder, nagelaten soo door hem „als andere vermaarde meesters gedaan, ten sterfhuyse van voorn. VERWILT „staande vooraan in de Westwagenstraat.”

De Heer HAVERKORN VAN RIJSEWIJK schijnt met den catalogus dier collectie bekend te zijn, ten minste hij citeert een stuk er uit: Een lantschapje door VIRULY. (No. 97 der veiling van schilderijen, nagelaten door FRANÇOIS VERWILT)¹⁾.

Het schijnt dat de samenstellers van „de Rotterdamsche Historiebladen” de registers van overlijden der Weeskamer niet doorgezien hebben, anders hadden zij bij hunne aanteekening over VERWILT ook kunnen vermelden dat hij in de week van 5—12 Augustus 1691 begraven werd, als „bejaart jongman [wonende] in de Wagestraet.²⁾

3 Mei 1869 werd te Parijs, in de collectie van Baron S..... verkocht: *La toilette de Vénus*, par FRANÇOIS VERWILT; paysage avec débris d'architecture, Signé. Bois. H. 0.72, l. 1.05 Mètre. In het algemeen ziet men zijn werk niet dikwijls.³⁾

VERGOUWEN. Joffr. VERGOUWEN, copieert groote ordonnantien.

VERSCHUER. In zeetjes. Rotterdam. VERSCHUER, LIEVE. Conterfeiter.

VAN DER MEER. Jonkertjes en casteeltjes. Delft, hiet OTTO! [NB.! dit is denkelijk de *Delftsche Vermeer*. Hoe komt hij echter aan den voor-naam OTTO?]

VAN DER HEIDE. Hiet JACOB, van Straetsborg. [Uit DE BIE p. 145. Niet te verwarren met den stadsgezicht-schilder JAN VAN DER HEYDEN.]

VAN BASSE. Tempeltjes, moy. (Zie over dezen schilder BARTHOLOMEUS VAN BASSEN mijn opstel in het Haagsche Jaarboekje 1894.)

VAN DER ELST, den ouwen, 't Amsterdam, groote figuren en beelden, treffelyk, VERHELST oude en jonge. Dan nog eens: BARTHOLOMEUS van Haarlem 1613. [Uit DE BIE. Dr. JOH. DYSERINCK heeft in *de Gids*, 1891 II aangetoond dat wij hier waarschijnlijk het juiste geboortejaar van VAN DER HELST voor ons hebben. Met den jongen VAN DER HELST wordt natuurlijk zijn zoon LODEWIJK bedoeld.]

VERBOOM. q. A. [Zie hiervoor.]

¹⁾ Zie: De schilders VIRULY. Rott. Jaarboekje 1894.

²⁾ Mededeeling van den Heer J. H. W. UNGER, Archivaris van Rotterdam.

³⁾ Zie ook den Catalogus der tentoonstelling van oude schilderijen te Utrecht 1894.

VOSMAER, Delft, moy. In bloemen, zijn neven in Landschappen doch slegt. Hiet (sic) DANIEL. [Over den ouden JACOB VOSMAER, wiens zeldzame bloemstukken o. a. in de Musea van New-York en Orléans bewaard worden, schreef ik in Obreen's Archief, Dl. V. De werken van DANIEL VOSMAER zijn niet zoo slecht als SYSMUS blijft te beweren. Juist dezer dagen zag ik te Londen bij den kunsthandelaar MACFARLANE een zeer aardig, wat bruin boschgezigd gem. D. VOSMAER, in den trant der beste werken van PIETER VAN ASCH. Hij schilderde herhaaldelijk voorstellingen van den brand van Delft. Ik ken drie exemplaren: één bij wijlen Mr. C. VOSMAER, één in het Museum te Kiel en één zag ik eens bij den Hr. DAVID VAN DER KELLEN. Het eerste en het laatste zijn gemerkt; het laatste had zeer zwaar geleden. De stukken herinneren aan dergelijke voorstellingen door E. VAN DER POEL doch zijn breeder gedaan. Ik bezit over de schilders DANIEL en CLAES VOSMAER een aantal gegevens, die ik later afzonderlijk denk mede te deelen. Van CLAES VOSMAER, een zeeschilder, zag ik een niet onaardig stukje in de verzameling HOECH, 1892 te München (als VOSMACKER) verkocht. Het was duidelijk C. VOSMAER gemerkt.]

VAN DER LINDE. Schoonhoven. Landschappe, out 40 jaer, 1669. [Zou hiermede bedoeld zijn de Delftsche predikant der Luthersche Gemeente ANDRIES PIETERSZ VAN DER LINDE, die 5 Sept. 1631 in het Delftsche St. Lucas-gilde werd opgenomen? Maar dan is het geboortjaar onjuist door SYSMUS opgegeven. Inventaris te Utrecht 1656: een lantschap van VAN DER LINDEN f 18.—]

VAN DER KABEL. ADRIAEN VAN DER KABEL. [Over dezen schilder schreef de Heer R. DE CAZENOVE 1888 een uitvoerig boekje (zie Ned. Spectator 1889 No. 9). Aardig is het gedicht op hem in R. ANSLOO's Poezy door J. DE HAES Rotterdam 1713, waarin zijne landschappen, watervallen, fruitstukken, gevogelte en zeestukken bezongen worden. 7 Dec. 1668 legateren CORNELIS JANSZ VAN DER KABEL en MARITGE PHILIPS wonende int dorp Ryswyck aen hare twee soons ARIEN en ENGEL VAN DER KABEL, woonende in Vranckryck en aldaer getrouwt elcx 25 guldens.¹⁾

23 Aug. 1654. JAN VAN WITSENHUIJSEN schildersgesel op de winckel van den schilder ANTONY VAN RAVESTEYN, attesteert ter requisitie van Joncker FLORIS DE LA FÉE (dilettant-schilder, lid der Haagsche schilders-

---

¹⁾ Prot. Not. C. P. BLEISWIJCK, Delft.

confrerie) dat hij met zeker meisje een jaar geleden zaken gedaan had die niet betamelijk waren.

Getuige is „*Signor*” ADRIAEN VAN DER KABEL, die fraai teekent:

ARY VAN DER KABEL. ¹⁾

Nu volgt een monogram J. V. R. (dat van JAN VAN RAVESTEIJN!) met de bijvoeging: Conterfeiter. 1642.

VAN GEEL. Rotterdam. Conterfeiter en in gezelschapjes. Hiet JOOST. [Over hem is genoegzaam alles bekend en o. a. in de „Rotterdamsche Historiebladen” te vinden.]

VAN DER AST. hiet..... [opengelaten. Dit is natuurlijk BALTHASAR VAN DER AST over wien men moge nalezen in Obreen's Archief I en in Mr. S. MULLER Fz. „Schildersvereenigingen te Utrecht.” Zijne bloemstukken zijn genoegzaam bekend. Hij was bepaald leerling van den ouderen AMBROSIUS BOSSCHAERT met wien hij gelijktijdig te Utrecht woonde en wiens werken hij op den voet volgde. 19 Maart 1633 maakte hij met GRIETGE JANS VAN BUREN te Delft huwelijksche voorwaarden. ²⁾ 22 November 1633 laat hij oude schulden te Utrecht innen. ³⁾ 27 Mei 1637 machtigt hij iemand om te procederen voor hem met den juwelier DIRK FUYSTING te Utrecht en om f 200.— te innen. ⁴⁾ 21 Sept. 1640 verkoopt BALTHASAR VAN DER AST, schilder binnen Delt, een huis en erve aan de Oostzijde van de Cellebroerssteeg te Delft voor 500 car: guldens. ⁵⁾ 25 Januari 1639 machtigt de eersame B. v. D. A., Mr. schilder te Delft, iemand om aan den goudsmid JACOB SCHILPEROORT te Utrecht over te dragen een huis en erve in de Predikheerenstraat te Utrecht „daer uythanght de Indiaensche Rave” naest de huysinghe daer „duysent lyden” uythangt. ⁴⁾

3 July 1650 maakt onze schilder met zijne huisvrouw GRIETGEN JANS^{DR}. VAN BUREN testament. Zij hebben twee dochters MARIA en HELENA, en bezitten een huis aan de Oostzijde van de Oude Delft bij de Oude Kerk. ⁴⁾

7 Maert 1656 verklaart de huisvrouw van Sr. BALTHASAR VAN DER AST (zij is 52 jaar oud) ten behoeve van Sr. WILLEM VAN ODEKERCKEN, mede schilder, dat zij voor 27 jaren woonde in den Haag bij ODEKERCKEN's moeder, JUDITH SPRONCX. ⁵⁾

Na dezen datum vond ik niets meer omtrent VAN DER AST.]

¹⁾ Prot. Not. R. VAN DER LEEUW, den Haag.

²⁾ „ „ W. DE LANGUE. Delft.

³⁾ „ „ G. ROTA. Delft.

⁴⁾ „ „ J. v. STEELANT. Delft.

⁵⁾ „ „ C. BLEYSWIJK. Delft.

VALJANT, 2 broeders, contereiter met verruw op papier, d'ander teikend op blauw papier met swart en wit. Hiet WALRAND of WILM. [Over de schilders — vijf! — VAILLANT zie men KRAMM, die belangrijke gegevens uit „de Navorscher” opneemt. De door SYSMUS bedoelde 2 hier te lande het best bekende schilders zijn WALLERANT en BERNARD VAILLANT, de laatste is de teekenaar der talrijke portretten op blauw papier, de eerste de begaafde schilder van het fraaie Regentessen-stuk in het Walenweeshuis te Amsterdam. Een paar gegevens die ik aantekende mogen hier een plaats vinden:

MAGDALENA VAILLANT was de moeder van ANTONI WATERLOO, die met de VAILLANTS daardoor nog al eens in aanraking kwam. Die oude dame leefde nog in 1660 te Amsterdam. 7 Febr. 1651 is BERNARD VAILLANT getuige te Amsterdam.¹⁾ 2 Februari 1670 maken Sr. BERNARD VAILLANT, Konstschilder, jongman, toekomstige bruidegom, geassisteert met JEAN VAILLANT, zijn vader, en Juffr. CLARA BOECHOLT, zijne moeder, en Juffr. AGNES MENTON, jongedochter, geassisteert met Sr. ABRAHAM MENTON, haren vader, en Juffr. AGNES WIJNGAERTS, hare moeder, huwelijksche voorwaarden. Zij trouwen buiten gemeenschap van goederen.²⁾

10 Augustus 1668. Les SS^{rs} WALLERAND et JEAN VAILLANT, *tous deux marchands* le premier résidant dans cette ville, le second à Frankendael en Allemagne..... (onbelangrijke acte over een erfenis van BELTREMER WARLOP, „leur oncle à Lille”). Deze „marchand” is toch tevens de schilder.³⁾

23 Jan. 1668. Sr. WALLERAND VAILLANT, schilder, wonende binnen Amsterdam, heeft eene zaak hangende voor de HH. Commissarissen van kleine zaken.⁴⁾

4 Sept. 1672. Sr. WALLERAND VAILLANT, schilder, inwoonder deser stadt, maakt zijn testament. Hij legateert aan:

de diaconie der Waalsche Gemeente te Amsterdam f 100.—

zijn broeder JAN VAILLANT, woonende tot Frankendael f 50.—

• zijne zuster CATHARINA, geh. met TOUSSAIN HERRY te Lille f 50.—

Voorts zijn universeele erfgenamen zijn vader JAN VAILLANT en zijne behuwdmoeder CLARA SCHOUTE.⁴⁾

Het werk van andere schilders dan deze twee is mij onbekend.]

1) Prot. Not. J. DE WIJSE, Amsterdam.

2) " " J. PAERSLAKEN, id.

3) " " F. TIXERANDET, id.

4) " " P. DE BARY, id.

VAN DER NEER. Rotterdam. Jonkers en kamertjes. Hiet EGLON. Ook AERNOUD VAN DER NEER. [Over de beide VAN DER NEER's hoop ik later uitvoeriger te zijn. De arme, op een dakkamertje doodarm overleden schilder der thans met vele duizenden betaalde maanlichten en winters was SYSMUS nauwelijks bij name bekend! Dat hij nog een anderen zoon had, JOHANNES VAN DER NEER, die ook maanlichten schilderde — zie zijn stuk te Schwerin — bleef den doctor geheel onbekend.]

VAN ASSELT.

VERELST. Haegh. Conterfeiter. Boertjes. Hiet SIMON. [Hier is onze vriend weêr deerlijk in de war. Over den schilder PIETER VERELST en diens zonen HERMAN en PIETER zal de Heer VETH in *Oud-Holland* berichten. PIETER schilderde de boertjes, ook wel eens een portret, HERMAN portretten en SIMON fraaie bloemstukken, die thans helaas meestal in R. RUYSCH omgedoopt zijn en ook als twee droppels water op haar werk lijken.]

VAN DER DOES. JAN (sic) VAN DER DOES. Landschap. Schaepjes. [Over JACOB en SIMON VAN DER DOES later meer.]

VAN DER VENNE. In historien. Flauw, en sien uit den gele. Dicitur PIETER [Ook hier is S. alweêr in de war. PIETER is de zoon van ADRIAEN VAN DE VENNE, en was alleen bloemschilder.]

VERMEULEN. [Wordt hiermede 'de bekende schilder A. F. VAN DER MEULEN bedoeld of de zeldzame schilder.... VERMEULEN van wien het Mauritshuis te 's-Gravenhage een klein stukje bewaart met een legerkamp, in den trant van JAN MARTSEN DE JONGE en PALAMEDES PALAMEDESZ?]

VAN GOYEN. In den Haegh; in watertjes. Hiet JAN. [Mijn dossier over den thans zoo gevierden meester hoop ik eerlang in *Oud-Holland* te publiceeren.]

VOUET. Hiet SIMON; van Parijs. Meester van ABRAM WILLERTS.

VAN TULDEN. Ten Bos. In Historien. hiet DIRCK. Boerekermis, Autaerstikke, floreerde 1670.

VAN BATTUM. Hiet JAN en LIEVE. [Dit is alweêr onjuist. Ten minste mij is slechts GERARD VAN BATTEM bekend, omtrent wien de Heer HAVERKORN VAN RIJSEWIJK in den Catalogus van het Museum Boymans te Rotterdam volledige gegevens meedeelt. Ik voeg hier nog iets aan toe:

... December 1668. Compareerde ..... GERRIT BATTEM, constrijck schilder, wonende tot Utrecht, out 32 jaren, en heeft ten versoecke van den E. PHILIPS CONINCK mede constrijck schilder, verclaert... waerheyt te sijn, dat de requirant als procuratie hebbende van hem getuyge, en van d'erffgen. van Dr. JOANNES FURNERIUS van den 7^{en} tot den 19^{en} deses incluijs heeft doen

vercoopen by publicque opveylinghe in de Keyerscroon in de Calverstraet deser stede, *alle de papierconst*, bestaende in *printen, tekeningen en eenige kunstboeckjens* by denselven Dr. JOANNES FURNERIUS metter doot ontruymt ende nagelaten, en dat de reqt. in deselve vercoopinge sijn uysterste debvoir vlijt ende naersticheyt gedaen ende aangewent heeft om deselve konst, (tot sijn groot versuijm en schade) tot hoge prijse te brengen en vercopen; gevende voor reden van wetenschappe, dat hij deselve vercopinge van begin tot het eijnde toe bij ende present is. ¹⁾

Get: *Christ Barthm*

VERHAGEN. In den Haegh. In landschappen, treffelijk, JACOB. (sic). [JORIS VERHAGEN of VAN DER HAGEN was inderdaad een verdienstelijk Haagsch landschapschilder over wien de in bewerking zijnde Haagsche catalogus de belangrijkste gegevens zal bevatten. Ik vermoed, dat hij tijdelijk te Amsterdam heeft gewerkt. Ten minste 23 April 1650 is een JORIS VAN DER HAGEN aldaar getuige ²⁾ en weer 27 Augustus 1657, ²⁾ den laatsten keer samen met PIETER FRANZ KNIBBERGEN, denkelijk een zoon van den Haagschen landschapschilder FRANÇOIS KNIBBERGEN. Wat echter minder bekend is, — JORIS VAN DER HAGEN had een zoon die ook geschilderd heeft. Onder de talrijke kinderen, die deze schilder ten doop hield, vind ik in de doopboeken der Haagsche kloosterkerk:

9 April 1651. Een van JORIS VAN DER HAGEN, genaemt CORNELIS. De moeder MAGDALENA THYMANS.

Deze zoon heeft het zoover in de kunst gebracht, dat het volgende contract met hem kon gesloten worden:

Op huyden 24 September 1670 compareerde voor mij..... Monsr. JOHAN POST, Mr. schilder, wonende in den Hage ter eenre, en MAGDALENA TYMANS, Wede van JORIS VAN DER HAGE, moeder en vochdesse over haren minderjarigen soon CORNELIS VAN DER HAGE, wonende mede alhier, ter andere zijde, en verclaerden overeengekomen te sijn dat tweede compt^s. voorn. soon CORNELIS VAN DER HAGE bij hem eerste compt. den tijt van een jaar, inganck genomen hebbende met primo Juny

¹⁾ Prot. Not. JAC. HELLERUS. Amsterdam.

²⁾ " " C. VLIET. Amsterdam.

1670 en eyndigende met den laetsten Mey 1671 sal schilderen sodanige schilderijen, schilderinge, teyckeninge en alle 't gene hij eerste compt. van tijt tot tijt haer tweede compt. soon sal ordineren en ter handen stellen, voor welcke dienst den eerste compt. aen haer tweede compt. belooft te geven..... de somme van honderd en twintigh car: guldens (alle vierendeeljaers een vierde part). (Mocht CORNELIS VAN DER HAGEN „*buyten den Hage comen te schilderen*” dan zou POST hem de kost en logies geven, anders niet.)

Get. J. POST.

MADELEN TYMENS.¹⁾

Toen zijne moeder in 1676 overleed, bleek het dat in haren boedel ook stukken van dezen zoon aanwezig waren.

Inventaris der goederen, op 5 January 1676 metter doot ontruymt en nagelaten door MAGDALEENTJE TYMANS, Wede. wijlen JORIS VAN DER HAGEN, nalatende tot erfgenamen

CORNELIS en JOSINA VAN DER HAGE, meerderjarige, en LYSBETH, ABRAHAM en JACOBUS VAN DER HAGE, minderjarige kinderen van JORIS VAN DER HAGE en MAGDALEENTJE TEIMENS.

Een Huys, Noortzijde Veerkade.

Achtiën principale groote schilderijen, sijnde lantschappen, *geschildert by Joris van der Hagen za:*

Noch *zestien* wat cleender lantschappen insgelycx *principalen van den voorn. van der Hagen.*

Negen lantschappen by CORNELIS VAN DER HAGEN geschildert.

Een lantschap van DE BLOOT. Een stuckje van BRAMER.

Een stuck met kindertgens, van VAN DEN BERGH.

7 conterfeytsels van verscheijde Mrs.

Een model met geytjes. Een stuckge van VERWILT.

Een lantschap met een cupidootgen, door VAN DEN BERGH.

Nogh een lantschap van VAN DEN BERGH.

Een copie van VAN DEN BERGH.

Een groote bataillie van MEIJER.

Nogh 9 principale lantschappen van VAN DEN BERGH.

¹⁾ Prot. Not. Z. v. D. HEYDEN. Den Haag.
Oud-Holland, 1894.

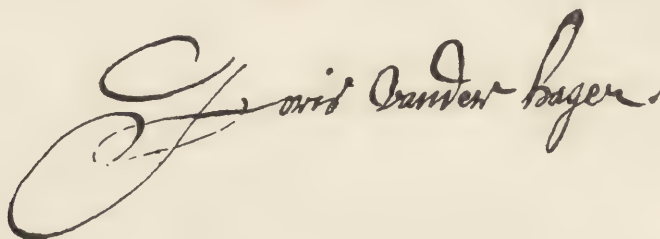
2 cleijne lantschappen van MEULENAER.

4 cleyne stuckgens, oock van MEULENAER.

Nog schilderijen zonder namen der schilders. Verder een burger inboedeltje. ¹⁾

Ten slotte hier eene fraaie handteekening door JORIS VAN DER HAGEN

4 Juni 1663 onder eene acte geplaatst:

Men zie ook een en ander over den schilder in den Catalogus van „Kunstliefde” te Utrecht.]

VROOMANS. Moy. Beeltjes. Dicitur VROMANS (??) Blompot. [Er is meer dan één schilder van dien naam. Mij zijn een groot aantal leelijke schilderijen bekend — ik bezit er o. a. zelf een, gem. P. VROMANS — van PIETER VROMANS. Deze Delftsche schilder (zie Obreen's Archief I) schilderde meest bijbelsche onderwerpen, in den trant van L. BRAMER en de schilders DE WET. Een der betere stukken van den schilder is bij den Heer DAHL te Düsseldorf, een prediking van Johannes den Dooper, met enkele aardige figuren. VROMANS was een gezocht schilder in zijn tijd. Ziehier eenige nadere gegevens omtrent hem :

Reeds 12 Aug. 1603 is PIETER PIETERSZ VROMANS, schilder te Delft, getuige bij eene acte.²⁾ Een in 1624 genoemde schilder PIETER PIETERSZ is wel dezelfde man. 13 Maert 1647 legt PIETER PIETERSZ VROMANS, schilder te Delft, „out 59 jaren” eene verklaring af.³⁾ 11 Juni 1641 maakt de schilder PIETER PIETERSZ VROMANS, wonende in de Molenstraat te Delft, zijn testament. Zijne zeven kinderen zijn zijne erfgenamen; de Weeskamer wordt uitgesloten. Voogden zijn zijne zonen JACOB en PIETER PIETERSZ VROMANS.⁴⁾ Om de zaak nog duisterder te maken:

8 Dec. 1640 reeds constitueert PIETER VROMANS, schilder te Delft,

1) Prot. Not. Z. v. D. HEIJDEN. Den Haag.

2) „ „ UYTENBROUCK. Delft

3) „ „ W. v. ASSENDELFT. Delft.

4) „ „ W. DE LANGUE. Delft.

als weduwnaar van ANNETGE JACOBS VAN DER HEUL, iemand om geld te ontvangen. Getuigen bij die acte zijn: ABRAHAM PIETERSZ. VROMANS, *schilder*, en PIETER VROMANS, *desselfs* soon.¹⁾ 27 Dec. 1607 is PIETER JANSZ VROMANS, schilder, in de Hoefijsersteech te Delft getuige en teekent: FROMANS.

15 April 1654 testeert d'E. PIETER PIETERSZ VROMANS, schilder te Delft. Hij prelegateert aan zijne dochters ANNA en ADRIANA ieder *f* 200.—²⁾

Geen wonder dat in de Delftsche Inventarissen de stukken van VROMANS voorkomen, en wel zeer dikwijls. Zij worden gewoonlijk goed getaxeerd, tegen dezelfde prijzen als VAN BEYEREN, BRAMER, VAN AELST en VAN GOYEN. Meestal zijn het bijbelsche of historieele onderwerpen die genoemd worden.

Maar dat woord „blompot” bij onzen SYSMUS doet ons aan den anderen VROMANS denken, over wien ik reeds (*Oud-Holland* 1890 bl. 220) een en ander heb medegedeeld.]

(Slot volgt.)

---

1) Prot. Not. J. v. OPHOVEN. Delft.

2) » » E. v. D. VLOET. Delft. Zie ook *Oud-Holland* 1890, bl. 211.

DE MELODIE VAN HET WILHELMUS

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ.

Wil - - - hel - mus van Nas - - - sou - we Ben ick van Duyt-schen bloet,
Den Va - der - lant ghe - - - trou - we Blijf ick tot in den doet.

Een Prin - ce van O ran - giën Ben ick vry. on - ver - - - - - veert, Den

Co - ninck van His - - - - paen - giën Heb ick al - - - - tijt ge - eert.

27 Maart 1568. De vrede van Longjumeau, gesloten tusschen den Franschen Koning KAREL IX en de Hugenoten onder CONDÉ, maakte voor een tijd een einde aan de jammeren van den burgerkrijg; de huurtroepen, die beide partijen in dienst hadden, werden afgedankt. ALVA riep MANSFELD en AREMBERGH met zijn Spaansche voetknechten en Nederlandsche ruiters, die de Gouvernante den Koning tot onderstand tegen de Hugenoten gezonden had, terug; de Paltsgraaf JAN CASIMIR, die zich met zijne troepen in het einde van December bij CONDÉ

gevoegd had en met hem het beleg van Chartres had medegemaakt, zag zijn soldij door de Koningin betaald en trok naar Duisburg om den Prins van Oranje zijn krijgsbende aan te bieden. Hoewel geldgebrek den Prins verhinderde van dit aanbod gebruik te maken is het echter waarschijnlijk, dat hij of anderen op zijn naam daarna gelegenheid gevonden hebben een deel dezer benden, die in den krijg geoefend waren, aan te nemen. ¹⁾

Het is niet onmogelijk, dat onder die krijgers, die in Frankrijk gestreden hadden, een lied bekend en gezongen is geweest, dat die onderneming van CONDÉ tegen Chartres om zodoende Parijs in handen der Hugenoten te brengen tot onderwerp had.

*Autre Chanson de la ville de Chartres assiégée par le prince de Condé ;
sur un chant nouveau.*

1. O la folle entreprise Du prince de Condé ! A Chartres la jolie Il a voulu entrer ; C'est à luy grand folie. Il n'y entrera pas : Les bons soldatz de France Ne le souffriront pas.	4. Lors respondit Liniere : „Nous ne le craignons point ; „A toute heure qu'il vienne „Avons les armes au poing „Pour luy liure bataille „A luy et ses soldatz. „S'il veult perdre la vie, „Sus, qu'il nous vienne veoir!"
2. La ville fut sommée Un samedy matin De par monsieur le prince Et l'admiral mutin ; Ont envoyé trompettes Et aussi le herault ; Sus Chartres la jolye Ont crié à l'assault.	5. Le herault s'en retourne Au prince de Condé : „Or sus, or sus, trompettes, „Quelle nouvelle apportez?" — „En verité, mon prince, „Nous avons eu grand peur „De veoir tant de soldats „A l'environ des meurs."
3. Dictes nous, capitaines, Si vous y tiendrez bon, Ou si monsieur le prince Envoyra son canon Au pied de voz murailles Pour les faire tomber, Ou si vous voulez rendre Au prince de Condé.	6. „Liniere si vous mande „Qu'il a les armes au poing, „Luy et toute sa bande „Et qu'il ne vous craint point, „Et, de brief, il vous defie, „Vous et tous vos soldats, „Et si voulez mourir, „Que vous l'allez donc veoir."

¹⁾ Archives de la Maison d'Orange-Nassau, re Sér. tom. III. pag. 208.

7. „Il les fault aller veoir ! „Forbissez tous voz armes „Et aussi voz harnoys. „Marchons tous en bataille, „Monstrons nous gens de bien. „Tout le pillage est vostre ; „Je n'y demande rien.” 8. Au coin de Saint Maurice Leur canon ont campé ; A coups d'artillerie La ville ont saluée, Tant qu'ils y ont faict breche De quinze à seize pas, Pour uider faire approche Jusques sus les rempars. 9. Quand les soldats de Chartres Veirent ainsi entamer Leurs murailles et abatre, Ils se sont presentez Jusques dedans la breche, Criant tous d'une voix : „Si voulez faire approche, „Entrez à ceste fois !”	10. Le prince de Condé Et aussi l'admiral, Du clocher Saint Maurice, La breche ont descouvert ; Lors à leurs soldats crient : „Ne vous avancez pas, „La breche est remparée ; „Nous n'y entrerons pas.” 11. Et les dames de Chartres, Faisant leur plain devoir, Voyant leurs gens combatre Chacun de son pouvoir, Portoyent des confitures Jusques sus les rempars Pour resjouyr le cœur A tous leurs bons soldats. 12. Qui feist ceste chanson, Fut un brave soldat Estans sus les murailles, Aussi sus les rempars, Priant Dieu par sa grace Qu'il leur voulust ayder Et convaincre la force Du prince de Condé.

Dit lied, dat gedicht werd door den heftigen anti-hugenoot CHRISTOFLE DE BOURDEAUX ¹⁾ kan dan aanleiding geweest zijn, dat MARNIX VAN ST. ALDEGONDE zich opgewekt gevoelde om op de melodie daarvan, naar de wijze van Chartres, te dichten het

Wilhelmus van Nassouwe
 Ben ick van Duytschen bloet,
 Den Vaderlant ghetrouwe
 Blijf ick tot in den doet.
 Een Prince van Oraengiën
 Ben ik vry onverveert,
 Den Coninck van Hispaengiën
 Heb ick altijt geëert. ²⁾

¹⁾ Recueil de plu- | sieurs belles | Chansons spirituelles [sic], faictes et Cō- | posees contres les rebelles et pertur- | bateurs du repos et tranquillité de | ce Royaume de France, avec plusi- | eurs autres chansons des victoires | qu'il a pleu a Dieu de donner a no- | stre treschrestien Roy Charles | IX de ce nom. Par Christofle | de Bourdeaux. | *P Paris* [sic], | *Pour Magdeline* [sic] *Berthelin, rue Saint | Iaques, à l'enseigne de l'Elephant — Fin. S. d. [vers 1570]* in-16 de 96 ff. chiff. fol. 61-62. — Het eenig bekende compleete exemplaar berust in de bibliotheek van den duc d'Aumale te Chantilly. De Heer EMILE PICOT, te Parijs, had de welwillendheid naar dat exemplaar een afschrift van het gedicht voor mij te maken.

Zie over CHRISTOFLE DE BOURDEAUX: Biographie Universelle. Supplement. tom. LIX. pag. 4; Romania. tom. XVI. pag. 508 en Cat. Lignerolles II No. 1384 (verkocht te Parijs, Maart 1894).

²⁾ De orthographie naar Prof. J. J. VAN TOORENENBERGEN. PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE. Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften. 's Grav. 1878. blz. 108.

In hetgeen hier gezegd is zijn twee punten, die een nadere bespreking waard zijn, dat MARNIX de dichter der woorden en dat de melodie die van Chartres is.

Het is bekend, dat omtrent het vaderschap van het lied veel gestreden is en dat nog geen onwederlegbare getuigenissen gevonden zijn, die aan MARNIX tegenover COORNHERT de overwinning moeten doen toekennen: in de oudere uitgaven van het Wilhelmus toch wordt geen persoon als dichter genoemd. De strijd, die hierover sinds lange jaren gevoerd is, wordt vrijwel ten gunste van MARNIX beslist, daar zijn jongere tijdgenooten, die zich hierover uitlaten, zich voor hem verklaren, en hiertegen geen anders luidende uitspraak gesteld kan worden. Die tijdgenooten zijn de Nijmeegsche rector JACOBUS VERHEIDEN: „Ab hoc Viro etiam profecta dicitur decanta illa *Cantilena* composita in laudem Principis Gvilielmi Nassavii..... In hoc igitur Sanct-Aldegondivs se alterum quasi Tyrtævm, toties a Platone laudatum, ostendit”¹⁾ en de Mechelsche rederijker WILLEM DE GORTTER, die in zijn bundel gedichten, waarin hij ook sonnetten en balladen opnam tot lof van Prins WILLEM, van MAURITS en van MARNIX, onder het Wilhelmus schreef

D'eynde
1568
Ghecomponeert ende
Ghemaeckt door ionck-
heer philips van
marnicx heere
van sinte aldegonde
excellent poeet.²⁾

COORNHERT daarentegen wordt als zoodanig eerst in 1666 genoemd door BRANDT: „KOORNHERT een groot liefhebber der vaderlandtsche vrijheit, die 't bekende Liedt Wilhelmus van Nassouwen hadt gemaekt”³⁾ en herhaalde deze beweeing in zijn Historie der Reformatie⁴⁾, en zulks op grond, dat hij vernomen had van HUGO DE GROOT, dat het aldus door Uitenbogaert in zijn dagregister

¹⁾ JAC. VERHEIDEN. Praestantium theologorum effigies. Hag. Com. 1602. pag. 145. Cf. BAYLE. Dictionaire historique. 5e ed. tom. IV. pag. 124.

²⁾ Handschrift No. 15662 der Koninklijke Bibliotheek te Brussel (= Van Hulthem No. 129) fol. 37v. en 38. — Zie over dit handschrift o. m. merkwaardig om de 56 gekleurde afbeeldingen der benden, die in de 16e eeuw onder de Spanjaarden en onder den Prins van Oranje gediend hebben: D. G. MULLER. De oorsprong van de Nederlandsche vlag. Amst. 1862. blz. 36 en J. F. WILLEMS in Belgisch Museum. Dl. I. blz. 372.

³⁾ (BRANDT). Historie van Enkhuizen. Enkh. 1666. blz. 166.

⁴⁾ 2e dr. Dl. I. blz. 535.

opgeteekend was. Hoe het zij, zoolang het tegendeel niet gebleken is, zal MARNIX, die nog meermalen naar de pen zou grijpen om Prins WILLEM te verdedigen en de Spaansche tyrannie te geeselen, voor den dichter gehouden moet worden ¹⁾).

Ook omtrent de herkomst van de melodie is niet minder gestreden. Dat deze geen oorspronkelijke, opzettelijk voor het lied vervaardigde zangwijs was, stond van begin af aan vast. „Na de wyse van: Chartres” staat als stemaanwijzing boven den tekstafdruk der woorden in de oudste uitgave van het Geuzenliedboek ²⁾, terwijl andere drukken van dienzelfden bundel, zooals de Amsterdamsche editie van 1683 vermelden „na de wyse van: Charles”. VAN SOMEREN wilde hieruit den naam van den componist lezen en zocht te vergeefs naar een toonkunstenaar uit dien tijd, wiens naam daarop gelijkt ³⁾; anderen die zich in den strijd mengden waren niet gelukkiger.

In later jaren brak VAN VLOTEN een lans voor de meening, dat Charles wel degelijk de juiste aanwijzing was ⁴⁾.

Jezund so woln wir singen
ausz frischem freien mut,

een lied op KAREL V door VON LILIENCRON ⁵⁾ op het jaar 1530 geplaatst, zou dan het origineel zijn, tot welk beweerden hij gebracht werd door de volledige overeenkomst van maat, die er bestaat tusschen dit gedicht en het Wilhelmus. Prof. A. D. LOMAN bestreed dit in de toelichting op zijn „Twaalf Geuzenliedjes” op grond, dat dan ook andere duitsche liederen de oorspronkelijke melodie zouden hebben kunnen bevatten, terwijl het tegendeel daarvan bekend was.

Een andere meening, die ook haar aanhangers vond, was deze, dat de melodie die zoude zijn van een jachtlid uit den tijd van KAREL V. Zij werd het eerst in 1810 geopperd door VAN DER HAGEN, daaruit onder voorbehoud medegedeeld door HOFFMANN VON FALLERSLEBEN ⁶⁾ en overgenomen door WILLEMS ⁷⁾. De melodie van het

Auf, auf, auf, auf zum Jagen

¹⁾ Zie hierover G. D. J. SCHOTEL. Gedachten over het oude volkslied Wilhelmus van Nassouwen. Leid. 1834. blz. 13-38.

²⁾ Een nieu Geusen-Lieden Boecxken... Anno 1581. fol. 24.

³⁾ R. H. VAN SOMEREN. Over het volkslied Wilhelmus van Nassauwen met eene bijdrage door Mr. P. A. BRUGMANS. Utr. 1834. blz. 14 en 15.

⁴⁾ Vaderlandsche Letteroefeningen. 1851. Dl. I. blz. 88. Nederlandsche Geschiedzangen. Nieuwe uitg. Amst. 1864. Dl. I. blz. 365. Nederlandsche Spectator. 1871. blz. 383, 395 en 411.

⁵⁾ R. VON LILIENCRON. Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert. Leipz. 1865-1869. Bd. IV. S. 5.

⁶⁾ Horae Belgicae. Pars II. pag. 100.

⁷⁾ J. F. WILLEMS. Oude Vlaemsche liederen. Gent, 1848. blz. 76.

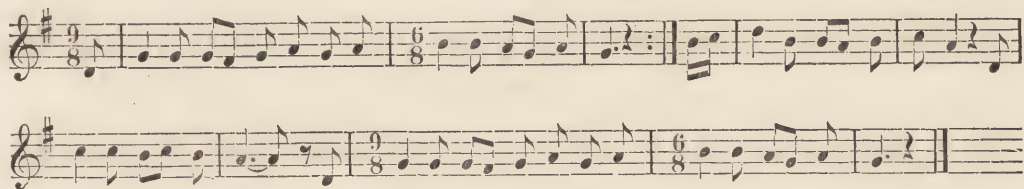
van GOTTFRIED BENJAMIN HANCKE¹⁾, met de variant

Auf, auf, zum fröhlichen Jagen!
Auf in die grüne Heid,

welk lied naar het zeggen van een tijdgenoot dezelfde zou zijn, volgens welke het Fransche jachtlied

Pour aller à la chasse
faut être matineux

gezongen werd en bekend was sinds 1724, gaf daartoe aanleiding.

Deze melodie toch vertoont in haar geheelen bouw, schoon afwisselend in drie- en tweedeelige maat gedacht, zooveel overeenkomst met het Wilhelmus, dat de oplossing wel eenige waarschijnlijkheid voor zich had. BÖHME acht in zijn „Deutscher Liederhort”²⁾ de zaak uitgemaakt; hij schroomt niet het Wilhelmus als een oude jachtwijs te beschouwen en de melodie van een Wilhelmus (Wilhelmus v. Nasouewen = Jagdweise v. Chartres) voor de wijze van het

Mit Lust vor wenig Tagen
Eim Jäger kam in Sinn

te houden. Eenige overeenkomst tusschen melodieën geeft echter niet het recht tot eenzelfde oorsprong te besluiten; het is toch lang geen ongewoon verschijnsel, dat dezelfde melodiegangen geheel onafhankelijk van elkander op verschillende plaatsen voorkomen. De muziekhistoricus WILHELM TAPPERT heeft dit punt tot een onderwerp van studie gemaakt³⁾. Onder meer opmerkelijke voorbeelden

1) Gedichten. 1727. S. 144.

2) FRANZ M. BÖHME. Deutscher Liederhort. Leipz. 1893-1894. Bd. III. S. 308.

3) W. TAPPERT. Wandernde Melodien, 2e Aufl. Berl. 1890. Vgl. De Gids. 1892. Dl. II. blz. 570.

Ook andere melodieën zouden op een verband met het Wilhelmus kunnen wijzen, wanneer zij alleen beschouwd worden ten opzichte van hun melodischen gang. Ick weet een vrouwen amorues (FRUYTIERS. Ecclesiasticus. Antw. 1565. blz. 83), Wanneer als Pampelone (Den gheestelijken nachtegael. Het IIIe deel. Antw. 1634. blz. 86), Wol auff jhr klein Waldvögelein (plm. 1640 bij BÄUMKER. Das Katholische Deutsche Kirchenlied. Bd. III. S. 268), Ontwaakt gi Nederlanders (VITUS RINGERS. Stichtelijk Sang-priee. Franeker. 1686), Hélas! la pauvre fille (Le theatre de la foire ou l'opera comique. Amst. 1723. tom. I. No. 128), Ein Mädchen oder Weibchen uit MOZART's Zauberflöte, hebben volkomen denzelfden aanhef als het Wilhelmus; de melodie, die boven dit opstel staat afgedrukt en het „God save the King”, zijn geheel gelijkkluidend aan elkaar in het begin van het tweede deel. — Zie ook het „Hooft Christen en leert” (STALPARD VAN DER WIELE. Extractum catholicum. Loven 1631. blz. 98) dat zonder bepaalde overeenkomst met het Wilhelmus te vertoonen er toch voortdurend aan doet denken; de woorden zijn van BENEDICTUS VAN HAEFTEN en komen voor in zijn „Den Lust-hof der Christelycke leeringhe”. (Antw. 1622. blz. 201), waar die melodie, tweestemmig afgedrukt, heet „Adieu Nympe des bois. O heylich' eeuwigh Godt”.

wijst hij op het „Gott erhalte Franz, den Kaiser” van Haydn (1797), waarvan hij het begin reeds terugvond in een Processionale uit de 14e eeuw te Praag; zoo ook — hetgeen hij niet vermeldt — het Molto Allègro van Schubert's zesde klaviersonate, waarvan het eerste thema overeenkomt met het lied „So wünsch ich ir ein gute nacht” (1530).

Nog is in de laatste jaren een nieuw gevoelen ter spraak gebracht. WILHELM BÄUMKER uitte in de „Monatshefte für Musik-Geschichte” ¹⁾ als zijn oordeel en herhaalde dit in zijn voortreffelijk werk „Das Katholische Deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen” ²⁾, dat de melodie van „Het viel een Hemels douwe” identiek zou zijn met die van het Wilhelmus en zulks op grond dat SALOMON THEODOTUS (AEGIDIUS HAEFACKER) in zijn „Het Paradys der gheestelycke en kerckelycke Lofsangen” ³⁾ op bladzijde 4 een Meditatie afdrukt, „Op de wijze: Het viel een Hemels douwe, &c. ofte: Als het hier op Nooten begint”, terwijl hij in de „Tafel der Liedkens gaende op wereldtsche voysen” die melodie den naam „Wilhelmus van Nassouwen” geeft. Ook dit beweerden kon geen stand houden; het gemis aan overeenstemming tusschen de beide melodieën moest de meening reeds niet zeer gegrond doen schijnen; het punt van uitgang verliest allen steun door het feit, dat in liedboeken vele malen twee of meer verschillende wijzen, waarvan bekend is, dat zij behalve het metrum geen punten van aanraking hebben, als stem worden aangegeven. ⁴⁾

Aan FLORIMOND VAN DUYSE komt de eer toe ontdekt te hebben waar de herkomst van ons lied te vinden is. ⁵⁾ Hij toch vond in het Fransch Katholieke zangboekje „La pievse alovette avec son tirelire” een melodie, onmiskenbaar identiek met de oude Wilhelmus-wijs „sur l'air mondain”

*A la folle entreprise
Du Prince de Condé, &c.*

en wees aan de hand van LE ROUX DE LINCY ⁶⁾ aan, dat dit lied geen ander is, als het reeds genoemde gedicht van CHRISTOFLE DE BOURDEAUX op het beleg van Chartres door CONDÉ. Hij kon daardoor een oplossing geven aan de stem-aanwijzing in het Geuzenliedboek en de onhoudbaarheid aantoonen der meeningen, die de melodie met KAREL V in verband brachten.

¹⁾ 1884. S. 31.

²⁾ WILHELM BÄUMKER. Das Katholische Deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen. Freib. 1883-1891. Bd. I. S. 359.

³⁾ Ik citeer naar de vijfde uitgaaf. (Antw. 1646); de eerste verscheen in 1621.

⁴⁾ De straks te noemen „Alovette” noemt op bladzijde 232 niet minder dan 58 melodieën als de zangwijzen van één gedicht.

⁵⁾ Nederlandsch Museum. Dl. XXXIV. blz. 177. vlg.

⁶⁾ LE ROUX DE LINCY. Recueil de chants historiques français. Par 1842. tom. II. pag. 607.

Na deze bespreking aangaande de herkomst der melodie en de wijze, waarop zij waarschijnlijk uit het Zuiden naar het Noorden tot ons is doorgedrongen, doet zich van zelf de vraag voor: hoe luide die melodie? Navraag bij den Heer WECKERLIN, den bibliothecaris van het Conservatorium te Parijs en ÉMILE PICOT, van wiens hand een hoogst belangrijke reeks artikelen over de Chants historiques français du 16e siècle voorkomt in den loopenden jaargang van de Revue d'histoire littéraire de la France, en bij de Heeren Conservatoren der muziekafdeelingen der Bibliotheken te Berlijn en te Munchen, heeft geen gunstig gevolg gehad, zoodat ik geen noteering uit de 16e eeuw kan mededeelen. Ik kan eerst een aanvang maken met het jaar 1603.

Voor er echter toe over te gaan deze af te drukken, wil ik in het kort mededeelen, hoe ik mijn taak hieromtrent denk op te vatten.

De melodieën, die gaandeweg besproken zullen worden, heb ik alle getransponeerd in G dur, een toonhoogte, waardoor de melodie in het bereik van alle stemmen komt, terwijl zodoende een vergelijking der verschillende varianten en der melodie-overgangen vergemakkelijkt wordt. Bovendien zijn zij overgebracht in den gebruikelijken G sleutel (2^e lijn) en in hedendaagsch notenschrift, terwijl de maatstrepen, waar zij ontbraken of mij voorkwamen verkeerd geplaatst te zijn, naar behooren ingevoegd zijn en als maataanwijzing overal door mij de door-gestreepte C voorgeschreven is.

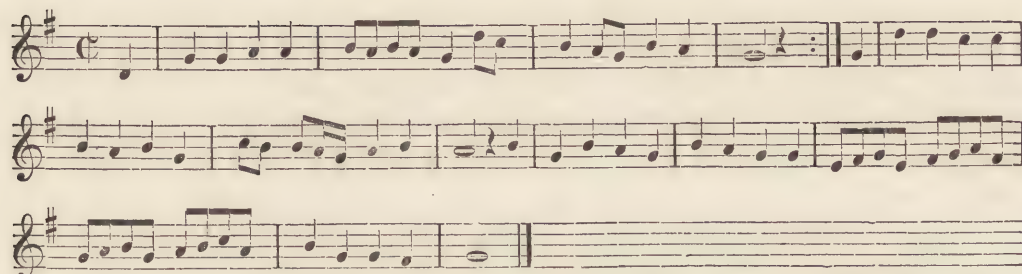
MELCHIOR FRANK (1580—1639)¹⁾, één van de musicijs van die dagen, die de toen opkomende nieuwe richting zeer waren toegedaan, werd in 1603 kapelmeester aan het hof te Coburg en gaf in dat jaar uit „Opusculum etlicher Newer vnd al- | ter Reuterliedlein, welche zuvor niemals Musi- | caliter componirt, gantz lustig auff allerley art zu Musi- | cieren mit vier Stimmen gesetzt|| Gedruckt zu Nürnberg, In verlegung | CONRAD BAURN, Anno MDCIII²⁾), waarin hij beproeft „etlicher gleichwol Altbekandter doch wol klingender und anmütiger Melodien und Reuterliedlein in ihrer art und eigenschafft Harmonicè zu setzen”. No. 26 in partituur medegedeeld door REISSMANN³⁾ van dezen bundel vierstemmige liederen, die naar den geest dier dagen zoowel gedacht zijn voor zang als voor instrumenten⁴⁾ heeft tot woorden „Wilhelmus von Nassauwe bin ich von Deutschem Blut” enz.

1) Dr. AUGUST REISSMANN geeft in zijn „Illustrirte Geschichte der Deutschen Musik (Leipz. 1881. S. 271-279) een overzicht van de beteekenis van dezen componist en deelt daarbij eenige voorbeelden van zijn kunst mede;

2) R. EITNER. Melchior Franck. Bio- und Bibliographie (Monatshefte für Musikgeschichte. 1885. S. 48) E. WELLER. Annalen der Pöetischen National-Literatur der Deutschen. Freib. 1864. Bd. II. S. 31.

3) Dr. AUGUST REISSMANN. Geschichte des deutschen Liedes. Berl. 1874. Musikbeilagen S. 16.

4) „Vocaliter oder instrumentaliter practicirt”.

Het origineel in F; maataanwijzing doorgestreepte C; geen maatstrepen. De onderlinge verbinding der achtsten en zestienden ontbreekt¹⁾ (Zie de vierstemmige bewerking Bijlage A.)

Deze melodie is echter door allerlei versieringen geheel bedorven; de zevende en achtste maat van het tweede deel is bovendien blijkbaar een inschuifsel, dat geenszins tot het lied zelf kan behooren. Hieronder laat ik volgen de melodie, die ik mij voorstel, dat den bewerker als voorbeeld gediend heeft, schoon het niet ontkend kan worden dat deze nog een belangrijk punt van verschil vertoont met de andere oude noteeringen: de periode bestaat uit vier in plaats van uit drie maten met een opslag.

De noteering, die in tijdsorde hierop volgt, dagteekent in het jaar 1607. De Koninklijke Bibliotheek te Berlijn²⁾ bezit: „Ein Lied von Herrn.... Heinrichen Julio postulirten Bischoffe des Stifts Halberstadt vnd Hertzogen zu Braunschweig vnd Lüneburg. In der Melodey: Wilhelmus von Nassawen (1607. o. O. 10 Bl. 4)

Avs Braunschweigischen stamē,
Ich Heinrich Julius,
Mein Ankunfft hab bekommen,
Mein Feinden zu verdrusz.
Doch dank ich Gott von Hertzen,
Der mich geschaffen hat,
Lasz ihnen Angst vnd schmerzē
Vnd traw meim lieben Gott.

¹⁾ Uit het ontbreken der verbinding tusschen de onderdeelen van kwarten bij muziek, die voor plm. 1755 op de boekdruckers in losse typen gedrukt is, moet geenszins opgemaakt worden, dat deze naar onze begrippen daar niet behoorde te zijn aangebracht, daar zulks uitsluitend zijn oorzaak heeft in het typographische systeem van het muziekschrift.

²⁾ Sammelband Ye 5671; WELLER. Annalen. Bd. II. S. 519.

waarbij de muziek in vier stemmen (Cantus, Tenor, Altus en Bassus) staat afgedrukt. De Cantusstem luidt:

Het origineel in C; maataanwijzing C; geen maatstrepen (Zie de vierstemmige bewerking Bijlage B.)

Bovenstaande afdruk komt geheel overeen met het origineel, behalve de 4e en 5e maat van het tweede deel, waar de lezing door mij overgebracht is in . Hoewel wetende, dat hetgeen thans een triool genoemd wordt, toen als zoodanig eigenlijk nog niet bekend was, vond ik toch tot deze interpretatie in de eerste plaats aanleiding in de declamatie, maar bovendien kon zodoende alleen de gelijkheid van bouw in de melodie bewaard blijven; zij vertoont nu telkens een periode van drie maten met een opslag, hetgeen bij den afdruk, die BÖHME ¹⁾ naar dezelfde bron geeft, niet het geval is. Wel is waar deed hij zulks opzettelijk, daar hij als zijn gevoelen uitspreekt, dat hij de meening van hen, waaronder C. VON WINTERFELD en FR. SILCHER genoemd worden, geenszins deelt, dat bij een dergelijke rhythmische notering aan een opvatting als trioolen gedacht moet worden ²⁾. Juist echter met het oog op deze Wilhelmus-melodie dunkt me, dat de uitlegging als een triool gebillijkt zal moeten worden. Wanneer later toch VAN EYCK de melodie geheel in driedeelige maat (d. w. z. in trioolen) weergeeft en VALERIUS en de schrijver van het luitboek van THYSIUS een gedeelte der wijs in dienzelfden rhythmus laten zien, moet zulks een bewijs zijn, dat aan de oorspronkelijke redactie die maatindeeling niet vreemd geweest is en dat een beginsel daarvan toen reeds aanwezig was. Er is dus alle reden om deze uitlegging aan te nemen.

Onder toch zal genoegzaam blijken, dat deze triool een hoogst belangrijken rol speelt in de geschiedenis der Wilhelmus-melodie en wel degelijk behoort tot één der eigenaardigheden der wijs, zoodat men hier niet te doen kan hebben met

¹⁾ FRANZ M. BÖHME, Altdeutsches Liederbuch. Leipz. 1877. S. 511. No. 409a. Boven aan het hoofd van dit opstel, geef ik een eenigszins andere maatindeeling; hier echter, waar het de bespreking der redactie zelve geldt, meen ik mij zoo nauw mogelijk aan het origineel te moeten aansluiten. De letterlijke weergeving der melodie, ook wat de vorm der noten betreft gelijk aan het origineel in de Bijlage, stelt een ieder in de gelegenheid eene andere uitlegging aan te nemen.

²⁾ BÖHME a. a. O. Einleitung. S. LXIV.

een toevallig verschijnsel van deze redactie of variant. Het verschijnsel staat niet op zichzelf; in middeleeuwsche liederen, ontstaan onder den invloed van het Gregoriaansch, is het een veel voorkomend iets, dat de rhythmus plotseling verandert; „die Rhythmik der alten Volksweisen ist eine sehr mannigfaltige. Taktwechsel, wie wir uns ausdrücken würden; ist etwas ganz Gewöhnliches. Gerade hierdurch wird den Melodien ein reich bewegtes Leben zugeführt, welches gegen die Monotonie einer im strengen Takt sich gleichmässig bewegenden modernen Singweise vorthellhaft absticht.”¹⁾ In de 17e eeuw komt het noch wel voor dat het ééne deel eener melodie in een andere maat geschreven is als het tweede²⁾, het verschijnsel heeft dan echter een gansch ander karakter en geeft dan niet meer den indruk van een middeleeuwsche opvatting, waarvan bij deze Wilhelmus-melodie den invloed te bespeuren valt. Zoude hieruit de gevolgtrekking gemaakt moeten worden, dat de mededeeling van CHRISTOFLE DE BOURDEAUX „sur un chant nouveau” geen onvoorwaardelijk geloof verdient en dat de oorsprong van ons Wilhelmus nog hooger op gezocht moet worden? Er zoude redenen zijn hiertoe te besluiten. Van den ander chanson van DE BORDEAUX uit het jaar 1569, waarvan hij eveneens zegt, dat het „sur un chant nouveau” gezongen werd, kon de Heer PICOT aanwijzen³⁾, dat de melodie reeds voorkomt in 1523. Bovendien wijst de snelle verbreiding van deze wijs in Duitschland, kort na den aanvang van onzen strijd met Spanje, op een oudere herkomst dan 1568; volgens den kroniekschrijver in 1576 zoude zij toen reeds in Duitschland veel gezongen worden⁴⁾ en FRANK kon haar in 1603 reeds „altbekant” noemen, welke uitspraken bezwaarlijk verklaard kunnen worden als het ontstaan der melodie op het jaar 1568 gesteld wordt; het is toch niet aan te nemen, dat een melodie in dat jaar in Frankrijk ontstaan 8 jaar later in Germanie reeds vasten voet verkregen zoude hebben. Maar ook het voorkomen in het eerste kwart der 17e eeuw van twee lezingen, waarvan bij de ééne de periode uit 3 en bij de andere de periode uit 4 maten bestaat, duidt op een gemeenschappelijke stamvorm, waaruit beiden of althans de laatste als als zijlinie zijn voortgekomen; het is toch een te principieel onderscheid om te kunnen aannemen, dat de ééne melodie uit de andere ontstaan zou kunnen zijn. FRANK nu kon als nieuwerwetsch musicijn geen vrede hebben met die middeleeuwsche melodie en vervormde haar in de nieuwe richting.

Indien nu aangenomen wordt dat deze melodie van 1607 met de oorspron-

¹⁾ BÄUMKER. a. a. O. Bd. I. Vorrede. S. XII u. XIII.

²⁾ O. a. bij WILHELM SLUITER. Psalmen. Dev. 1661. blz. 66, 68 en 74. Vgl. de boven afgedrukte melodie van „Auf, auf, zum fröhlichen Jagen”.

³⁾ Revue d'histoire littéraire de la France. tom. I. pag. 303.

⁴⁾ „Die Limburger Chronik (Honthelm Prodomus p. 1135) führt schon zum Jahr 1576 die erste Strophe dieses Liedes an, mit dem Bemerkten: „Dieses Lied wart eben in disen Jaren gemacht, vnd gemein gesungen”. BÖHME. a. a. O. S. 51.)

kelijke wijs in haar bouw geen verschil heeft, zoude haar conceptie behalve nog de maatsverwisseling ook ten slotte op een ouder tijdperk terugwijzen. Driemaal drie maten toch passen volkomen in het kader der middeleeuwsche muziekopvatting, toen de streng volgehouden driedeelige maatsverdeeling, het tempus perfectum met zijn onderverdelingen in drieën het oor en het gevoel meer bevredigde dan de tweedeelige maat, het tempus imperfectum, en daarboven verreweg de voorkeur verdiende. Om genoemde redenen is het dus hoogst waarschijnlijk, dat de oorsprong der Wilhelmus-melodie in het begin der 16e eeuw gezocht zal moeten worden.

Hoe het zij, ik acht deze noteering van 1607 van overgroot belang, daar zij tot heden de oudst bekende, praktisch bruikbare is.

De harmonisatie (Bijlage B) geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen: de onbekende bewerker toont zich door het gebruik van een kwint-sext accoord in de vierde maat een volgeling van den nieuwen Italiaanschen stijl.¹⁾

Een volgende noteering brengt ons nader tot de Nederlandsche grenzen. In 1619 verscheen te Valenciennes „de l'imprimerie de JEAN VERVLIE, à la Bible d'or" het eerste deel van een Katholiek zangboekje „La pievse alovette avec son tirelire" ²⁾, waar pag. 104 het gedicht te vinden is:

Toujour, toute ma vie,
 J'auray dedans le cœur
 L'amour saint de Marie,
 Mere de mon Sauveur:
 Qui aimera-t' on mieux, }
 Que la Royne des cieux: } *bis.*

Sur les airs mondains:
 { *A la folle entreprise*
 { *Du Prince de Condé, &c.*

Ou

Amour n'a point des ailes, &c.
Deesse sans seconde.
L'amour des Courtisannes.
Las! je mourray d'angoisse.
Mon seul bien, voicy l'heure.
O ma belle Silvie.

Pleurés, pleurés la France { *De la mort*
 { *du Roy Henry 4.*

Et sur l'air commun:
Dieu prise les louanges, &c.

FÉTIS, Biographie universelle des musiciens i. v. Monteverde.

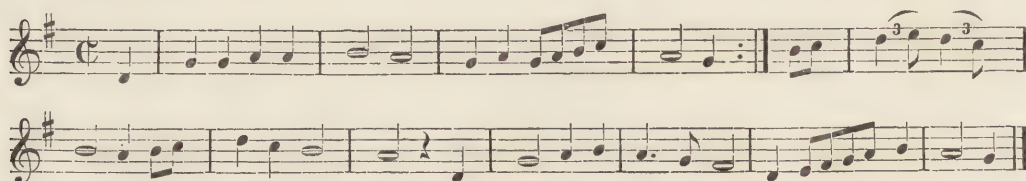
ALPHONSE GOOVAERTS zegt in zijn Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas (Anv. 1880) onder No. 520: „L'auteur des paroles est Antoine de la Cauchie, jésuite, né à Mons; celui de la musique s'appelait Guedron". Het eerste moge waar zijn; het laatste moet, juist met het oog op het Wilhelmus, aan bedenking onderhevig wezen en zulks te meer daar de werkzaamheid van PIERRE GUEDRON vooral ligt in de compositie van zoogenaamde *Airs de cours*.

Er zijn bij dit vers vijf verschillende melodieën afgedrukt; de eerste heeft het opschrift „*A la folle entreprise, &c*”.

Het origineel in C; maat-aanwijzing doorgestreepte C; geen maatstrepen. De strepen, die over den balk heenloopen, zijn de afscheidingen tusschen de phrases der melodie, de moderne Phrasirungs-zeichen.

De ontdekking van deze wijs, het eerst door VAN DUYSE in zijn boven-aangehaalde studie afgedrukt, deed de schaal overslaan ten gunste van hen, die in de Wilhelmus-melodie een lied van Franschen oorsprong zagen, en zich bleven vasthouden aan het „Chartres” van het Geuzenliedboek. De melodie zelve, zooals zij daar voor ons ligt, gaat echter in rhythmisch opzicht mank; zij zal wel gelezen moeten worden:

Behalve dat de triool hier op een andere plaats voorkomt als in de vorige lezing, vertoont deze melodie, schoon onwedersprekelijk die, welke het onderwerp van dit opstel uitmaakt, nog een groot verschil met andere noteeringen: de periode bestaat uit telkens vier maten. Zij komt daarin overeen met de noteering van MELCHIOR FRANK, waarmede zij bovendien ook nog eenige geringe overeenkomst in de intervallen heeft. Is hierin aanleiding te zoeken de wijs te wantrouwen? Aan de ééne kant zoude om de redenen, bij de bespreking der vorige redactie genoemd, twijfel gerechtvaardigd zijn; aan de andere kant echter wordt het vertrouwen gesterkt, daar het liedboek stamt uit Fransch sprekende gewesten en daardoor dichter staat bij de bron, bij Chartres, dan de andere noteeringen, terwijl bovendien de samensteller zich doet kennen als iemand die zich rekenschap geeft van hetgeen hij afdrukt. Voor zoover toch de melodieën, die deze bundel behelst, door mij nagegaan zijn, laten zij niet zulke groote verschillen zien met de noteeringen, die van elders bekend zijn als juist deze Wilhelmus-melodie, dat op grond daarvan een zekere mate van gezag aan deze redactie onthouden moet worden. Bovendien, de wijze waarop in het „*Advertissement av Lectevr Chrétien*” rekenschap

gegeven wordt van de gevolgde spelling der taal, „d'ensuiure l'innouation, que quelques bons Auteurs modernes ont encommencé en l'orthographe Françoise”, afwijkende van de gebruikelijke, doet het geloof aan de waarde van het boek toenemen.

In hetzelfde jaar 1619 is nog een gedeelte der melodie opgeteekend. Het „Gheestelijck Paradijsken der Wel-lusticheden vol ghenuchelijcke ende gheestelijcke Liedekens.... Bedeylt in ses deelen door den Eerw. H. P. G. D. P. S. J.”¹⁾ behelst in het eerste deel: „het Kleyn Paradijsken van 't Boomken des leuens”²⁾, twee geestelijke liedekens: „Van den Heylighen Willebrordus; een nieu Liedeken” en „Van den H. Guilielmus”

Dit nieu liedeken wilt geven ghehoor
Ter eeren van sinte Willem Confessoor

beide op de wijze van Guilielmus (Wilhelmus) van Nassouwen.

Het origineel in F; sopraansleutel; maataanwijzing doorgestreepte C; geen maatsrepen.
De noot x in de eerste notering een kwart voor een achtste.

Dit brokstuk der melodie, dat geheel overeenkomt met de notering van 1607 geeft geen aanleiding tot eenige opmerking. Liever daarom hier een afdruk gegeven van de krachtige en dringende aanmaning tot de Katholieke Kerk terug te keeren, die na de afzweering van PHILIPS den dichter uit de volheid des gemoeds uit de pen gevloeid moet zijn.

Van den Heylighen Willebrordus.

Hollandt waer is ghebleven
V goedertieren aert,
V trouw, gheloof, goet leuen,
Daer ghy waert door vermaert,
Simpel waert ghy van zeden
Oprecht, edel van bloet,
Godtvruchtich vol van vreden,
Stantvastich van ghemoet.

Nu sietmen in v groeyen
Bedroch, twist, quaet ghebroet,
V steen van woecker vloeyen,
Van valsheyt ende bloet,
V ionckheyt is bedoruen,
V landt vervult van roof,
Sint dat v is verstoruen
V vaderlijck gheloot.

Qualijck waert ghy beraden,
Lichtveerdich als een riedt,
Dat ghy v ouders paden
Soo schandelijck verliet:
Verandert ghy van Heeren,
Maar houdt ten minsten 't woordt
Dat Godt v heeft doen leeren,
Door Sinte Willebroort.

Tis duysent jaer gheleden
Dat hy v Christus leer,
Quam preken 't uwer steden,
'D afgoden wierp ter neer,
De kercken end' outaren,
Die ghy nu hebt ontsticht,
Sijn over duysent iaeren,
By hem Godt opgericht.

¹⁾ Antw. 1619. GOOVAARTS I. c. No. 521.

²⁾ bl. 35 en 37.

Oud-Holland, 1894.

Nu gaet ghy die verbranden,
Daer God' eerst wiert gheeert,
Met sangh met offerhanden,
Als 't oudt gheloof ons leert:
Gaet v nu vry verblijden,
V vrydom staet v duyer,
Nu ghy door ketterijen
Bederft ziel en natuer.

Waerom seght my de reden,
De saeck is van ghewicht,
Hebt v gheloof vertreden,
Een nieuwe seckt ghedicht,

Heeft v Godt oyt doen preken,
Door eenich Seraphin,
Of heeft v oyt ghebleken,
Mirakel van Caluin?

Bevroet eens wel mijn woorden,
O vrome battenier,
En wilt niet meer ten noorden,
Dus seylen ouer stier,
Draeyt uwen cours ten suyen,
Naer sinte Pieters schip,
Of anders gaet ghy cruyen,
Eens streecx naer 's duyvels clip.

Het jaar 1626 brengt ons eerst in de Noordelijke Nederlanden, toen te Haarlem de welbekende „Nederlandtsche Gedenck-clanck” door ADRIANUS VALERIUS (ADRIAAN WOUTERSZ.) verscheen. Sedert 1871, toen de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis een door Prof. A. D. LOMAN bewerkte bloemlezing der melodieën uitgaf, is de populariteit, zoowel van het werk als van de wijzen steeds stijgende geweest, zoo zelfs dat bij velen thans de meening bestaat, dat onze schepen van Veere de componist dier vooizen geweest is. Op bladzijde 46 wordt het Wilhelmus afgedrukt.

Het origineel in G; zonder voortekening aan den sleutel. Maataanwijzing doorgestreepte C en 3

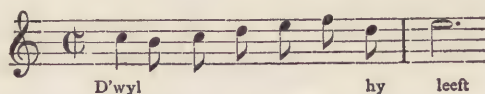
Werd in den beginne slechts matige aandacht geschonken aan deze tweede uitgaaf van de Vereeniging — ter gelegenheid van de Aprilfeesten van 1872 verscheen nog te Leiden de moderne melodie van het Wilhelmus met het opschrift „Oorspronglijke Melodij” —, eerst toen eenige jaren later KREMSER te Weenen voor het Wiener Männergesangverein van een zestal dier liederen, waaronder het Wilhelmus, een bewerking voor mannenkoor met orkest had geleverd, werden ons de ooren geopend voor deze oud-nationale liederen; mannenzangverenigingen brachten ze alom ten gehoor; oprechte Nederlanders kon men deze Nederlandsche liederen hooren zingen met Duitschen tekst volgens de vertaling van FERD. VON HELLWALD, die door de zorgen van de Vereeniging bij de bloemlezing gevoegd was. Van het Oosten uit moest hetgeen eenmaal ons eigendom was, weder onder het volk verspreid worden. Dat die liederen zulks niet verdienen, wie zal het ontkennen? Want krachtig en prachtig zijn zij die zangen, welke in forsche woorden

het lijden en strijden onzer vaders tegen Spanje bezingend, dat geslacht van „vrije, vrome en vroede” mannen, in hun handel en wandel, in hun daden en streven daar voor ons doet optreden. Nog levendig herinner ik mij den indruk, dien ik ontving, toen ik voor een 10 tal jaren deze liederen door ROTTE's mannenkoor hoorde uitvoeren. Geheel onkundig als ik toen was van hetgeen ik eigenlijk hoorde — ik vermoedde in de verste verte niet hier te doen te hebben met oud-Nederlandsche muziek en hield ze voor moderne Duitsche zangstukken — gaf ik bij mij zelf den grootsten lof aan den componist der wijzen, aan KREMSER. Maar juist deze Germaan deed daardoor zeer veel goed aan de zaak: de liederen en in het bijzonder het Wilhelmus, *zoals VALERIUS de melodie opschrijft*, werden populair.¹⁾

Groot is het gezag, dat aan dit werk wordt toegekend. „Behalve dat er bij VALERIUS velen [wijzen] voorkomen, die wij elders te vergeefs zoeken, schijnt onze auteur over het algemeen de melodieën juist te hebben weêrgegeven. Ook daarom bezit zijn boek zeer groote waarde”²⁾. Deze uitspraak is niet positief; wellicht dat er reden is dit gevoelen niet geheel te onderschrijven. SCHOTEL wees er reeds op, dat de woorden der liederen door VALERIUS beschaafd of liever bedorven zijn³⁾. „Dat hij dit niet alleen het Wilhelmus, maar andere liederen gedaan heeft, blijkt uit het volgende voorbeeld” en hij drukt daartoe naast elkander af het Maximiljanus de Bossu uit het Geuzenliedboek en uit den Gedenck-clanck. Dit feit stemt tot nadenken: indien aan de redactie der woorden gezag onthouden moet worden, mag dan der redactie der melodieën, die twee eng verbonden gemoedsuitingen vertrouwen geschonken worden? Het antwoord ligt voor de hand.

Het zoude een zeer tijdroovende arbeid zijn bij al de 76 melodieën, die in den Gedenck-clanck zijn afgedrukt te bepalen, welke waarde aan die redactie toegekend moet worden; dat bij sommigen althans veranderingen voorkomen, die geheel den geest ademen van de luitmuziek, is duidelijk. Een voorbeeld: „Isser Yemant uyt Oost-Indien gekomen. Oft: Est ce [Mars] le grand Dieu des alarmes, &c”⁴⁾, waar in de derde maat een versiering en omschrijving voorkomt

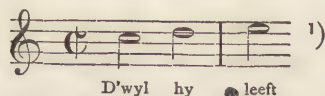
VOOR

¹⁾ Die populariteit is nog steeds toenemende, niet alleen hier te lande, maar ook in Duitschland, waar onlangs, op aansporing van den Keizer, twee schooluitgaven van KREMSER's Oud-Nederlandsche liederen, bewerkt door J. GUSTAV JANSEN en met een bijgevoegden tekst, het licht zag. (Bericht in »Het Orge.» 15 Sept. 1894).

²⁾ Prof. A. D. LOMAN. Toelichting op eenige oud-Nederlandsche Volksliederen uit den „Nederlandschen Gedenck-clanck van ADRIANUS VALERIUS”. blz. 11.

³⁾ SCHOTEL, t. a. p. blz. 63.

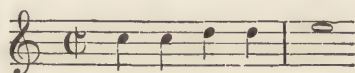
⁴⁾ blz. 164.

waartoe geen enkele reden is aan te wijzen, zooals in het reeds genoemde „Gheestelijk Paradijsken”²⁾, waar het metrum der woorden

„Met een blijden toon”

de muziek deed luiden

Uit één en ander blijkt dus, dat mijn meening over de waarde van den „Gedenck-clanck” niet de algemeene kan zijn. Het is en blijft een kostelijke bron voor de kennis van het oud-Nederlandsch volksgezag, maar het is, dunkt me, een bron, die met voorzichtigheid geraadpleegd en met een critisch oog gelezen moet worden.

Met dit voor oogen is de juistheid der noteering van VALERIUS aan twijfel onderhevig. Vooraf moet echter medegedeeld worden, dat slechts op één plaats de melodie uit den „Gedenck-clanck”, zooals die hierboven en ook in den Bloemlezing³⁾ staat afgedrukt van het origineel verschilt. De noten, door mij gemerkt ××, zijn, daar de voortekening aan den sleutel bij VALERIUS ontbreekt, ook bij hem door het kruisteeken een halve toon verhoogd, hetgeen niet het geval is bij noot ×. Het is echter duidelijk, dat deze noot fis moet zijn, zooals nog ten overvloede blijkt uit de luit- en uit de citherbegeleiding, waar op deze plaats het interval een halve toon is.⁴⁾

¹⁾ Aldus is de melodie genoteerd bij: I. STARTER. *Daraide* Amst. 1621. vel C iv; BEN. VAN HAEFTEN. *Den Lusthof der christelijke Leeringhe*. Antw. 1622. blz. 72; J. STARTER. *Friesche Lusthof*. 2e dr. blz. 95; J. STALPART VAN DER WIELE. *Gulde-Jaers Feestdagen*. Antw. 1635, blz. 1127; D. R. CAMPHUYSEN. *Stichtelijke Ryemen*. Rott. 1639. blz. 270; Jhr. J. VAN EYCK. *Der Fluyten Lusthof*. Amst. 1649 en CORN. DE LEEUW. *Christelycke Plicht-rymen*. Amst. 1649, blz. 147.

Oorspronkelijk een loflied op de tabak (WILLEMS. *Oude Vlaemsche liederen*, blz. 93)

Is er iemant uit Oostindien gekomen

Die er wat van weet?

Heeft hy daer niet van den toebak vernomen

Gheeft my bescheet?

schijnt deze zeer populaire wijs later bekend geworden te zijn als „Prins Robert” (IOH. VAN NYENBORGH. *Tooneel der Ambachten*. Gron. 1659, blz. 42); de melodie echter, die als zoodanig in de 18e eeuw bekend is, heeft met deze geen punten van aanraking.

²⁾ blz. 45.

³⁾ 1e uitgaaf, blz. 5, 2e uitgaaf (’s Grav.-Leipz. 1893) blz. 5.

⁴⁾ Zie over deze in de middeleeuwen veel voorkomende schrijfwijze waarbij de halve-toons interval als een heele toon geschreven wordt (*musica ficta*) Dr. ROBERT HIRSCHFELD in *Monatshefte für Musikgeschichte* 1885. S. 63—67; ROBERT EITNER a. a. O 1888 S. 75—81 u. 176 en Dr. OTTO KADE *Die ältere Passionskompositionen bis zum Jahre 1631*. Gütersloh. 1893 S. 102 fig. Zie ook BÖHME *Ald. Liederb. Vorwort* S. XIV.

Om tot de noteering van VALERIUS zelve over te gaan: een zelfde omsiering als in het „Isser iemandt” valt hier reeds dadelijk op te merken in de tweede maat, waar hij schrijft

voor

hetgeen de juiste lezing is. Het tweede deel is nog vrijer behandeld; de trioool is tot het geheel uitgebreid, zoodat het geheele deel in driedeelige maat weergegeven is, waardoor de eenheid in de samenstelling der melodie gansch verbroken wordt, rhythmisch zoowel als in de gelijkheid van perioden.¹⁾

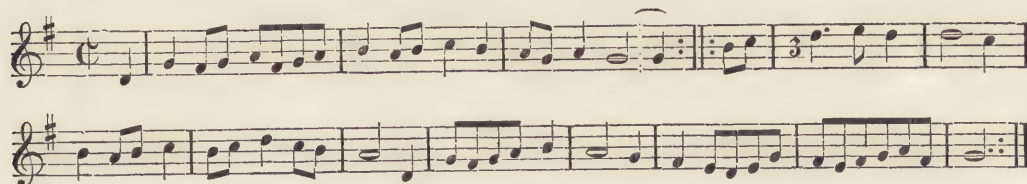
Door dergelijke principieele wijzigingen ontstond een melodie, welke geen aanspraak meer mag maken op het Wilhelmus en tot op zekere hoogte oorspronkelijk is. Terwijl VALERIUS boven de andere melodieën den naam drukte, waaronder zij bekend was, kon hij hier niet meer als stem aangeven „na de wyse van Chartres”, maar gaf haar door „Stemme: Alst begint” als een origineele melodie aan en plaatste in de „Tafel van de Stemmen ofte Voysen” de melodie onder de „Nederlandsche stemmen”.

Indien de gronden, die geleid hebben tot de verklaring van deze voois-aanwijzing aannemelijk geacht worden, is daarmede tevens een oordeel geveld over de redactie der melodie zelve. Het schetterende, het opgewekte, het fiere karakter van de melodie is geheel verdwenen; verwaterd door VALERIUS heeft de forsche strijdzang een lyrisch karakter gekregen; onmogelijk is het er op te marcheeren; in één woord het is niet meer de Wilhelmus-melodie. Trouwens de geheele wijze waarop onze schrijver het lied behandelt verdient geen bepaald vertrouwen. Onbetwistbaar is het, dat door hem gefaald wordt in de tijdsbepaling van het lied — terwijl de inhoud zelve bewijst dat het in 1568 of 1569 moet vervaardigd zijn, plaatst hij het op 1572²⁾ —, dat de woordentekst door hem in een bedorven lezing wordt medegedeeld, waarom dan vertrouwen en goed geloof geschonken aan zijn redactie van de melodie? Maar toch kon de muzikale bewerker zich niet geheel losmaken van de juiste redactie. Was hij gebonden aan de corrupte lezing hem door VALERIUS voorgelegd, in de luit- en in de

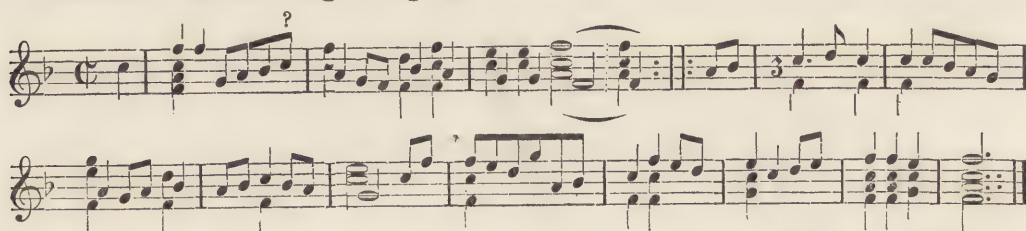
¹⁾ De bewerkers van de tweede uitgave van de Bloemlezing beschouwen in het tweede deel telkens twee maten bij VALERIUS als één $\frac{6}{4}$ maat en zijn daardoor wel op den goeden weg: de lezing is echter te bedorven om hersteld te kunnen worden.

²⁾ SCHOTEL. t. a. p. blz. 9.

cithertabulatuur liet hij de goede melodie doorschemeren. Ontdaan van die noten, welke de begeleiding vormen, laat de bovenstem van de luit, die een kwart hooger (in C) genoteerd staat dan de zangstem, hooren

en de cither, waarvan ik hier bij uitzondering de ontcijfering ¹⁾ overeenkomstig de toonsoort van het origineel geef,

Uit deze luitbegeleiding kan met een kleine wijziging op twee plaatsen in het tweede deel ²⁾ afgeleid worden

een melodie, welke overeenkomt, behoudens de versieringen, met het Wilhelmus, zooals het zich in dezen tijd begint te hervormen.

Het bovenstaande samenvattende blijkt dus, dat VALERIUS alleen beteekenis heeft in de geschiedenis van de melodie, maar om de oorspronkelijke redactie of zelfs maar die uit 1626 te leeren kennen geen vertrouwbare gegevens aan de hand doet.

(Wordt vervolgd.)

¹⁾ Ik wil er niet voor instaan, dat de ontcijfering der cithertabulatuur de juiste is. VALERIUS zegt (blz. VIII) „De Cyter is gestelt op 't Fransche over al.” De stemming der snaren opgegeven door KIRCHER (Musurgia Universalis. Rom. 1650 tom. I. pag. 479) als de Accordatio Cytharae ultramontana $\overline{a}-g-\overline{c}-\overline{d}$, geeft geen gewenschte oplossing: ik heb het beproefd met de stemming $g-f-\overline{c}-\overline{d}$ met een heele-toons afstand tusschen den derden en vierden band en daaruit de bovenstaande begeleiding gekregen.

²⁾ Tweede en derde maat | voor | en zesde maat

 voor |

PHILIPS DE SCHOONE TE ROTTERDAM IN 1497

DOOR

MR. W. BEZEMER.

DE geschiedenis verhaalt, dat aartshertog PHILIPS in 1497 in Holland kwam om zich daar als landsheer te doen huldigen. In de Divisie-kroniek, Gouthoeven en andere kronieken lezen wij, dat PHILIPS in Juni van het genoemde jaar uit Dordrecht te Rotterdam kwam, en daarna de andere steden ging bezoeken. Het Oudste Memoriaal van Schepenen van Rotterdam bevat een verhaal (voor zoover mij bekend is nergens anders te vinden) over hetgeen bij die gelegenheid in de stad is voorgevallen, en dat, als kort na die gebeurtenis opgesteld en in een register van de schepenbank opgenomen, vertrouwen schijnt te verdienen. Als zoodanig worde het hier afgedrukt.

VAN HERTOGE PHILIPPUS' HULDINGE ENDE HOE HY IN HOLLANT QUAM.

Item hertoge PHILIPPUS grave (van) Hollant quam binnen Rotterdam opten 14den dach in Junio anno 97 ende worde eerlicke inghaelt, ende tgerechte mit den scutters stonden op thoofte ende verwachtete zijn coemste aldaer. Ende die van Dordrecht brochten hertoge PHILIPPUS van Dort hier tot Rotterdam met veel scepen ende baerdsen ende quam thoofte an, ende daer stont gerecht ende ontgingen hem ende presenteerden hem de slotelen. Hy nam se in sijn hant ende hy gaf se terstont weder. Ende de stede hadde geordonneert ontrent 100 ende 20 toerssen, te weten elke gillde geset op toerssen na dat de gilde waren, sommige 1, sommige 2, sommige 3, sommige 4 ende sommige 6 toerssen, ende tgerecht elcx een toersse, ende sommige personen van de rijxste elcx een toersse, ende die toerssen brochten sy elcx binnen der stede huysse. Ende die toerssen worden gegeven elke scutter een, voetboech ende hantboech, de reetoryck ende sinte Heloysgilde elcx een, ende brochten den prince alsoe mit processy in de kerc ende weder in sijn harberge. Ende den prince vertoech ontrent 5 uren na Delft toe, daer hy savens bleef, ende hy en worde tot Rotterdam op dien dach noch niet gehult. Ende de stede schencte hertoge PHILIPPUS smiddags voer den eten een stuck Rinswines, houdende ontrent thien viertel, ende en schencte

nyement anderen van sijn heeren die by hem waren. Item hertoch PHILIPPUS bleef tot Delf ontrent drie dagen ende quam doe in den Hage, daer hy eerlicken ontfangen ende ingehaelt worde, ende die in Delft brochten hertoge PHILIPPUS in den Hage mitten scutteren van Delft, te weten de voetboech, de hantboech ende sinte Hubrechts scutteren, op elcke wagen vierscutteren, elcx hebbende in sijn hant eenen toerts barnende. Ende hertoge PHILIPPUS vertoechde also van stede te stede, ende worde overall gehult in elke stede. Ende hertoge PHILIPPUS vertoge weder uuten Hage opten 18 dach in Julio anno 97 ende quam savents tot Rotterdam, ende worde sdaigs dairnae aldaer opten 19 dach van Julio gehult met die van Sciedam. Ende tgerecht van der stede ende van Sciedam stonden after de Spygel¹⁾ opt kerckhof in een ring, daer de scutters van der stede, elcx an hebbende haer palaer, omstonden, ende de viertich van der stede. Ende hertoge PHILIPPUS lach after in de Spygel in een venster, ende meester JACOB VAN ALMONDE, een raedsheer wesende uuten Hage, die hulde den prince. Item dit was den eedt die den ouste burgemeester den prince staefde, genoemd JAN VAN VEEN JANSZ: Dat zweren wy goede en rechtvaardige heere ende prince te syne onser stad van Rotterdamme ende onsen stad van Sciedamme ende onse ondersaten van dien te onderhoudene ende te doen onderhoudene alle dien rechten privilegien, handvesten ende haircomen, hemlieden verleent ende geconfirmeert by salige gedachten hertoge PHILIPPUS ende KAREL laest overleden ende hueren voorders, graven ende gravinnen van Hollant, ende all te doene voir synen ondersaten. Alsoe moet ons God helpen en sijn heiligen.

Dits den eedt die meester JACOB VAN ALMONDE, raetsheer, staefde den gemeente, leggende in een venster by den prince: Dat zweren wy, dat wy ontfangen ende hulden tot ons natuerlic ende erfachtige heere ende prince onse harde genadichste heer hertoge PHILIPPUS hier tegenwoerdich als grave van Hollant, ende beloven hem, synen raed van Hollant ende de hoogen raed ende alle synen officiers haren officie doende onderdanich te syne ende te obedierene ende synen edelen persoene te bescudene ende te hulpene tegens alle, also wy van rechtswegen sculdich siin van doene, ende all te doene dat goede ende getrouwe ondersaten sculdich siin te doene hueren natuerlicken heeren ende prince. Alsoe moet ons God helpen ende sijn heyligen.

Dit aldaer geschiet wesende soe vertoechgen die van Sciedam van stonden na huys toe sonder eeten offte drincken, ende dat om des wille dat een ygelic van sprinssen dienaers elcx hebben wouden ende mit grooten onscamentheyt de stede heyschende waren van sijn blyde huldige. Ende de burgemeesters ghingen oeck uute weege ende en wouden oeck niet genouden wesen, overmits dat een ygelicken hemluden nalopende waren om elcx te hebben. Ende de burgermeesters waren JAN VAN VEEN JANSZ. ende DANIEL ARIAENSZ, de scepenen waren IJSBRANT WOUTERSZ, REYER JANSZ, HUYCH CLAESZ, JAN WYNANTSZ, EWOUT PIETER HOPERTSZ, EWOUT JANSZ ende CLAES JACOBZ. Ende den prins vertoech opten 19 dach in Julio na den noene na der Goude toe ende daer worde hy mede gehult.

Item hertoge PHILIPPUS worde geconsenteert tot een bedde de somme van 80000 clinckaers tstuck voer 30 grooten Vlaems, vier jaren lang geduerende tot twee termynen jaerlix te betalen als tot Kerssavonde ende sinte Jansdage te midsomer. Ende tgunt dat Kerssavonde verschynen soude dat most men consenteeren te betalen in de maent van Augusto voer Kerssavonde, om des wills dat hertoch PHILIPPUS daarmede betalen ende affdoen soude tgunt dat hij den hertoch van Saxsen sculdich waer, also hy bewesen was an de tollén in Hollant.

Item hertoch PHILIPPUS vertoech uut Hollant ende en dede nye justicie terwylen dat hy in Hollant was.

1) Een huis aan de Noordzijde van de Hoogstraat, dat dien naam lang heeft behouden.

OUDE SCHILDERIEN TE BATAVIA

DOOR

G. P. ROUFFAER.¹⁾

ROOT is de oogst niet.

Toch had ik mij beter voorgesteld. Immers al moge het Indische klimaat, en meer nog de Indische gedierten, weinig goeds beloven voor schilderijen die misschien tweehonderd jaar aan hun lot werden overgelaten; al kan er veel zijn ten ondergegaan om voor goed en spoorloos te verdwijnen; — dat er toch nog oud-Hollandsche kunst te Batavia school, was zeker. Ziehier toch de woorden waarmee VETH spreekt over

het paleis op het Waterlooplein, dat, onder den Gouv.-Gen. DAENDELS begonnen, onder den Commissaris-Gen. DU BUS DE GHISIGNIES voltooid en betrokken, door Batavia's ingezetenen „het paleis van DAENDELS,” of liever nog bij uitstek „het paleis” genoemd, tegenwoordig dient voor verschillende bureaux, o. a. voor het

¹⁾ Door toevallige omstandigheden is deze bijdrage gedurende eenige jaren in portefeuille gebleven. Op verzoek van den heer ROUFFAER, die in Indië geene gedrukte hulpmiddelen tot zijne beschikking had, heeft de redactie, waar haar dit wenschelijk voorkwam, in de nooten eenige toevoegingen gegeven. RED.

departement van Burgerlijke Openb. Werken, terwijl het tevens de vergaderzaal bevat van den Raad van Indië:

„In het middendeel vindt men de Vergaderzaal der Hooge Regeering, die hier den 28^{en} Jan. 1828 hare eerste bijeenkomst hield. De wanden prijkten toen, behalve met het afbeeldsel van Koning WILLEM I, met de portretten van al de Gouverneurs-Generaal die elkander van PIETER BOTH af hebben opgevolgd, — waarschijnlijk, met uitzondering natuurlijk van die der landvoogden sedert DAENDELS, die het Kasteel liet sloopen, dezelfde die vroeger de Vergaderzaal der Hooge Regeering in het Kasteel hadden versierd. Sedert is de verzameling bijgehouden, maar dat zich daaronder stukken van groote kunstwaarde bevinden, is mij uit geen enkel getuigenis gebleken. Zelfs de schelle loftrompet van DE MARRE wijdt wel eenige klanken aan de hier afgebeelde staatslieden, maar zwijgt over de kunstenaars die hunne trekken vereeuwigen.”¹⁾

Helaas, het vermoeden van Prof. VETH is gebleken, bittere waarheid te bevatten. Al de zoogenaamde oude portretten bevond ik copieën van de ellendigste soort; werken van een kladschilder, wellicht uit het eind der vorige eeuw. En ware het niet dat er onder de moderne portretten een paar interessant-eigenaardige van RADÈN SALÉH's penseel waren, dan zouden al de gelden weggegooid geacht kunnen worden, die jaarlijks op de begroting voor den conservator worden uitgetrokken.²⁾

Zijn op het oogenblik de portretten der oude landvoogden van nul en geener waarde³⁾, het blijkt dat de verwarring onder de authentieke schilderijen al voor bijna twee eeuwen bestond. Nemen we toch den eersten en oorspronkelijken druk van VALENTIJN uit 1726 ter hand,⁴⁾ dan vinden we in het IVe Deel, 1° stuk, in de „Levens der Opper-Landvoogden” een zonderling mengelmoes van prenten. Al deze etsen zijn gewaarmerkt, of: „*M. Balen delin.*”, of „*M. Balen delineavit ad effig.*”, of in het geheel niet; terwijl de teekeningen op koper zijn gebracht, blijkens de handteekeningen, door WOUTER JONGMAN, DIRK JONGMAN, H. F. DIAMAER (sculp. 1725) en J. LEDEBOER. Men mag met reden vragen of M. BALEN ooit in Indië geweest is. Zoo neen, waar

1) P. J. VETH, Java, Geographisch, Ethnologisch, Historisch, Dl. III, blz. 49. DE MARRES dichtwerk: „Batavia, begrepen in zes Boeken”, werd in 1740 te Amsterdam uitgegeven.

2) Vóór 1877 was dit f 1200. Vóór 1884 f 700. De tegenwoordige conservator, de heer F. VAN DE WALL, ontvangt nog slechts f 200 per jaar.

3) Behalve deze portretten van groote afmetingen ($\pm$ 60 cM. breed bij $\pm$ 1 M. hoog) zijn er nog ellendiger prullen op koper van kleine afmetingen, die ook afschuwelijke copieën van portretten der oudere Gouv.-Gen. te zien geven.

4) FRANÇOIS VALENTIJN, Oud en Nieuw Oost-Indiën, 5 deelen, Dordrecht en Amsterdam, 1724—1726.

bevonden zich dan de verschillende „effigies” naar welke hij zijne teekeningen vervaardigde? ¹⁾

Maar de zaak wordt nog ingewikkelder doordat de meeste portretten in VALENTIJN reeds bij den eersten oogopslag blijken naar de allerafschuwelijkste copieën te zijn gemaakt, die tevens eene volkomene gelijkenis aanbieden met de ellendige copieën die nu nog in de vergaderzaal van den Raad van Indië prijken; slechts dat van COEN is geheel afwijkend. Ook maken eene uitzondering het evenals dat van COEN zeer fraaie etsportret van RIJCKLOF VAN GOENS, en het tamelijke gceude van SPEELMAN; eigenaardig is dat van CAREL REYNIERSZ.

Welke echter, deze enkele daargelaten, hebben de prioriteit der leelijkheid? Zijn de leelijke copieën te Batavia gemaakt naar de slechte prenten in VALENTIJN, of omgekeerd? ²⁾

¹⁾ De gouvernementsarchivaris Mr. J. A. VAN DER CHIJS te Batavia deelde mij mede dat hem de naam van M. BALEN nooit in Indische bescheiden is tegengekomen.

[MATTHIJS BALEN (geb. te Dordrecht 24 Febr. 1684, gest. na 1750) was de kleinzoon van den historisch-schrijver van dien naam. Hij leerde twee jaren bij ARNOLD HOUBRAKEN, en werd toen te Rotterdam in een kruidenierswinkel geplaatst. Oneenigheid met zijn baas deed hem weer naar het penseel grijpen, en ten tweede male werkte hij te Dordrecht onder leiding van HOUBRAKEN. Behalve eenige etsjes kunnen wij slechts twee schilderijen van hem aanwijzen, nl. in het Museum te Darmstadt een landschap gestoffeerd met een Heilige Familie, en in de coll. C. J. BONDE te Eriksberg in Zweden een klein paneeltje, voorstellende een biddenden kluizenaar. Daar van een verblijf van hem in Indië niets bekend is, heeft hij de teekeningen waarschijnlijk naar het een of ander stel copieën gemaakt dat toen in Nederland aanwezig was, b.v. het stel zeer leelijke copieën, nu op het Ministerie van Koloniën aanwezig, of het even leelijke stel in het Rijksmuseum te Amsterdam. Dit neem niet weg dat hij enkele naar betere origineelen kan vervaardigd hebben. — RED.]

²⁾ Er zou nog veel te zeggen zijn over de portretten die bij VALENTIJN voorkomen. Waar is het prachtige portret van COEN? [Van JAN PIETERSZ. COEN zijn nog verschillende portretten bekend; zie Icon. Bat. no. 1613. — RED.] Het portret van REYNST herinnert aan MIEREVELT. Aan dat van REAEL kan men nu nog duidelijk zien dat het origineel door THOMAS DE KEYSER is geschilderd, zooals VALENTIJN ook vermeldt. [Het origineele portret van LAURENS REAEL door THOMAS DE KEYSER hangt bij Mevr. BACKER—DE WILDT. Wellicht herinnert zich iemand dit portret nog van de tentoonstellingen te Amsterdam in 1876 of 1879, om te kunnen constateeren of BALEN hiernaar gewerkt heeft. Tegenwoordig is de verzameling van Mevr. BACKER hermetisch gesloten. — RED.] Aan het fraaie etsportret van VAN GOENS herkent men evenzeer duidelijk GOVERT FLINCK's hand, „geschilderd”, als VALENTIJN zegt, „toen hij op zijn vertrek stond.” [Dit ziet op zijn vertrek in Maart 1657, toen hij als buitengewoon Raad naar Indië vertrok. Zie UNGERS uitg. van VONDEL, dl. 1656—1657, p. 58 noot. — RED.] Mogelijkerwijze kunnen nog de portretten van SPEELMAN, van VAN OUTHOORN en van DE HAEN ook naar origineelen gedaan zijn. Maar het allermerkwaardigste dunkt mij wel het portret van CAREL REYNIERSZ., dat hoogstwaarschijnlijk naar een origineel is gedaan, welk origineel van REMBRANDT moet zijn (uit zijne periode van de Staalmeesters?); waar is dit? En waar is GOVERT FLINCK's portret van GERAERT HULFT, „toen hij stond op zijn vertrek na Oost-Indië,” bezongen door VONDEL? [Het was tot 1889 in het Rijksmuseum te Amsterdam; in dat jaar werd het door de familie HULFT—TAETS VAN AMERONGEN teruggenomen. — RED.] En waar is VONDEL's eigen beeltenis, ook door GOVERT FLINCK geschilderd „toen ze den Heer Directeur-Generaal GERAERT HULFT in Oost-Indië toegezonden werd”? Kan deze met HULFT in 1655 naar Colombo gekomen en daarna verloren geraakt zijn? Zie VALENTIJN Dl. IV te stuk blz. 300—302. [Zie Oud-Holl. II p. 130 noot 34. — RED.] Ook moet er nog een ander portret van COEN geweest zijn. VALENTIJN toch vertelt op blz. 286: „Ook heugt het mij dat ik hem (d. i. COEN) in Banda n de Vesting Nassau, in de groote zaal, en met dezelve dragt, als in welke men hedendaags nog de Hellebaardiers van den Opperbestierder ziet, te weten, met een geel damast wambasje, en een wijde gecouleurde broek met linten, na 't leven uitgeschilderd gezien heb.” Is dit portret tegenwoordig in het Gemeentemuseum

Men ziet hoezeer de zaak verward is. Doch in allen gevalle hebben deze beschouwingen enkel nog maar retrospectieve waarde. De goede portretten der oude landvoogden zijn uit de gouvernementsgebouwen te Batavia verdwenen en door copieën vervangen welke het aankijken niet waard zijn.

Is daarmede echter alle oude kunst ook weg? Gelukkig neen. In de antichambre der vergaderzaal van den Raad van Indië bevinden zich eenige portretten, waarvan zeker één hoogst merkwaardig en fraai is. Doch eer we deze behandelen moge de voorrang worden toegekend aan een schilderij dat en om den persoon des makers en om zijne hooge kunstwaarde groote belangstelling verdient. Het is een KAREL SLABBAERT, die vergeten en ongezien op een donkere plaats hing in het bureau van den Secretaris van den Raad van Indië, den heer A. L. VAN HASSELT, die mij verzekerde dat nog nooit iemand er naar had omgekeken, veel minder den naam des schilders had ontdekt. En toch was deze in groote letters aanwezig. Ziehier de beschrijving van het stuk: Mansportret, paneel. Br. 0.58, H. 0.68⁵. Borstbeeld, links gezien, door eene ovale lijst in de schilderij zelve omvat. De afgebeelde heeft krullend kastanjebruin haar, ontbloot hoofd, donkerbruine oogen, en is gekleed in zwart magistraatsgewaad met witten kraag. Zijne rechterhand is in de plooi van zijn kleed verborgen. Nobeke grijze achtergrond. Links onderaan gemerkt, buiten de ovale lijst, in zwart op donkergrauw:

K. S. Labbaert F. F.

en rechts in overeenkomstige karakters op overeenkomstige plaats: *Ætis 50. Anº 1653¹⁾*, waaronder in gelijke karakters: *N. L. S.²⁾*, waarbij later in eene dofloodgrauwe, moeilijk zichtbare verf, gevoegd is: „luter”, zoodat men nu leest: *N. L. SLUTER*. Het type van de r alleen, geschreven als *z* en niet als *r*, duidt

---

te Hoorn? De portretten moeten indertijd alle geweest zijn in het Paleis van den Opperlandvoogd van Indië, dat zich bevond midden in het Kasteel van Batavia; in Juni 1706, tijdens het Gouv.-Generaalschap van JOHAN VAN HOORN, zag VALENTIJN zelf in de voorzaal eenige schilderijen. „Maar”, zegt hij, „in de groote vergaderzaal van haar Edelheden” (in datzelfde paleis) „ziet men tegen de wanden de Opperlandvoogden van Nederlands Indiën, na 't leven uitgeschilderd, hangen.”

1) Dit portret schilderde SLABBAERT dus één jaar vóór zijn dood, die in Nov. 1654 te Middelburg plaats had. — RED.

2) Zulke initialen plaatste SLABBAERT wel meer op zijne portretten. Wij herinneren slechts aan het meisjesportret van 1650 dat in de coll. HOLLANDER te Brussel was en de initialen M. V. B. vertoonde. De letters N. L. van het hierbovengenoemde portret, dat uit eene familie LANDSCHOT afkomstig is, zullen we beteekenen: NICOLAES LANDSCHOT. — RED.

reeds ten duidelijkste de latere bijvoeging aan. Eindelijk staat achter op het paneel: „uijtden boedel van Ns vN LANDSCHOT.¹⁾ In het schilderij is niet bijgeschilderd, maar daarentegen is het nogal erg versleten, o. a. op kin, lippen en linkerwang. Overigens is het een prachtstuk, geheel in dezelfde krachtige, sprekende en gloedrijke kleuren van het schilderijtje dat zich in het Mauritshuis bevindt. De oogen zijn van verbazende uitdrukking. Het geheele stuk is gedaan met tamelijk weinig verf en groven borstel; alleen op den witten kraag en het verlichte vleesch wat degelijker verf.

In hetzelfde bureau van den Secretaris van den Raad van Indië bevinden zich nog twee leelijke mansportretten op doek, br. 1.53; h. 2.17, waarvan het eene, dat den Gouverneur-Generaal baron VAN IMHOFF heet voor te stellen, geteekend is: „P. VAN DIJK 1742.” In de reeds genoemde antichambre zijn verscheidene schilderijen verzameld. O. a. twee pendants, mans- en vrouweportret, br. 1.48, h. 2.40, doek, die WILLEM III en MARIA schijnen voor te stellen, hij $\pm$ 38, zij $\pm$ 26 jaar oud. De vrouw is fraaier gedaan dan de man, doch helaas veel meer bijgeschilderd. Hij is gekleed in hermelijnen mantel en pruik, zijne linkerhand hangt langs zijne zijde neer, de rechter rust op een wereldbol, terwijl een kroon en staf op tafel liggen; links perspectief op een gebouw. Zij is in zwarten laag uitgesneden samaar, met kanten kraag en paarl-snoeren; de linkerhand hangt neer, de rechter houdt een staf; op tafel eene kroon; rechts een perspectief op lucht. Dan zijn er nog twee andere pendants, die een Gouverneur-Generaal en zijne vrouw schijnen voor te stellen; br. 1.48, h. 2.40, doek (dus van dezelfde afmetingen als de vorige). Deze beide zijn fraai bruin en warm van kleur, zoodat men zou aarzelen, ze aan denzelfden schilder toe te kennen als de vorige. De man is gekleed in langen rooden rok met kuitbroek, degen en pruik; de linkerhand, die twee handschoenen vasthoudt, steunt op de heup, in de rechter houdt hij zijn steek; rechts perspectief op een tuin waarin een paleis. De vrouw draagt een donkerblauw fluweelen samaar, uitgesneden keurs, terwijl zij daaromheen een roodzijden doek houdt geslagen; links perspectief op een tuin met paleis. Beide schilderijen zijn tamelijk wel ongeschonden, daar ze niet erg overschilderd zijn, en, evenals de beide vorige, weinig of niets van insecten geleden hebben,

Al de vier genoemde portretten, in fraaie lijsten gevat, zijn tamelijk gelijk van behandeling: degelijk van verf, maar glad; op lichtdeelen degelijke grove

---

1) LANDSCHOT is een naam die dikwijls in de 18e eeuw voorkomt in de Personalia, een Bataviaasch personenregister voor Indië, dat nog steeds onder denzelfden naam wordt voortgezet.

borstel. Het fraaiste, nl. het (zoogenaamde?) portret van MARIA VAN ENGELAND, is helaas ook het meest ontramponeerd.

Maar na deze schilderijen, die alle blijkbaar van oud-Hollandschen oorsprong zijn, komt een stuk dat den eigenlijken glans verleent aan de antichambre die wij betraden. Het is het portret van Lord MINTO, zooals bekend is Governor-General of India, en in die waardigheid van 1811 tot 1813 opperlandvoogd niet alleen van Britsch-Indië, maar ook van onze Oost, die toen in Englands handen was gevallen, en waar van 1811 tot 1816 THOMAS STAMFORD RAFFLES als Lieutenant-Governor onder MINTO's oppergezag regeerde.

Het schilderij is van zuiver Engelschen oorsprong; toen in Juni 1813 de Nederlandsche ingezetenen van Batavia en Ommelanden — fiere en zelfbewuste vaderlanders als altijd, met bloed van smetten vrij! — een verzoek hadden gericht aan Lord MINTO in Britsch-Indië om hun zijn afbeeldsel te sturen,¹⁾ liet deze door een Engelsch schilder in Calcutta, CHINNERY,²⁾ zijn olieverfsportret vervaardigen, en deed het naar Batavia sturen, waar het met de grootste eerbewijzen ontvangen en overhandigd werd.³⁾

1) Dit verzoek was door hen gedaan in een adres van 24 Juni 1813, ter gelegenheid van het aanstaand vertrek van Lord MINTO uit Britsch-Indië, waar hij werd opgevolgd door den EARL OF MOIRA.

2) „Batavia bezit een prachtig afbeeldsel, ten voeten uit, in olieverw, van Lord MINTO, door dezen aan de stad Batavia geschonken, in voldoening tevens van een verzoek hem in Juni 1813 gedaan door de Nederlandsche ingezetenen van de stad en Ommelanden. De schilderij, vervaardigd door CHINNERY te Calcutta, is geplaatst in eene der zalen van het Paleis te Weltevreden (Waterlooplein).” Mr. T. H. DER KINDEREN Gedenkboek van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, blz. 148, 3e noot, 1878. Mr. DER KINDEREN, Lid van den Raad van Indië, was het die mij op deze plaats opmerkzaam maakte en mij daardoor veel moeite bespaarde. Mijn dank zij hem hiervoor gebracht.

3) Hier volgen eenige bijzonderheden dienaangaande: Op het adres uit Batavia van 24 Juni 1831 kwam een antwoord van Lord MINTO, gedateerd Fort William, 1 Oct. 1813, en opgenomen in de Java Government Gazette van 12 Maart 1814, waarin o. a.: „I am much flattered by the request you have done me the honour to make for my picture, and I shall immediately take the proper steps for carrying your commands into effect.” Het schilderij kwam aan en werd in den morgen van 23 April 1814 met eene redevoering van J. A. VAN BRAAM, eene antwoord-rede van den Lieutenant-Governor RAFFLES, en eene derde toespraak van den heer TIMMERMAN THIJSEN, overhandigd, waarop 19 kanonschoten en 3 salvo's uit de musketten van een deel van het Bengal Volunteer Battalion de plechtigheid besloten. De Java Government Gazette van dien avond (25 Apr. 1814, 2e bijblad) geeft over het schilderij nog de volgende beschrijving: „The Portrait having been previously placed in the most favourable position to receive the light, slightly inclining towards the beholder, and supported by a kind of altar covered with yellow satin, the green silk which was hung before it was withdrawn, and the Picture presented by Mr. VAN BRAAM; it exhibited his Lordship at full length in the robes of an Earl, nearly as large as life, sitting in an highly ornamented chair, having before him the Address of the Dutch inhabitants of Batavia, while his Lordship appears to be attentively looking at the persons who are supposed to be presenting it. The likeness of the picture to his Lordship is striking, although we think the contour of the head is rather too old; the features are distinctly portrayed, and marked with that expression of mild benevolence which characterizes his Lordship; the attitude is easy and dignified; the colouring very rich, perhaps in some parts a little too florid. We do not presume to offer any critical judgment on the merits of the painting; it may be however considered as a very elegant production, and does infinite credit to the skill of an Artist, whom we understand is Mr. CHINNERY of Calcutta. The frame is superbly adorned and burnished, and the whole picture forms a magnificent ornament to the Council Chamber.”

De beschrijving is al bijna vervat in de juist gegeven noot; hier nog: Doek. Br. 1.48, H. 2.37. Lord MINTO zit op een rijk versierden stoel, gekleed in zwart buis, zwarte spanbroek, witte kousen, wit bonten kraag; een soort omslagdoek is over linkerschouder en rechterbeen gedrapeerd. Zijn haar is grijs, waarschijnlijk is zijn leeftijd $\pm$ 50 jaar. De achtergrond is een gordijn, met perspectief in de verte. Rechts op een tafel een papier waarop: Address, en een ander waarop: Inhabitants of Batavia.

Het schilderij is bijna geheel onbeschadigd, slechts hier en daar een weinig bijgeschilderd — waaraan, naar ik meen, RADÈN SALÉH schuld is —; het geheel is vet van verf met groven borstel.

Ik moet eerlijk erkennen CHINNERY's naam nooit gehoord te hebben¹⁾. Maar dit neemt niet weg dat het hier aanwezige schilderij een prachtstuk is, uit den bloeitijd der Engelsche schilderschool. Duidelijk is de opvattingsmanier van REYNOLDS te herkennen, met diens Rembrandtieke sympathieën en hoogst eigenaardige rosbruin-roodachtige kleuren en schitterende verf, die vooral het vleesch hooger van tinten maakt.

Trouwens men schijnt de waarde van het schilderij indertijd zeer goed te hebben ingezien; toen Java weer uit de handen der Engelschen in die der Nederlanders overging (tractaat van Londen Aug. 1814) blijkt Lord MINTO's portret gehangen te hebben in een der zalen van de societeit „de Harmonie”, welke, door DAENDELS gesticht, nog steeds de algemeene groote societeit te Batavia is en ongeveer gelijk staat met de Witte Societeit in den Haag.²⁾ Bij den overgang nl., waarbij meteen deze societeit werd overgedragen, moesten behalve andere gelden voor dit gebouw ook 13000 roepijen (ongeveer f 15.600) betaald worden voor het genoemde schilderij, welke som door de Engelschen gevraagd en door de Nederlanders ook gekweten werd.

En hiermede eindigen de schilderijen, niet alleen in het paleis, maar ook in Batavia. Alleen zou ik nog om der volledigheds, tevens om der curiositeits wille, kunnen melding maken van een eigenaardig paneel dat zich in het stadhuis te Batavia in het lokaal van den President bevindt, en in den vorm van een niet toe te slaan triptiek in het midden het Oordeel van Salomo te zien geeft, aan de beide

¹⁾ GEORGE CHINNERY stelde in 1766 voor het eerst eenige crayon-portretten ten toon, en schijnt een zwervend leven geleid te hebben. In 1791 woonde hij te Londen, in 1798 te Dublin, en in 1802 weer te Londen, „and nothing is known of him until 1830, in which year he sent from Canton to the Royal Academy two portraits” (LOUIS FAGAN in *Leslie Stephen's Dictionary of National Biography* X, London 1887, p. 258). Wij weten nu dat hij in dien tusschentijd te Calcutta werkzaam geweest is. Hij stierf omstreeks 1850 te Macao, dus op zeer hoogen leeftijd. Hij heeft ook eene serie etsen uitgegeven. Zijne schilderijen komen weinig voor. — RED.

²⁾ Welke kan de Council Chamber zijn, waar blijkens de voorlaatste noot het portret was opgehangen, *Wellicht* was zij identiek met de zaal der societeit, waar het zich in Aug. 1814 bevond. In latere jaren moet het naar het paleis op het Waterlooplein (in de antichambre aldaar) zijn overgebracht.

zijden twee grauwtjes. Deze laatste zijn slecht, alleen het midden bevat, naast verbazend veel middelmatig — vooral de teekening is ellendig, — eenige goede eigenschappen van koloriet, waarbij invloed van REMBRANDT niet te miskennen is. Het geheel is goed oud van kleur, heeft goede renaissance-ornamenten, vooral in het middenstuk; het stuk is in het geheel $\pm$ 2.70 M. breed en 1.85 M. hoog, en geteekend:

J. De Nijs Pinxit.

Wellicht is een en ander van $\pm$ 1660,¹⁾ waarbij in aanmerking genomen moet worden dat de familie DE NIJS vroeger veel in Indië voorkwam²⁾, gelijk o.a. uit de reeds genoemde Personalia blijkt, die helaas niet hooger opklimmen dan tot het begin der 18^e eeuw.

Ten slotte een enkel woord.

Niemand kijkt in Batavia naar de hier behandelde schilderijen om; niemand heeft er hart voor of stelt er prijs op. Zou het niet hoogst raadzaam zijn, dat de directie van het Rijksmuseum zich met een request wendde tot den Minister van Koloniën, opdat de twee schilderijen van waarde welke zich in de gouvernementen gebouwen te Batavia bevinden — nl. de SLABBAERT en de CHINNERY — naar Amsterdam mochten verhuizen?

Waarlijk de werken van SLABBAERT zijn te zeldzaam, niet alleen in Nederland maar in geheel Europa, dan dat men er ook maar één aan de kans zou mogen blootstellen van alsnog verloren te gaan. En de Engelsche school is, voorzoover ik weet, te spaarzaam in Amsterdam vertegenwoordigd, dan dat men niet van geluk zou moeten spreken, een schilderij van zoo uitstekende waarde te verkrijgen als den CHINNERY van Batavia, waaraan tevens voor ons Nederlanders in den persoon des afgebeelden eene herinnering verbonden is die we nog wel eens in het diepst van ons hart mogen overpeinzen³⁾

Pekalongan, 25 Aug. 1886.

1) Het eerste stadhuis stond te Batavia van 1652—1706. In 1710 werd het tweede gebouw voltooid op de puinhoopen van het oude, en dit is nog het tegenwoordige stadhuis. Het paneel moet daarheen zijn overgebracht.

2) Ook tegenwoordig zijn er in Ned.-Indië nog verscheidene personen van dien naam.

3) Het reeds genoemde Lid in den Raad van Indië, Mr. T. H. DER KINDEREN, dien ik te Batavia over een dergelijk request sprak, verklaarde, niet in te zien dat er eenig bezwaar zou kunnen verrijzen tegen zijne strekking. Hij achtte den goeden uitslag zeker.

DE MELODIE VAN HET WILHELMUS

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ.

II.

OK het luitboek van THYSIUS¹⁾ behelst het Wilhelmus van Nassouwen. Na de breede verhandeling, die door Prof. LAND in het Tijdschrift voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis aan dit handschrift gewijd is, mag het overbodig geacht worden aangaande de herkomst en de lotgevallen daarvan in nadere bespreking te treden. Alleen zij hier gezegd, dat het uiterlijk van het manuscript leert, dat het omstreeks 1630 geschreven moet zijn.

Tot recht verstand van de muziekstukken hierin opgeschreven, is het wenschelijk vooraf iets te zeggen aangaande de luit en hare behandeling.

Populair bij uitnemendheid, was zij het instrument, waarmede muziekbeoefenende dilettanten ontspanning zochten te verkrijgen van de beslommeringen des levens²⁾; muziekstukken in kerkelijken en in wereldlijken stijl, die in den smaak van het publiek vielen, werden voor de luit bewerkt, zoodat men ook

---

1) P. A. TIELE. Catalogus der Bibliotheek van JOANNES THYSIUS. Leid. 1879. blz. 319 i. v. Muziekstukken. Het daar beschreven luitboek is een handschrift in folio op papier; de lijnen der notenbalken zijn op 'de boekdrukpers gedrukt en waren uit losse lijnen gezet, waarvan de onderlinge aaneensluiting te wenschen overlaat.

2) „Luyt-slaen is const en verweet een blijden geest” (ADR. V. D. VENNE. Zeevsche Nachtegael. Middelb. 1623. blz. 56).

te huis zich aan een aangename herinnering daarvan kon overgeven.¹⁾ Het kon niet uitblijven of bij de groote populariteit, waarin zich de wereldlijke liederen konden verheugen deze ook een plaats verkregen in de luittabulaturen. Voor Noord-Nederland is ongelukkigerwijze weinig overgebleven, waaruit die geliefdheid voor het instrument zou kunnen blijken; de Gedenck-clanck van VALERIUS schijnt het eenige gedrukte werk te wezen, waarin de luit voorkomt²⁾, terwijl het luitboek van THYSIUS een voorbeeld aan de hand doet van hetgeen, waaraan een ontwikkeld persoon uit die dagen zijn voorkeur deed blijken³⁾. De heerschende richting om liederen voor de luit te bewerken, doet zich ook in het handschrift zien, evenals de heerschappij van het wereldlijk over het geestelijk lied er zich in afspiegelt; van de 512 folio's komen er op slechts 99 psalmen en geestelijke motetten voor, terwijl 369 folios — de overige bevatten vingeroefeningen of zijn onbeschreven — dansen, liederen en eenige oorspronkelijke stukken bevatten.

De luit zelf was een instrument bespannen met darmsnaren, die met de rechterhand getokkeld werden⁴⁾ en waarvan de toonhoogte bepaald werd door de vingers der linkerhand. Deze vonden de plaatsen hiertoe aangewezen door banden, strookjes hout, die op den toets onder de snaren gelijmd waren en de snaar telkens met een halve toon verhoogden. Het aantal snaren is verschillend. Er komen in de periode, die ons thans bezig houdt, luiten voor met elf snaren⁵⁾; die, waarvoor het handschrift berekend is heeft er zeven, met de stemming $c - d - g - \bar{c} - \bar{e} - \bar{a} - \bar{d}$ ⁶⁾.

1) „Een welghestelde Luyt, en een goet meester daerby, is beter vā melodie, als hondert instrumenten die van de Musijcke niet en weten.” (ROEMER VISSCHER. Zinne-poppen. Eerste Schock No. 21).

2) Hoewel door de Staten-Generaal 2 Augustus 1614 octrooi verleend werd aan NICOL. VALE (NICOLAS VALLET) op „eenen tabulatuerbouck, omme opte luyte spelen stichtelycke partyen ende daer beneffens de 150 Psalmen Davids, geintituleert: „Het secreet van de musicque, daerby de jeugt by seer faciel middel, deselve „tabulature bequamelyck in corte spatie sullen leeren” hier te voorens noyt by yemanden gemaect” (Navorscher Dl. XXI. blz. 405) en zijn „Le Secret des Muses auquel est naïvement montré la vraie manière de bien et facilement apprendre à jouer du Luth par VALLET, Lutheniste français” als een Amsterdamsche editie in twee deelen van 1618 en 1619 aangehaald wordt bij MENDEL (Musikalisches Conversations Lexicon i. v. VALLET) is het, bij onbekendheid van den inhoud van dit werk, twijfelachtig en daar een vorige editie te Parijs verscheen zelfs onwaarschijnlijk, dat zulks tot de Noord-Nederlandsche muziek gerekend moet worden. Hetzelfde moet gezegd worden van de „Delitiae Musicae seu Cationes sacrae, ad Testudinis usum accommodatae. Ultrajecti, apud SALOM. DE ROY et JOH. GUIL. DE RHENEN, Leyde 1612” aangehaald door GREGOIR (Messager des sciences et des arts. 1872. pag. 351). MENDEL (V. 310), die hiervan (?) een Arnhemschen druk van 1600 kent, zegt, dat de samensteller de Antwerpsche luitvirtuoso JOACHIM VAN DER ENDE is, bekend wegens zijn arrangementen van stukken van beroemde meesters voor de luit.

Een facsimile van een Zuid-Nederlandschen druk (Pratum musicum..... Testudinum Symphonia aptissima.... Antverpia Ex typographia musica Petri Phalesii 1584) bij GOOVAERTS l. c. teg. pag. 60.

3) Over den invloed van de luit vooral te zien EDM. VAN DER STRATEN. La musique aux Pays-Bas avant le 19e siècle. Brux. 1867. tom. II pag. 368—404.

4) „Men slaet er op, men nijpts” (CONST. HUYGENS. Korenbloemen. 2e dr. Amst. 1672. Dl. II blz. 71.)

5) Oud-Holland. 1886. blz. 197.

6) Deze stemming is in hoofdzaak die der luiten in Duitschland in de 16e eeuw nl. A — d — g — h (b) — $\bar{e} - \bar{a}$ (E. RADECKE. Das deutsche weltliche Lied. Leipz. 1891. S. 28.)

De kortheid van toon aan het instrument eigen, was echter een gebrek, dat aan de réproductie van zangmuziek, waarbij aan elke noot haar volle waarde gegeven moet worden, afbreuk moest doen; een middel om daartegen te voorzien werd hierin gevonden, dat men de noot telkens herhaalde gedurende den tijd, dat zij moest duren en dus in plaats van speelde of , al naarmate het tempo meer of minder vlug was. Deze speelwijze leidde er van zelf toe om, in plaats van een herhaling der toon, een versiering daarom te maken, b.v. in plaats van

te spelen

hetgeen op zijn beurt wederom aanleiding gaf tot het invlechten van somtijds eindelooze passages, die de melodie, welke aan het stuk tot grondslag diende, bij wijlen geheel onkenbaar maken. Juist deze passages en loopjes, waarvoor het timbre van het instrument zich zoo bij uitstek leende, maken, dat wanneer van elders geen gegevens ter vergelijking ten dienste staan, een luitboek in het algemeen gesproken geen bron is, die de onvervalschte en onverbasterde melodie van een lied leert kennen.

Te oordeelen naar de uitgave door Prof. LAND van dit luitboek van THYSIUS bezorgd, schijnt het handschrift niet zeer aan dit euvel mank te gaan; niettemin moet er toch eenige behoedzaamheid gebruikt worden bij de beoordeeling der melodieën.

Om tot het Wilhelmus terug te keeren; op folio 352 recto begint een stuk met het opschrift „Wilhelmus van Nassouwe”; een overbrenging in hedendaagsch notenschrift brengt, met weglating der sluiting van de eerste notering¹⁾, die van geen belang is

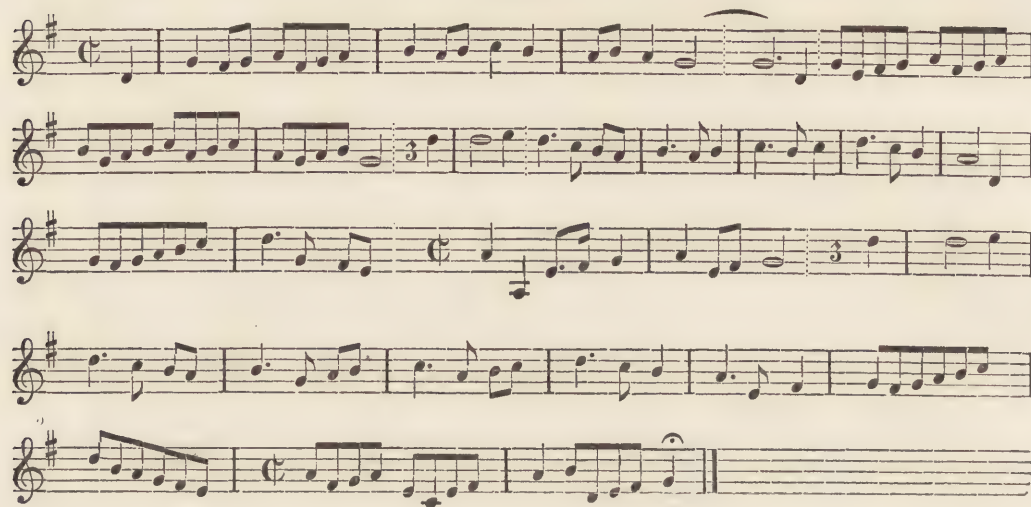

de onderstaande melodieën aan het licht; bovendien geer ik geen afdruk van de begeleiding, daar de kennis daarvan hier gansch overbodig is, aangezien bij een volkslied als het Wilhelmus de melodie in de bovenstem ligt; anders zoude

1) f°. 352r, regel 6.

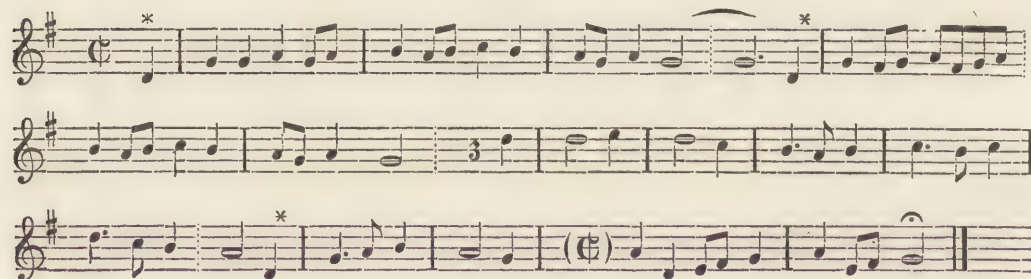
het zijn, indien men hier te doen had met een transcriptie van een meerstemmig kunstlied ¹⁾).

I.

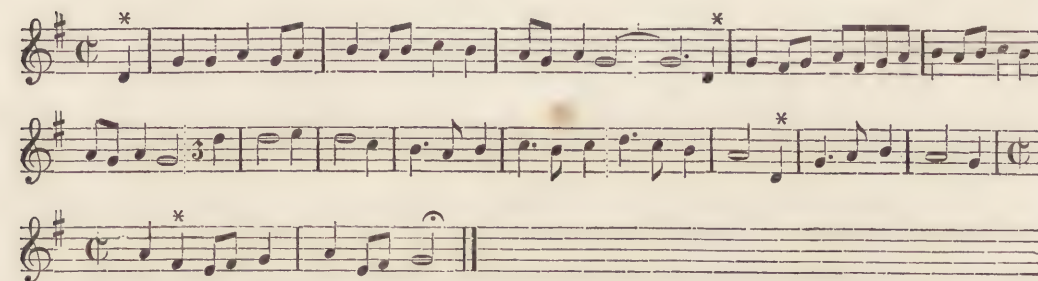
Het origineel (f°. 352r, regel 1—6) in C; maataanwijzing doorgestreepte C.

II.

Het origineel (f°. 352r, regel 7—9) in A; maataanwijzing doorgestreepte C.

III.

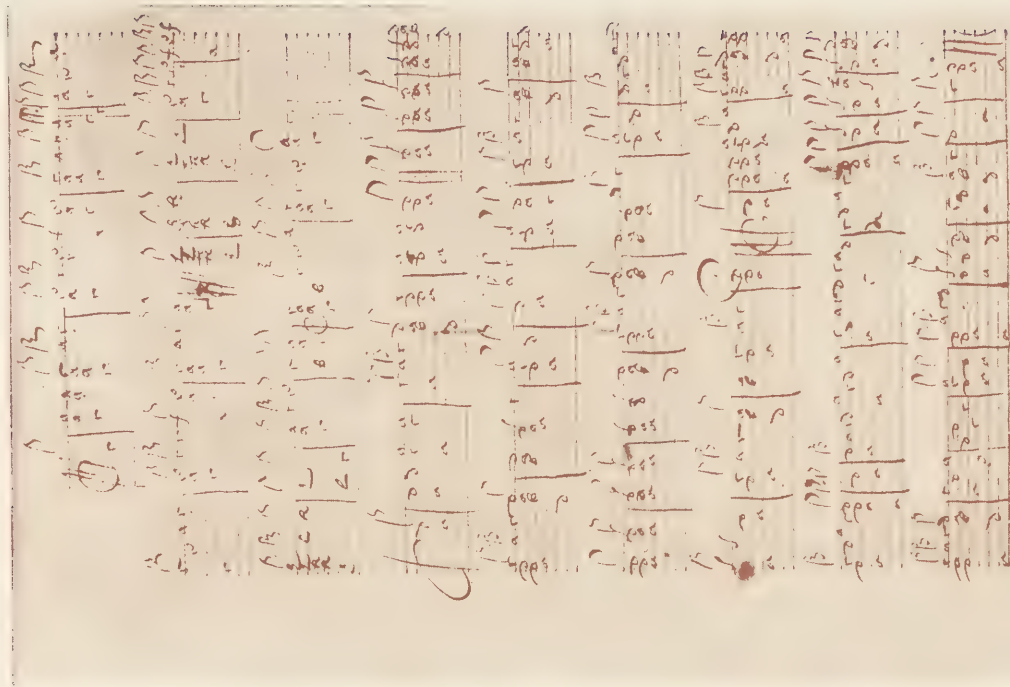
Het origineel (f°. 352v, regel 1—3) in D; maataanwijzing doorgestreepte C.

¹⁾ ROBERT EITNER in Monatshefte für Musikgeschichte. 1886. S. 42.

Fol. 352 Luitboeck v. THYSIUS.

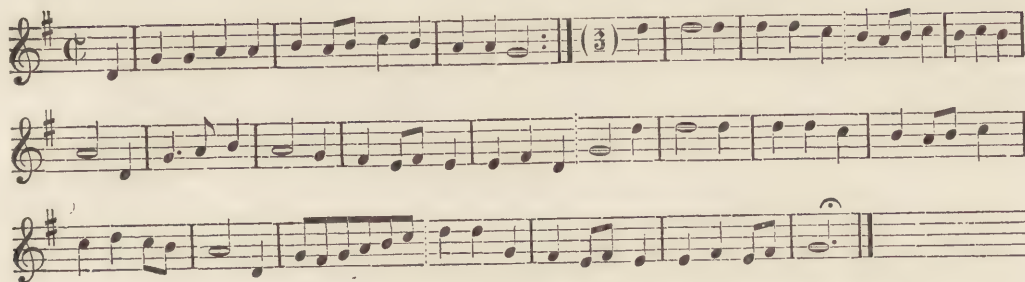

Fol. 352 verso, Luitboeck v. THYSIUS.

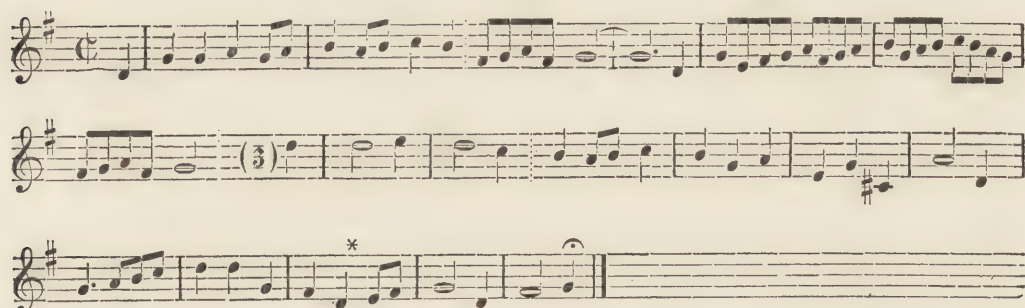

IV.

Het origineel (f°. 352^v, regel 4—7) in C; maataanwijzing doorgestreepte C.

Het origineel (f°. 352^v, regel 7—9) in C; maataanwijzing doorgestreepte C.

De noten gemerkt * zijn in het handschrift een octaaf lager genoteerd.

Op één plaats ben ik wellicht afgeweken van hetgeen het handschrift te lezen geeft en wel in de twee allerlaatste maten. De scherpthe van het schrift laat daar te wenschen over, zoodat er twijfel kan bestaan of het teeken boven den balk, dat de waarde der noten aangeeft, zegt ♩ of het omgekeerde ♪ . In weerwil, dat misschien de eerste lezing met het manuscript overeenkomt en zooals Prof. LAND dan ook afdruckt¹⁾, meen ik de laatste de juiste en zulks op de gronden, die hiertoe door EITNER aangevoerd worden: „Ich begreife nicht, wie man bei so schlagenden Beweisen noch dabei beharren kann, dass die Rhythmisierung der Cadenz: $\bar{\cup} - | - |$ ein ganz besonders charakteristisches Zeichen der alten Melodiebildung ist. Wer aber daran seine Freude hat und diese meinem Gefühle unnatürliche Declamation für eine ganz besondere rhythmische Schönheit hält, dem bleibt dieselbe unversehrt durch die Quellenmittheilung, die ich jeder Melodie beifüge”.²⁾

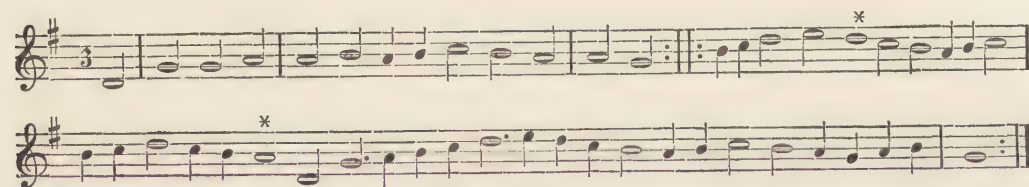
¹⁾ Tijdschrift voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis Dl. I, blz. 193, regel 4 der muziek.

²⁾ Einleitung zu JOHANN OTT's Liedersammlung von 1544 (Publikation älterer praktischer und theoretischer Musikwerke. Bd IV. S. 93).

Hetgeen het handschrift ons leert aangaande het Wilhelmus is geenszins van belang ontbloot; de herhalingen medegerekend geeft het 6 volledige en 4 brokstukken der melodie, welke bijkans allen verschillen. De verschillende versieringen daargelaten, komt in al de bewerkingen het eerste deel met den bekenden vorm overeen; No. IV wijkt er zelfs in geen enkel opzicht van af. Het tweede deel heeft een ander voorkomen; No. I, II en III vertoonen de bekende maatsverwisseling, maar omgekeerd als tot hiertoe bekend was: de 3deelige maat is regel, aan het slot komt eerst de 2deelige voor, terwijl No. IV en V doorlopend in 3deelige weergegeven zijn. Door deze verscheidenheid geeft het luitboek dus geen gegevens aan om eenig besluit te trekken. Wellicht zal den bewerker ongeveer de volgende melodie als hoofdvorm voor den geest gezweefd hebben.

De noteeringen, die het luitboek ons leert, gaven door hun veelheid geen leidraad tot eenig gewenscht resultaat; het Wilhelmus, dat thans aan de beurt is, is ook onzeker.

Het origineel in C.

Jhr. JACOB VAN EYCK, de beroemde Utrechtsche organist en klokkenist, die behalve dat ook een ongemeen musicijn was op zijn ivoren handfluit, gaf bij PAULUS MATTHIJSZ te Amsterdam in het licht „Der Fluyten Lusthof vol Psalmen, Paduanen, Allemanden, Couranten, Balletten, Airs, konstigh en lieflyc gefigureert met veel veranderingen”, waarvan een tweede druk verscheen in 1649¹⁾. Merkwaardig voor de kennis van de volksliederen, leveren de muziekstukken zelve een

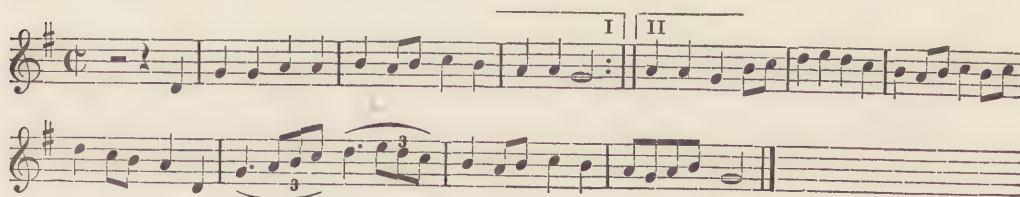
¹⁾ Over Jhr. JACOB VAN EYCK: J. H. W. UNGER in Oud-Holland. Dl. I. blz. 97 vlg.; Jhr. Mr. J. C. VAN RIEMSDIJK. Het Stads-muziekcollege te Utrecht. Utr. 1881, waar onder meer composities van VAN EYCK op blz. 78 en 79 een zincographische reproductie van zijn „Batali” met het Wilhelmus voorkomt en JOB VAN MEEKEREN. Heel- en Geneeskundige aanmerkingen. blz. 132. Een fac-simile van zijn handstempel in: Losse Halmen uit 't Sticht. Utr. 1890.

belangrijke bijdrage voor de geschiedenis van de technische ontwikkeling van het fluitspel. Als onderdeel van een compositie „Batali”, geeft hij een Wilhelmus, dat hij geheel in driedeelige maat weergeeft, hierin zal wel een *licentia poetica* van den componist gezien moeten worden, die, ter wille van de rhythmische eenheid in zijn compositie deze maat overal toepaste.

Echter wenschte hij, dat het Wilhelmus in een langzamer tempo dan de overige deelen voorgedragen moet worden. Bij de fanfares en het „allarm” is de drie-kwarts maat aangegeven, terwijl het Wilhelmus slechts een drie aan den sleutel heeft. Men mag echter aannemen, dat, al gaf hij dit lied in een ander rhythmus weer, hij aan de lengte der noten als zoodanig niet te kort wilde gedaan hebben m. a. w. dat de halve noot hier gelijk staat met de kwart noot van ons. Ook dit is een meer voorkomend iets. In die dagen verscheen in Frankrijk „Paraphrase des Pseavmes de David en vers françois par ANTOINE GODEAV et mis novvellement en chant par THOMAS GOBERT”¹⁾, een Roomsche-Katholieke psalmberijming in navolging van de Hervormde Psalmen²⁾. De melodieën zijn daar weergegeven in heele en halve noten met de doorgestreepte C als maataanwijzing; uitdrukkelijk wordt er echter op gewezen, dat die liederen in een vlugger tempo gezongen moet worden: „Il faut donc premierement prendre garde que le signe de la mesure a esté mis barré afin de marquer qu'elle doit estre battœ plus viste, & à peu prés comme si les valeurs des nottes estoient diminuées de la moitié.”³⁾

Wanneer nu dit systeem toegepast wordt op het Wilhelmus van VAN EYCK en de noten * gelezen worden als halven kan uit deze redactie onmiddellijk afgeleid worden

waardoor een melodie verkregen wordt, waarvan het eerste deel volledig overeenkomt met de noteering van 1607 en waarvan het tweede deel in hoofdtekken

¹⁾ Ik citeer volgens de „cinquième Edition, reueuë a corrigée”. Par. 1659; het koninklijk privilege hierop voor de eerste uitgaaf verleend is 12 Mars 1644 gedagteekend.

²⁾ „Ceux dont nous déplorons la separation de l'Eglise, ont rendu la version [des Pseaumes] dont ils se seruent, celebre par les airs agreables que de doctes Musiciens y mirent, lorsqu'ils furent composez. Les scauoir par coeur, est parmy eux comme vne marque de leur Communion; & à nostre grande houte, aux villes où ils sont en plus grand nombre, on les entend retenir dans la bouche des artisans, & à la campagne dans celle des laboureurs.” (Preface [pag. 6])

³⁾ [pag. 533].

overeenkomt met den vorm, die uit de luitbegeleiding van den Gedenck-clanck gereduceerd is.

Met den Goudschen pastoor WILLEM DE SWAEN worden betrouwbaarder wegen betreden.¹⁾ De tweede uitgaaf van zijn liedboek, die voor mij ligt, heeft tot titel: „Den Singende Swaen, dat is, Den Lof-sangh der Heyligen, Die als Singende Swaenen, de dood blygeestigh hebben ontfangen, Gemaect door G.[WILHELMUS] D.[E] S.[WAEN]. T'Antwerpen 1664,” waarin op blz. 76 voorkomt een lied ter eere van „Sinte Guilielmus, den Gestaelden Eremyt

Stem Un jour que ma cruelle. Ofte
Wilhelmus van Nassouwen. Ofte
Een Seraphynsche tonge. Ofte
O God al van der minne.

en waarbij als melodie staat afgedrukt

Het origineel in C; maataanwijzing doorgestreepte C; in de drie laatste maten de maatstrepen een halve maat naar voren gebracht, veroorzaakt door de opvatting, dat de noten in de derde maat van achteren als een trioel beschouwd moet worden.

Geheel gelijkkluidend is de melodie, welke in de uitgave van 1728 te vinden is, behoudens de eerste achtste in de tweede maat van het tweede deel, waar de lezing een kwart kennelijk een drukfout is voor een achtste. Zij is duidelijk dezelfde als die van 1607 en de melodieën, welke afgeleid zijn uit de noteeringen van VALERIUS en van VAN EYCK; het eerste deel is, een onbeteekenend verschil in de voorlaatste maat daargelaten, er aan geheel gelijkkluidend; de trioel komt ook hier op dezelfde plaats voor en de melodie bestaat ook hier uit driemaal drie maten met een opslag.

Dezelfde noteering, maar in den tenorsleutel, staat ook in het handschrift van 1740 van E. B. SNEEU in de Bibliotheek van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden.²⁾ Maar bovendien behelzen die kwarto deelen nog drie andere

¹⁾ Zie over hem en zijn Singende Swaen: Prof. JANSEN in het Tijdschrift voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis. Dl. III. bl. 179 vlg.

²⁾ Deel I „Cantionis [sic] sub Elevatione en Vooyen uyt den Singenden Swaen en Paradijs, overgeset op een Cantus Sleutel door mijn E. B. Sneeu 1740.” Deel II „Vooyen uyt de Singenden Swaen, Paradijs En Enige Nieuwe Misse.” Zie over deze HHS. Cat. der Bibl. Eerste afdeeling Kol. 26. i. v. Barbert; Handelingen der Maatschappij van Letterkunde. 1845. blz. 49; J. F. WILLEMS. Oude Vlaemsche liederen (Inleiding. blz. XXXVII) en Caecilia 1845 No. 17, waar Dr. KIST deze lezingen van het Wilhelmus in facsimile mededeelt. De beide deelen zijn geheel in mensuraalnoten geschreven.

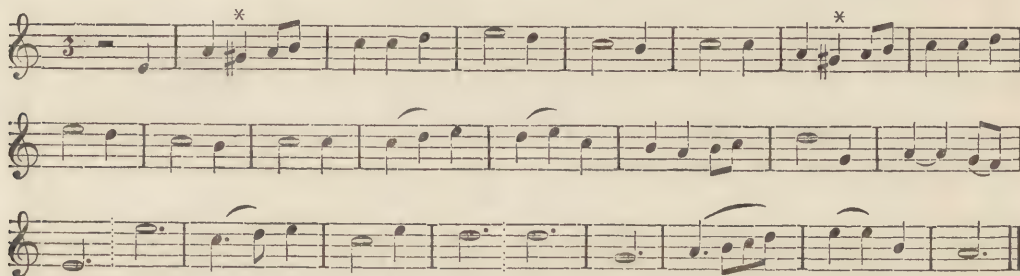

noteeringen van het Wilhelmus. De tweede is wederom dezelfde, maar geeft aan het einde een variant.

Het origineel (Dl. I. blz. 75) in C; tenorsleutel; maataanwijzing doorgestreepte C.
Dezelfde redactie, maar in den altsleutel ook in Dl. II, bl. 49.

Bovendien vindt men in het tweede deel nog twee varianten van het Wilhelmus, opmerkelijk, omdat zij in mineur zijn geschreven.

Het origineel (Dl. II. blz. 30) in den tenorsleutel, met het kruisteecken voor f aan den sleutel. De noten gemerkt * door mij een halve toon verhoogd.

Het origineel (Dl. II, blz. 31) in den altsleutel; maataanwijzing doorgestreepte C.

Wel verre van het oordeel te onderschrijven, dat Prof. LOMAN heeft over het Wilhelmus, zooals DE SWAEN dat geeft, ¹⁾ acht ik integendeel deze noteering van veel waarde. Boven wees ik er reeds op, dat in die trioel een nagalm te zien is van den invloed van de kerkelijke toonkunst op de wereldlijke muziek, van het Gregoriaansch op het volkslied. En al was in de helft van de 17^e eeuw

1) „Als bewijs hoe spoedig in deze melodie [nl. zooals VALERIUS die opschrijft] de verandering van rythme — zoo gewoon in de volkswijzen der 16de eeuw — aanstoot gaf en verwijderd werd, deel ik hier de melodie meê, zooals ze bij het geestelijk Wilhelmuslied in den Singenden Zwaan voorkomt." (Oud-Nederlandsche liederen, blz. 24 der toelichting). Het eigenaardige van de melodie nl. de trioel komt in dien afdruck geenszins tot zijn recht; trouwens de melodie, zooals DE SWAEN die weergeeft, op zich zelf beschouwd, geeft ook weinig aanleiding die rhythmische verandering te herkennen.

de Romeinsche zang reeds door moderne insluipsels verbasterd, de kern was nog ongeschonden; de Katholieke kerkganger kon in zijn bedehuis nog dagelijks de rhythmisch steeds afwisselende kerkzangen hooren. Het kan dan ook geen wonder baren, dat een oude wereldlijke volksmelodie, welke voor anders geloovigen om hare rhythmiek eigenaardige moeielijkheden kon hebben, bij hem in haar oude vorm kon voortleven. In later jaren wanneer de kerkelijke toonkunst bij Hervormden als bij Katholieken hoe langer hoe meer besmet moest worden met den zoetvloeienden Italiaanschen maatzang, moest ook bij hem de traditie te loor gaan; ten tijde van DE SWAEN was de oude trant in hoofdzaak nog in eere, zoodat er voor hem geen reden was een wijziging te brengen in een melodie, welke voor zijn geloofsgenooten geen bezwaren kon hebben.

In het bovenstaande ligt opgesloten, dat hetgeen door „den Singende Swaen” medegedeeld wordt, vertrouwen moet verdienen; het wordt versterkt door de overeenkomst met den Berlijnschen druk, waarmede deze noteering in verdeling der perioden overeenkomt en door de zeer sterke gelijkenis met de afgeleide vormen van VALERIUS en van VAN EYCK. Het liedboek geeft ons dus een melodie te zien, die oorspronkelijker is dan die uit den Gedenckclanck, zoodat het vermoeden van Dr. KIST¹⁾, dat deze melodie als compositie ouder moet zijn alle waarschijnlijkheid voor zich heeft.

Dezelfde gronden, die er toe leidden aan het Wilhelmus uit „den Singende Swaen” gezag toe te kennen, gelden ook voor het Wilhelmus in het liedboek van CHRISTIANUS DE PLACKER. Op blz. 183 van het tweede deel van de „Euangelische leeuwerck, ofte historie-liedekens op de Euangelien der Sondagen.... Gemaect door C. D. P. Den tweeden druck..... met Muzijk-noten verrijckt,”²⁾ is afgedrukt

Het origineel in D; zonder maataanwijzing en maatstrepen; de noten ** fis en e blijkbaar een drukfout voor g en fis; de noot X een kwart voor een achtste en † een kwart voor een halve; bij † maatstrepen.

¹⁾ Caecilia 1845 No. 17. blz. 177.

²⁾ Antwerpen 1683; de eerste druk verscheen in 1667 (v. DOORNINCK. Anonymen en pseudoniemen. 2e dr. Dl. I. blz. 91; GOOVAERTS l.c. No. 887). Ook in dit liedboek worden verschillende melodieën voor een zelfde lied aangegeven: Magne (of groote) Joseph, Maximine, la Coquille, Plaude, Wilhelmus en Wilielmus van Nassauwe, Het viel een hemels douwe en O Tyranne. — Ik weet niet of het meer voorkomt, maar acht het toch der vermelding waard, dat in dit katholieke liedboek (Dl. 1. blz. 40) als wijs wordt opgegeven en afgedrukt het bekende protestantsche koraal, Hoe schoon licht ons de morgenster.

Deze melodie is zonder twijfel een juiste weergeving van het Wilhelmus van die dagen: zij vertoont daartoe voldoende punten van overeenkomst met de vorige noteering, maar toch ook punten van verschil, die er op wijzen, dat een tijdperk van hervorming op til is. Bovendien is de triool verdwenen; de laatste periode is echter nog zeer goed herkenbaar. Daar de maataanwijzing ontbreekt is het bezwaarlijk te beslissen of hier aan een toevallige of aan een opzettelijke wijziging te denken valt. In aanmerking genomen dat in dezen tijd het Gregoriaansch zijn invloed begint te verliezen, terwijl deze melodie één der weinige in dit liedboek is, waarbij de maataanwijzing ontbreekt, zal deze verandering wel bedoeld zijn.

De 18e eeuw, die van zeer veel invloed blijkt geweest te zijn op de lotgevallen van het lied, ademt een gansch anderen geest als het tijdperk, dat haar voorafging; zij huldigt op muzikaal gebied een gansch ander streven. De 17^e eeuw zag in Italie een richting ontstaan, die, afwijkende van het contrapuntische beginsel van de oud-Nederlandsche school, het accoord, de harmonie als punt van uitgang nam; de opera kwam op en de daarmede gepaard gaande grootere zangerigheid deed zich gelden op zuiver instrumentale muziek, die op zijn beurt niet nalaten kon in te werken op het volksgezag. Het is overbodig het taaie leven van volksliederen te bespreken; toch waren zij niet zoo onwrikbaar in het geheugenis geprent of ook zij moesten of allengs verdwijnen of langzamerhand wijzigingen ondergaan, die hen geschikt maakten langer onder het volk te blijven voortleven.

De Italiaansche muziektrant kwam tot ons in het einde der 17^e eeuw. De ontwikkeling van het vioolspel bracht er ontzaggeijk veel toe bij om haar veld te doen winnen; virtuozen op strijkinstrumenten met CORELLI aan den spits, lieten haar alom hooren; de ontwikkeling der toetsinstrumenten, zooveel gemakkelijker te bespelen en in zich zelve zooveel volkomener dan de luiten en theorben, deed de oud vaderlijke speeltuigen uit het huiselijk leven verdwijnen; muziekkuitgevers met MORTIER en ROGER te Amsterdam vooraan, brachten er het hunne toe bij om voedsel te geven aan de nieuwe richting; in één woord de muziekwereid hier te lande zag met het jaar 1700 een geheelen ommekeer van zaken plaats hebben, die het erfdeel der vaderen voor het ééne deel ten grave deed dalen en voor het andere deel er zulke ingrijpende veranderingen in bracht, dat bij een eersten oogopslag een verband moeielijk te ontdekken valt.

Zoo ook met den vaderlandschen vrijheidszang.

Reeds dadelijk is de invloed van den nieuwen trant niet te miskennen in de oudste lezing, die ik uit de 18^e eeuw kan mededeelen. In 1709 verscheen te Utrecht „Mengelstoffe van veelerlei stichtelijke gezangen; op verscheide, zo Oude

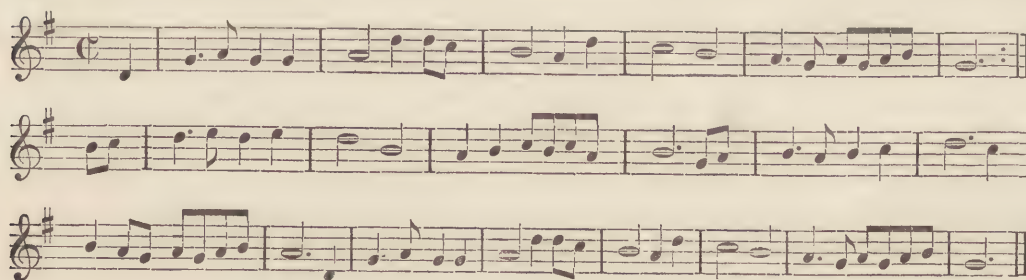
als Nieuwe, Toonen en Psalm-wijzen. Door CAROLUS TUINMAN. Deze tweede druk is met verscheide Liederen merkelyk vermeerderd, en op Musijk-Noten gestelt," waar op blz. 208 voorkomt een „Klaaglied. In ziel-drukkend Kruis. Stemme: Psalm 130. Of; Wilhelmus van Nassouwe. Of; Philis soyez cruelle." ¹⁾

Het origineel in F; sopraansleutel; maataanwijzing doorgestrepte C.

Een groot verschil valt op te merken in deze melodie vergeleken met de oudere lezingen: de laatste periode, juist die, waarin de trioel voorkwam is verdwenen en vervangen door een herhaling van het eerste deel, waartoe hetzelfde begin (een kwart toch is het interval, waarmede de eerste en de laatste periode bij VALERIUS, VAN EYCK, DE SWAEN en DE PLACKER aanvangt) aanleiding gegeven kan hebben. De nieuwe richting heeft het overblijfsel der 16^e eeuw ten val gebracht en een aanvang gemaakt de melodie te vervormen tot het moderne Wilhelmus; reeds begint ook het eerste deel voorboden te vertoonen van de aanstaande verandering. Het tweede deel is in zijn aanhef nog als van ouds en de oude indeeling der wijs, driemaal drie maten met een opslag is nog behouden gebleven.

De uitheemsche muziek doet zich meer en meer gelden en laat van zijn veroveringen nog duidelijker blijken in de melodie die afgedrukt is in de „Oude en Nieuwe Hollantse Boerenlietjes en Contredansen" ²⁾.

Het origineel in D; maataanwijzing doorgestrepte C.

¹⁾ Dezelfde melodie komt ook voor in den derden druk. Utrecht 1725. blz. 212.

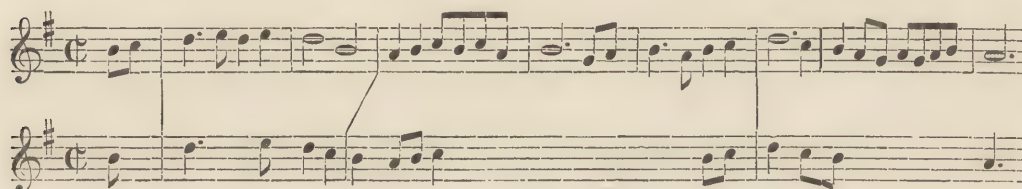
²⁾ Amsterdam by ESTIENNE ROGER, Musyk en Boek-verkooper z. j. Vijfde deel. No. 323. De tijdsbepaling van deze hoogstbelangrijke verzameling van 996 melodieën, die in dertien deelen zonder jaar bij den beroemden Amsterdamschen muziekdrukker verscheen, heeft eenige moeilijkheden en kan op het oogenblik zonder een langdurig onderzoek niet nauwkeurig bepaald worden. Het is echter duidelijk, dat de dertien deelen niet onmiddellijk na elkaar verschenen zijn, daar de gedrukte nummers op den titel, een verwijzing naar den fondscatalogus, dien de uitgever het licht deed zien, niet aansluiten. Het derde deel moet na 1702 verschenen

De verdwijning van de laatste periode en de vervanging daarvan door het eerste deel, heeft zich bestendigd; de triool is voor goed van de baan. Er is echter iets anders, dat hoogst opmerkelijk is. De periode, althans die van het eerste deel, bestaat niet meer uit drie maten met een opslag; zij heeft de dubbele lengte verkregen. Boven zagen wij, dat in 1709 de melodie nog vrij wel met den ouden vorm overeenkomt; de lezing, die ons thans bezighoudt, is in den grond der zaak geen andere.

Voor het tweede deel is bij de lezing, zooals die in dezen bundel melodieën opgeteekend is, minder gemakkelijk aan te toonen, daar de periode zich niet als één geheel verdubbeld heeft, maar dit proces afzonderlijk ingewerkt heeft op het eerste en op het laatste deel van deze periode, zoodat dit deel zich vertoont als twee volledige perioden naast elkander, door een caesuur gescheiden, te samen acht maten. Niettemin is er verwantschap met de oude melodie te bespeuren.

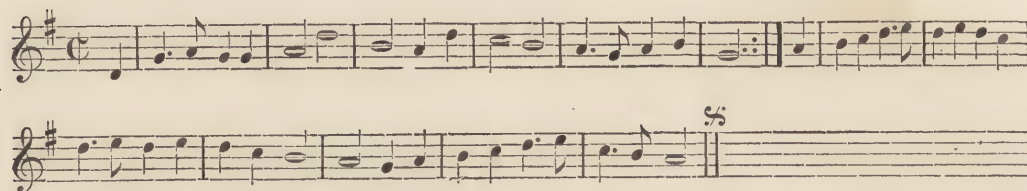
Dit verschijnsel, het langzamer zingen der melodie en het aanvullen der daardoor ontstane ruimte tusschen de noten met andere, doet zich bij het Wilhelmus alleen niet voor. Andere liederen uit de 16^e eeuw herkomstig moesten in den pruikentijd een deel van hun karakter en van hun glans inboeten; de hervormde psalmmelodieën moesten in die dagen verminkt worden. Ook bij hen werd het tempo allengskens langzamer en werden door den organist tusschen de noten allerlei zoogenaamde aggrementen ingeschoven. Maar mocht bij hen de oude

zijn, daar melodie No. 173 met het opschrift „Vigos”, terugwijst op den zeeslag tusschen de Nederlandsch-Engelsche en de Fransche vloot in de baai van Vigo (22 October 1702), waarbij de Spaansche zilvervloot te loor ging. Het dertiende deel behelst een „d'Uytrechtsche Vreeden”. De jaren van verschijnen der elf laatste deelen valt dus op zijn vroegst tusschen 1703 en 1714; het vijfde deel, dat het Wilhelmus bevat, zou dus gesteld kunnen worden op 1705. Echter meen ik het te moeten verschuiven tot eenige jaren na 1709. Op den titel van het vierde deel, maar niet op die der andere, leest men een bericht van ROGER, waarbij hij een aanprijzing geeft van de muziek, die bij hem verkrijgbaar is; een zelfde advertentie drukt hij achter „Les Chevaliers errans et le genie familier par Madame la Comtesse D** (d'AUNFUIL), waarvan hij in 1709 een nadruk gaf. Zie hierover hetgeen ik schreef in Bulletin des Églises wallonnes. tom. VI. pag. 209 suiv.

wijs, zij het niet gansch ongeschonden uit den strijd met het Italiaansche element te voorschijn treden, het oude Wilhelmus ging er in ten onder niet alleen, maar werd er zoozeer door overmand, dat geheel onkenbaar daardoor de oude zang aan het einde der 18^e eeuw voor ons staat.

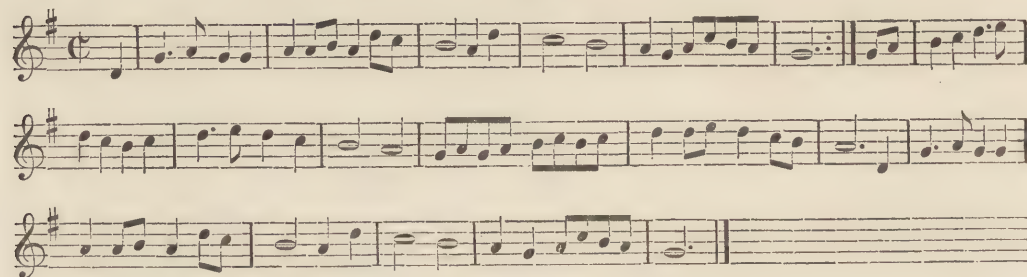
De lezingen, die hier volgen, vertoonen hetzelfde verschijnsel.

I.

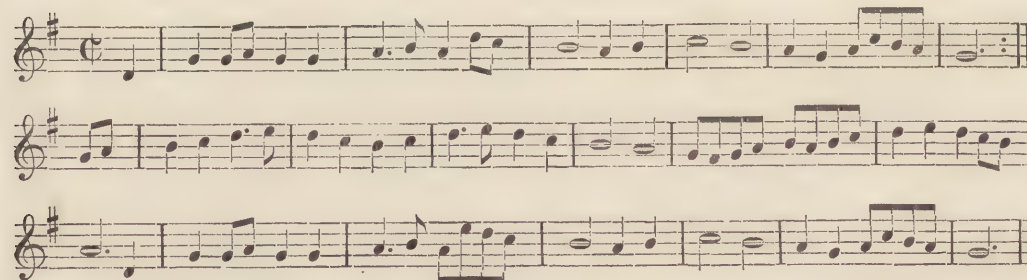
Het origineel in C; zonder maataanwijzing.

II.

Het origineel in D; maataanwijzing doorgestreepte C.

III.

Het origineel in D; maataanwijzing C.

IV.

Het origineel in D; maataanwijzing doorgestreepte C.

De eerste notering komt voor in het zoogenaamde Oboe boekje ¹⁾, de tweede en derde in de „Diverse Airtjes”, ²⁾ beide handschriften, zonder tijdsbepaling, berustende in de Bibliotheek van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst te Amsterdam. Indien het uitwendig voorkomen geraadpleegd wordt, is het eerste handschrift omstreeks 1730 geschreven, terwijl het tweede na 1747 geschreven moet zijn daar de melodie No. 220 heet „Marsch van Prins Willem den vierden”. Een handschrift, welk ook, heeft altijd een andere waarde als een gedrukt werk. Door de correctie, die het laatste ondergaat voor het vel voor goed de drukpers verlaat, heeft de auteur nog menigmaal gelegenheid zijn op papier gezette gedachten na te gaan en zoo noodig, gedachtig aan het stilum vertere, te herzien. Bij een handschrift, dat zulke verbeteringen minder gemakkelijk toelaat, is de zaak anders; het ontleent daarom zijn waarde of ook wel onwaarde aan de faam, die uitgaat van den persoon, die het geschreven heeft. Nu verdient het echter opmerking, dat het eerste deel van deze eerste notering (het laatste deel ontbreekt) geheel overeenkomt met den afdruk, dien de bekende Groningsche organist JACOB WILHELM LUSTIG daarvan geeft in zijn „Muzykaale Spraakkunst” ³⁾, en dat deze drie lezingen, behoudens de varianten overeenkomen met de sub IV afgedrukte, die gevonden wordt in „De nieuwe Hollandsche Schouwburg, zynde een verzameling van verscheyden pluggen en serieuze danssen.” ⁴⁾ Deze vier lezingen te samen beschouwd geven dus een beeld van de melodie, zooals die omstreeks 1755 luidde.

Het eerste deel is, behoudens kleine varianten als de vorige notering; het laatste een herhaling daarvan. Het tweede deel daarentegen wijkt er van af; behalve dat het slot daarvan reeds geheel het moderne Wilhelmus laat zien,

1) Catalogus van de Bibliotheken der Maatschappij tot bevordering der toonkunst. Amst. 1884. blz. 139 i. v. Zangwijzen. f°. 11v. Een tweede notering (in D) op f°. 49v. behelst alleen het eerste deel en geeft geen varianten der vermelding waard.

2) t. a. p. blz. 139 i. v. Volksmelodiën No. 112 en 189.

3) Amsterdam, 1754. Tab VIII, Fig. 119; in C, maataanwijzing doorgestreepte C.

4) Amsterdam. JOHANNES SMIT. Dl. I. blz. 5. No. 8. Het is een dergelijke verzameling van liederen als de Boerenlietjes van ROGER, en evenals deze verschenen zonder aanduiding van jaar. Het eerste deel moet echter verschenen zijn na 1744, daar het 16e liedje heet „Prins Karel is over den Rijn” hetgeen terugwijst op den inval van KAREL VAN LOTHARINGEN in den Elzas in dat jaar; het tweede deel moet na 1747 gesteld worden, aangezien hierin de marsch van WILLEM IV voorkomt. De geheele verzameling was compleet in 1765 toen het zevende deel — dat deel ontbreekt aan het exemplaar van de Maatschappij van Toonkunst, dat ik gebruik — in de Haarlemsche Courant van 9 April 1765 werd aangekondigd: „By J. SMIT, Boek- en Muziekverkooper t'Amsterdam op de Fluweele Burgwal by de Halsteeg, is gedrukt en te bekomen: Het *Zevende Deel* der Nieuwe Hollandsche Schouwburg, of Verzameling van Serieuse en Vrolyke Danssen, die op de Vioo en andere Muziek-Instrumenten gespeeld kunnen worden, tot gebruyk der Leerlingen door een voornaam Muzicant opgesteld; de Prys is 17 St. Van de voorige 6 Deelen, die reeds verscheide maalen herdrukt en met een Register voor de 6 Deelen voorzien zyn, zyn mede te bekomen voor f 5-5 in een Bandje, en yder Stukje apart voor 17 Stuyv., dus de zeven Stukjes voor f 5-19.”

bestaat het hier uit zeven maten, terwijl de Boerenlietjes er acht hadden; de overgang tot het moderne Wilhelmus, dat in dit deel slechts zes maten heeft, is in een en ander duidelijk merkbaar. Nog één stap en het moderne Wilhelmus is geboren.

En die stap vinden wij reeds gedaan vóór 1766. In dat en het einde van het vorige jaar maakte de oude LEOPOLD MOZART met zijn kinderen MARIANNE en WOLFGANG AMADEUS een concertreis door ons land, hun optreden begon aan het stadhouderlijk hof¹⁾. Niet ten onrechte had de faam hun lof verspreid en waren reeds vooraf berichten omtrent hen verschenen. De Haarlemsche Courant had van hen den 16 Februari 1765 vermeld:

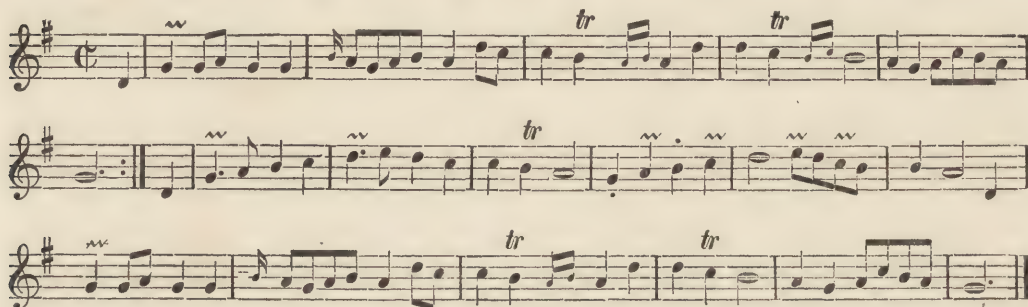
„Londen den 8 February..... Ook is alhier aangekomen een Componist en Muzyk-Meester van omtrent 8 Jaaren, die in der daad een Wonder is en nooit voor dezen zyns gelyken gehad heeft. Deze Jongen is een Hoogduytzer, *Wolfgang Mozart* genaamd: Hy speelt niet alleen op de Clavecimbal met eene ongelooffelyke naauwkeurigheid, de Concerten en Sonaten van verscheidene Meesters, maar ook op eene wonderbaare wyze, de allermoeiylijkste Fantasyen, waardig om van den grootsten Meester gespeeld te worden, uyt het Hoofd. Laat men hem een Stuk voorleggen, hy zal hetzelfde varieeren, en zelfs uyt eenen anderen Toon spelen. Laat men hem eene Aria te zingen geven, hy zal ze zingen en te gelyk accompaneeren, zonder dezelve ooit te vooren gezien te hebben. Laat men hem eene Piece zonder Bas voorleggen, hy zal dezelve zonder moeite afspeelen, den Bas en de Tusschen-Partyen daarby voegende. Wanneer hem in tegendeel eene simple Bas-Party gegeven word, zal hy dezelve spelende de vereischte Melody daarby voegen. Als men hem verzoekt zig op den Orgel te laten hooren, zal hy 'er eene aangename Fougue, of wel een ander der allerzwaarste Muzyk-Stukken op spelen; en op welke Proef men hem ook stelle, zal hy altoos en een ygelyk van zyn verheeven en ten eenemaal onbegrypelyk Talent overtuygen. Voor het overige schryft hy zyne Compositien zonder het Clavecimbal aan te roeren. Hy heeft tot drie verscheidene maalen de Eer gehad voor hunne Majesteiten den Koning en de Koningin te spelen, en de Permissie verkregen 6 Sonaten voor het Clavecimbal, met het accompagnement van eene Viool en Violoncel, te componeeren, om dezelve aan haare Majesteit de Koningin te presenteren; die ze niet alleen heeft gelieven te accepteren, maar ook, na dat haare Majesteit ze van den jongen

1) „De beroemde Musicus en Componist *J. G. Wolfgang Mozart* van Saltzburg, die maar 8 Jaaren oud is, heeft zyne uitmuntende Gaaven aan het Stadhouderyk Hof laten hooren, en draagt de verwondering en goedkeuring van een yder weg". (Bericht in de Haerlemse Courant van 21 September 1765). Zie vooral over deze reis: D. F. SCHEURLEER. *Mozart's verblijf in Nederland*. 's Grav. 1883.

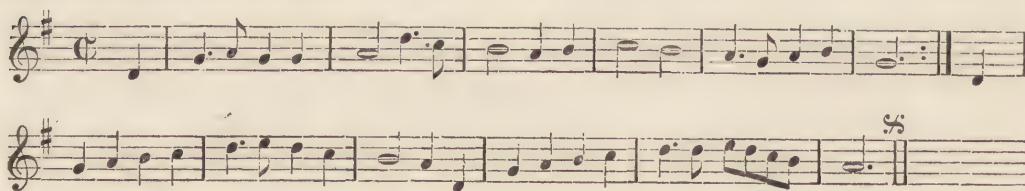
Componist zelve had hooren executeeren, met haare Koninglyke Goedkeuring heeft begunstigd. Dit musicalis Wonder geeft zig stoutmoedig aan het Oordee van alle de Muzyk-Meesters over, en verwacht van de rechtgeaardheid hunner Harten, dat zy hem recht zullen laten toekomen; dat de geheele Waereld daarin zal overeenstemmen, dat hy een Voorbeeld zonder Exempel is, en dat men hem moet zien en hooren, om volstrekt en na den eisch van zyne verbaazende Force in de Muzyk overtuigd te worden."

In Nederland werd WOLFGANG's aandacht getrokken door een melodie, waaromtrent zijn vader in zijn dagboek opteckende dat zij „in Holland durchaus von Jedermann gesungen, geblasen und gepfiffen" werd en maakte hij op „het bekende Airtje Wilhelmus van Nassau &c" zeven klaviervariaties ¹⁾; bovendien vond hij nog tijd een uitgebreid orkestwerk, het Galimathias musicum te componeeren, waarvan het 17^e deel, een fuga, het eerste deel van het Wilhelmus tot thema heeft.

Het origineel in D; maataanwijzing C.

Overbodig is het te zeggen, dat hier het moderne Wilhelmus voor ligt. De versieringen en fiorituren maken de melodie toch als zoodanig niet onherkenbaar om er in te zien

het nieuwe Wilhelmus, het oude Geuzenlied, waaraan ons volk getrouw is gebleven in dagen van strijd en van glorie, van rust en van roem; de eerste volksuiting van gehechtheid en van trouw aan het Huis van Oranje. Ontstaan in dagen van

¹⁾ Air communément dit Willem van Nassau. Varié pour le clavier par le fameux J. G. W. MOZART. La Haye, B. HUMMEL fol. (Catalogus der Muziekbibliotheek van D. F. SCHEURLEER. 's Grav. 1893 blz. 447). Zie ook SCHEURLEER. Mozarts verblijf. blz. 126; KÖCHEL's Verzeichniss No. 25.

druk, toen Oranje nog toonen moest, wat het voor Nederland doen zoude, blijft de zang het Vorstenhuis getrouw; de lotgevallen, die den Oranjestam moesten treffen, vinden een weerspiegeling in het lied en bij de troonsbestijging van den laatsten stadhouder ondergaat de melodie voor het laatst een vervorming, waarmede zij tot ons gekomen is.

Het mag niet onwenschelijk geacht worden te zeggen, wat in de voorgaande bladzijden opgehelderd is en achter welke punten nog steeds een vraagteeken gezet moet worden.

Een oplossing dan is gevonden, waarom in het moderne Wilhelmus het slot een herhaling van het begin is, en hoe zich dit uit de oudere lezingen ontwikkeld heeft; in grove trekken is aangeduid kunnen worden, hoe het tweede deel zich vervormd heeft. Maar de hoofdzak, *de* origineele en oorspronkelijke Wilhelmus-melodie heb ik niet kunnen mededeelen. Want dat de melodie, welke als zoodanig thans alom ten gehoor gebracht wordt, daarop allermint aanspraak mag maken, is thans duidelijk: de wijziging der maat van het tweede deel — boven heb ik aangetoond dat dit een verboddeling van VALERIUS is — geeft dit reeds in de eerste plaats aan¹⁾. Behalve nog dat die melodie de kenmerken van onbetrouwbaar in zich zelve vertoont, moeten oudere noteeringen haar waarde als oudste bron voorgoed doen verdwijnen. Een noteering uit de 16^e eeuw, die daarom als de oudste vorm aangezien zou kunnen worden, moet nog gevonden worden, maar dat deze belangrijke afwijkingen van die van 1607 vertoonen zal, is onwaarschijnlijk: de melodie kan bijkans niet eenvoudiger. Trouwens die melodie past zoo volkomen bij den aard der woorden dat een andere redactie der wijs moeielijk denkbaar is. „Wilhelmus van Nassouwe ben ick, Den Vaderlant getrouwe blijf ick, Een Prince van Oraengiën ben ick”, hoe innig sluit zich daar die heroïsche melodie met haar hoekige en kantige vormen bij aan. En wanneer daarop de dichter een andere snaar aanslaat en den Prins laat zeggen „Den Coninck van Hispaengiën heb ick altijd geëert” en hem daarmede zijn gehoorzaamheid aan zijn wettigen heer laat betuigen, de melodie volgt de gedachte op de voet door de overgang van de twee- in de driedeelige maat; weeker en zachter in uitdrukking blijft haar karakter geheel in overeenstemming met de woorden. Hoe fier klinkt daar het „Een Prince van Oraengiën ben ick” op de viermaal herhaalde hoogste noot der melodie! Waarlijk, een dichter, die zich zoo voor-

1) GEVAERT heeft handig de moeielijkheden van deze rhythmische verandering ontweken in de Wilhelmus-melodie naar VALERIUS, die bij invlecht in den strijdzang der Geuzen (Nederlandsch liederboek uitgegeven door het Willemsfonds. Gent. 1891. Dl. I. No. 3). Zoude het toeval zijn, dat daar de laatste periode vervangen is door de eerste?

treffelijk wist aan te sluiten bij de hem voorgelegde zang moet een „alter Tyrtaeus” geweest zijn.

Die melodieverandering van het tweede deel, die niet geheel geleidelijk aangetoond is kunnen worden, wijst er op, dat deze geschied is in dagen, dat de herinnering aan de woorden, evenals thans, niet veel verder ging dan de eerste regels, en dat zij zich dus geheel en al onafhankelijk daarvan ontwikkeld heeft. Het is toch onmogelijk de oude woorden op de moderne melodie te zingen; het is, zooals HUYGENS dat in 1640 van de Psalmen zeide: „de Toonen luyden dwars onder een, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden, als Put-
emmers, d'een dalende soo veel d'ander rijst.”¹⁾

Nog rest met betrekking tot de melodie een enkel woord te zeggen aangaande het tempo. De overlevering noemt het lied den Prinsenmarsch, hetgeen genoegzaam wijst op het karakter van het lied. Een lied met vier kwarten in de maat kan echter in vieren en in tweeën geslagen worden. Juist hierin is het de triool, die de aanduiding geeft dat de maat twee- en niet vierdeelig is, dat m. a. w. de maataanwijzing de doorgestreepte C is. Wanneer nu in aanmerking genomen wordt, dat het marschtempo in de vorige eeuwen langzamer was dan thans, dan kan daarin een vingerwijzing gezien worden om tot de bepaling van het tempo te geraken. Het marschtempo der voetknechten omstreeks 1600 heb ik niet kunnen ontdekken; het was te vergeefs, dat ik mijn licht zocht te ontsteken in verschillende oudere krijgskundige werken o. a. in „Wapenhandelinghe van roers, musquetten ende spiessen” (1608). Het feit zelve echter, dat het tempo sedert allengskens versneld is, staat vast. Het tegenwoordige reglement voor de Nederlandsche infanterie schrijft voor 115 passen in de minuut; in 1853 was het aantal 108²⁾; onder LODEWIJK IX, Landgraaf van Hessen (1768) marcheerde men met 75 tot 80 passen in de minuut³⁾, terwijl FREDERIK DE GROOTE de infanterie met 76 passen in de minuut den vijand deed naderen⁴⁾. Op deze wijze voortgaande, zoude men tot 60 passen in de minuut in 1600 kunnen komen.

Edoch ook op een andere wijze redeneerende, komt men tot hetzelfde resultaat. Als mijn vermoeden juist is, dat de Wilhelmusmelodie van het begin der 16^e eeuw dagteekent, dan moet het tempo van die melodie ook volgens de opvattingen van dien tijd bepaald worden. De muzikleer van die dagen kende geen tempoaanwijzing, zooals onze hedendaagsche muziek die gewoon is; zij vond die in verschillende teekens aan den sleutel en in het formaat — sit venia verbo —

¹⁾ Ghebruik, ende onghebruik van 't Orghel. 2e dr. Amst. 1660. blz. 100.

²⁾ BROCKHAUS' Conversations-Lexikon. Leipz. 1853. i. v. Marsch.

³⁾ Süddeutsche Musik-Zeitung. Mainz. 1860. No. 39. S. 153.

⁴⁾ BROCKHAUS a. a. O.

der noten (integer valor notarum), waarvan de onderlinge verhouding nauwkeurig geregeld was. De semibrevis, overeenkomende met onze heele noot, was de eenheid, die een vaststaande lengte had, maar de juiste kennis dier waarde schijnt voor ons te loor gegaan te zijn. BELLERMAN zegt, dat „die wir uns als ein mässiges ruhiges Niederschlagen und Erheben der Hand (oder des Taktstockes) zu denken haben”¹⁾; MENDEL²⁾ laat zich in gelijken geest uit. Een eenigszins nauwkeuriger omschrijving geeft BÖHME, wanneer hij de minima (onze halve noot) gelijk stelt met onze achtste in andante-tempo, steunende op de uitspraak van HERM. FINCK „so wird eine *Minima* einen gemeinen Krauthackerischen Schlag gelten”.³⁾ Op grond van deze uitspraken kan de waarde van een halve noot dus ongeveer gelijk geweest zijn aan den duur van den secondeslinger.⁴⁾

Als ik nu in dat tempo het lied van 1607 hoor, dan wordt het mij duidelijk hoe het oude Wilhelmus niet met het ziekelijke en fletse karakter, dat de Gedenck-clanck te zien geeft, een soldatenlied, een Reuterliedlein en een trompetdeuntje geweest is, „t welck het volck sulcken coragie gaf, datse wel gewilt hadden alrede mette [vyand] doende te wesen”⁵⁾, hoe onder zijn fiere klanken de Hollanders in 1610 te Jeddo binnentrokken⁶⁾, hoe zijn toonen alleen in 1624 de Spanjaarden „met eenen *panico terrore* ofte vreesse bevangen” te Ede verjaagd kan hebben⁷⁾, hoe in 1626 schipper DIRCK SCHAEY, onder het heimelijk vervoeren van den Spaanschen penningmeester MARTYN CORNET, bij het voorbijvaren Wezel met het trompetgeklanck „zijnde het oude liedeken *Wilhelmus van Nassouwen &c.*” begroette⁸⁾, en hoe de Staatschen in 1629 onder het trompetgeschal van het Wilhelmus het overrompelde Wezel in bezit namen⁹⁾. In het lied lag een toekomst en het heeft aan die verwachting glansrijk beantwoord.

1) Mensuralnoten und Taktzeichen des XV. und XVI. Jahrhunderts. Berl. 1858. S. 56.

2) a. a. O. Bd. VII S. 131.

3) BÖHME. a. a. O. Einleitung. S. LXVIII.

4) Ik kan mij dan ook wel vereenigen met de metronoomaanwijzing door Prof. LOMAN in zijn uitgave van VALERIUS aan het Wilhelmus gegeven nl. $\text{♩} = 60$ of $\text{♪} = 120$.

5) PIETER BOR. Nederlandsche oorloghen. Leid. 1626. Boeck 27 fol. 23v.

6) Als overlevering geboekt door ONNO ZWIER VAN HAREN in „De Geuzen” (Dr. J. VAN VLOTEN. Leven en werken van Willem en Onno Zwier van Haren. Dev. 1874. blz. 418.)

7) NIC. à WASSENAER. Historisch verhael. Amst. 1624. Dl. VI fol. 108r. Hetzelfde verhaal bij JOH. VAN DEN SANDE, Nederlandsche Historie. Leeuw. 1650. blz. 104; L. VAN AITZEMA, Saken van Staet en Oorlogh. 's Grav. 1669. Dl. I. blz. 270 en bij FRANCISCUS RIDDERUS, die in zijn „Noodige Tyd-Korter in oorlogh en vrede (2e druk, Leeuw. 1672. blz. 227) den Capiteyn laat zeggen: „Dat is recht nae ons Trompetdeuntje: *Wilhelmus van Nassouwen, ben ick van Duytschen Bloedt, het Vaderlandt getrouwe, dien ick door Godts behoedt.* Van welck Liedtje een wijs Man eens seyde, dat het aen ons *Vaderlandt* meer voordeel gedaen heeft als thienduysent Soldaeten, want als *Soldaet* en *Matroos* dat hoort, dan wort haer bloedt gaende.” enz.

8) J. COMMELYN. Frederik Hendrick zyn leven en bedryf. Amst. 1651. Dl. I. blz. 19.

9) DANIEL SOUTERIUS. Seer uytmuntende Nederlandsche Victorien of verovering van Wesel en 's Hertogenbosch in 1629. Haerl. 1630. blz. 18.

Gehel in overeenstemming met dit karakter van het lied kon VAN EYCK het dan ook opnemen in zijn „Batali.”

Reeds zeer spoedig werd het lied meer eigenaardig verbonden aan den persoon van den Prins van Oranje; zoo reeds in 1578 toen den 18^e September Prins WILLEM zijn triumphante inkomst hield binnen Brussel onder het lustig blazen der stadsspeellieden op schalmeien en cornetten van „het Liedeken van syn Excelentie met vijf partijen” ¹⁾; zoo in 1590, toen Prins MAURITS zijn intree deed in het verraste Breda „ende doe bliesen de Trompetten lustich, het liedeken eertijds ghemaect ter eere vanden Prince van Oraengien zijnen Heer vader, *Wilhelmus van Nassouwen, ben ick van Duytschen bloet, &c'*” ²⁾; zoo in Mei 1618, toen de stadhouder binnen Amsterdam ontvangen werd onder trompetgeschetter van hetzelfde lied. ³⁾

Prins *Mauritz* van *Oraïgen*
Nassonsche cloecken helt,
 Die van 't tierannigh *Spaïgen*
 V Volck hebt vry ghestelt.
 Door Gods genaed' en zegen,
 En dijne dapper hant,
 VVat hebben w'al verkrege
Victori in ons lant?

Blaes op *Trompetters*, rustigh
Wilhelmus de Nassou.
 Blaes *viv'* *Orange* lustigh.
Nassou is 't lant getrou.
 Vult uwen Kroes ter degen,
 Soo *Patriot*, val aen:
 Laet u *Vier-vercken* tegen
 Den Hemel hoogh op gaen. ⁴⁾

Ook later hetzelfde denkbeeld: toen 24 Augustus 1772 Prins WILLEM V een zoon geboren was, dien Nederland eenmaal zijn Koning zou mogen noemen „heeft zyne Doorluchtige Hoogheid, in hoogen Persoon, aan de Illustre Vergaderingen van de Heeren Gecommitteerde Raaden, als ook van de Staaten Generaal en Raad van Staaten, dit blyde Evenement bekend gemaakt, waarop terstond door de Staaten Trompetters het bekende Lied *Wilhelmus van Nassouwen*, uit een der Vensters wierd geblaazen” ⁵⁾ en evenzoo in April 1815, toen Koning WILLEM verscheen op het feest hem door de stad Brussel aangeboden „accueilli

¹⁾ J. B. HOUWAERT. Declaratie van die triumphante incompst van den Prince van Oraingien binnen Brussel. Antw. 1579. blz. 19 in de Navorscher 1867. blz. 200 en 201.

²⁾ BOR. t. a. p.

³⁾ J. WAGENAAR. Amsterdam in zijne Opkomst. Amst. 1760. Dl. I. blz. 468 van de uitgaaf in folio.

⁴⁾ Nassovs lof-gesangh ter eeren van ..... MAVRITIO, Prince van Oraingen, &c. *Op de Stem: VVilhelmus van Nassou*. *Oft*, Den 128, en 130 Psalm *Par D. V. Horenbeeck natif d'Haerlem*. Leyd. 1618. blz. 3. (LOUIS D. PETIT. Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. 's Grav. 1882. No. 1169).

⁵⁾ Bericht uit 's Gravenhage in de Haerlemse Courant van 25 Augustus 1772.

par un brillant orchestre qui a exécuté les airs de *Guillaume de Nassau* et le célèbre quatuor de *Lucile*." ¹⁾

In Duitschland drongen zijn klanken door. In 1576 werd het, volgens den hiervoor aangehaalden kronijkschrijver, reeds algemeen gezongen; een vertaling der woorden komt in 1582 voor in „Das Ambraser Liederbuch" ²⁾, terwijl een 25tal jaren later, vermoedelijk in 1608, te Heidelberg bij MARCUS CHRISTIANUS ZUM LAM, een andere vertaling verscheen, onafhankelijk van de vorige, zooals de bijvoeging van een 16^e couplet, enkele varianten in de vertaling en vooral een omzetting in de coupletten bewijzen ³⁾. Op de melodie werd door HIERONYMUS MUHEIM een lied gedicht, „Wilhelm bin ich der Telle, in dem thon, wie Wilhelm von Nassaw," waarvan in 1613 te Freiburg een druk verscheen ⁴⁾, FRANK gaf het in 1603 een plaats in zijn „Reuterliedlein", de „postulirter" bisschop van Brunswijk zag in 1607 een lied op de wijs daarvan ontstaan, en in 1626 liet de Deensche Koning CHRISTIAAN IV voor hij tegen TILLY optrok, een lied tegen hem uitgaan op de wijs van Wilhelmus van Nassouwen. ⁵⁾

Ook de Nederlanden bleeven niet achter, om al was het dan ook langzaam de melodie in zich op te nemen. Algemeen wordt gezegd dat, toen het Wilhelmus gedicht was, de hymne van den Opstand gevonden was, dat Oranje het tot marsch- en strijdlid ter zee en te lande verheven heeft, dat ons voorgeslacht bij elke uiting van vaderlandslievendheid het zong ⁶⁾ m. a. w. dat het sinds het begin van den strijd tegen Spanje het volkslied geweest is, totdat het „Wien Neêrlands bloed", die plaats kunstmatig is komen innemen. Met het verzamelen van gegevens om de voorafgaande bladzijden te kunnen schrijven heb ik een geheel anderen indruk gekregen, die wel is waar onvolkomen kan zijn, maar toch niet bevestigen wat hieromtrent aangenomen wordt.

In de 16^e eeuw dan was het Wilhelmus een lied, dat slechts bekend was

¹⁾ Bericht in L'oracle (6 Avril 1815) in Messenger des sciences et des arts 1883. pag. 137.

²⁾ No. CXLVI. Ein schön Lied, zum ehren gemacht dem Prinzen von Uranien. Im Thon wie der Graff zu Rom. (Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart. XII. Stuttg. 1845 S. 187). De melodie „Van den Graeve van Roomen" is afgedrukt door BÖHME (Altd. Liederb. S. 38) naar MICH. PRAETORIUS. Mus. Sion. VII. 1609 No. 178. Dezelfde stemaanwijzing heeft o. a. het lied op EGMOND.

³⁾ Afgedrukt door Prof. VAN TOORENENBERGEN. PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE. Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften. Verscheidenheden uit- en over de nalatenschap, 's Grav. 1878. blz. 184: „Ein christlich Heldenlied, gemacht zu ehren und wolgefallen dem weilant Durchleuchtigen und Hochgebornen Kriegsfürsten WILHELM VON NASSAWE, Printzen von Vranien etc. Der reformierten Niederlentschen Staten Generalen Velt-obersten. Darinn die versael buchstaben seiner Printzlicher gnaden nahmen mittbringen. Und hat sein eigne melodei", en door G. VAN RYN in „Rotterdamse Librye" van 1 September 1891, naar een exemplaar op de Gemeente-Bibliotheek te Rotterdam. Deze beide afdrukken verschillen onderling in de orthographie.

⁴⁾ WELLER a. a. O. Bd. II S. 504. die (S. 174 en S. 199) andere liederen vermeldt, die over en weer dezelfde stemaanwijzing hebben, waaruit, nu de melodieën zelve bekend zijn, geleerd kan worden hoe voorzichtig men moet zijn met het identificeeren van oude melodieën.

⁵⁾ JULIUS OTTO OPEL in Historische Zeitschrift herausgegeben von HEINRICH VON SYBEL. Bd. 25. S. 5.

⁶⁾ Zie o. a. Dr. J. TEN BRINK. Drie Volksliederen, Leid. z. blz. 8—26.

in de onderste lagen der maatschappij¹⁾, maar bovendien een lied, dat te huis behoorde op het oorlogsveld en in staat was door zijn tonen alleen den vijand op de vlucht te jagen. „Dat zijn ze niet die Wilhelmus blazen”, zei HANSKEN VAN GELDER, toen hij, de verspieder van den Prins van Oranje, in handen der Spanjaarden gevallen, ter galge geleid werd en een Spaansch trompetter kwam blazen dat er onraad was. „Maar straks daar na quam een Prinzen Trompetter, met de zijne, te voorschyn, en blies het bekende deuntje, Wilhelmus van Nassouwe, dat zyn ze, zei doe Hanske, die Wilhelmus blazen. Hier op zag elk naar een goed heenkomen, en Hanske geraakte vry”.²⁾

Met het eerste vierendeel der 17^e eeuw wordt het gemeenzaam onder den ambachtsstand; rederijkers zingen er hun refereinen op³⁾ en dichters van stichtelijke liederen, Hervormden als Katholieken⁴⁾ geven het als stem aan voor hun devote liedekens; maar in liedboeken voor de hoogere standen als Starter (1621), Bredero (1622) en den „Amsterdamsche Pegasus” (1627) ontbreekt het. Bij den kern van ons volk werd het geliefd en gewaardeerd, zoodat HUYGENS, die in zijn Tryntje Cornelis den volkstoos zoo onbeschoornd durft aanslaan, daarin kon laten zeggen

M. Fluyt op da fluytjen ieens e lieken op de kunst,
Cosayntje, 'k schenck ou Glas en Wayn, uyt goeyer gunst.
T. En lietje? 't is edaen, ick hepper ien onthouwe
Dat nobel gaet. wichey! *Wilhelmes van Nassauwe.*
M. Das buyten twayffel.⁵⁾

1) Ik heb toch het alleen als stem gevonden in het Geuzenliedboek en in den Gedenck-clanck.

2) TUINMAN. Nederduitsche Spreekwoorden. Middelb. 1726. Dl. I. blz. 62.

3) Antwoord op de Vraghe uytgegeven by de Camer 't Wit Lavender, tot Amsterdam, 1613; Schiedams Rood Roosjens Spel. 1619.

4) KAREL VAN MANDER. De Gulden Harpe. Haerl. 1627. blz. 22, 47 en 202; Het Ryper Liedtboecxken. Ryp. 1647 (eerste uitgaaf 1624) blz. 96 en 438; 't Geestelyk Kruid Hofken ge dr. Zaand. 1693. blz. 67, 381 en 457; A. DUURCANT. Den goeden strijt ofte christelycken kamp: Nieuwe jaer afgedeelt in seven deelen op den jare 1626 (Handschrift op de Stads-Bibliotheek te Haarlem); Saender Bloeme-Stralen. Wormerv. 1649. blz. 219 en 287; W. A. STELLINGWERFF. Het Colhoner Liedt-Boecxken. Alk. 1662. blz. 14; C(LAES)S(TAPEL). Lusthof der zielen. 4e dr. Rott. 1698. blz. 328. In Navorscher 1855. blz. 227; Gheestelyck Paradijsken der Wel-lustigheden. Antw. 1619. Dl. I. blz. 35 en 37; SAL. THEODOTUS. Het Paradys der gheestelycke en kerckelyke Lofsangen. Antw. 1646 (eerste dr. 1621). blz. 4; BEN. VAN HAEFTEN. Den Lust-hof der Christelycke Leeringhe. Antw. 1622. blz. 27, 77, 132 en 322; J. STALPARD VAN DER WIELE, Gulde-Iaers Feest-dagen. Antw. 1635. blz. 236, 274, 543, 669, 711, 960 en 1051; GUIL. DE SWAEN. Den Singenden Zwaen. Antw. 1664 (eerste dr. 1655). blz. 76, 240 en 311. VAN OOSTERWIJCK. Kleyne Winckel ofte zangen uyt het Testament op bekende Psalm- en andere Wysen. Delft 1665. blz. 3. Vgl. Eigen Haard 1884. blz. 508 en de boven, bij de bespreking der melodie zelve aangehaalde liedboeken.

Opmerkelijk is het voor de levenskracht van volksgebruiken dat, terwijl in het genoemde Ryper Liedt-boecxken op blz. 96 en 438 staat „Op de wyse Wilhelmus van Nassouwen ofte van den 130 Psalm Wtten diepten o Heere” en dezelfde stemaanwijzing gevonden wordt o. a. bij VAN OOSTERWIJCK (t. a. p.) nog voor een 30 jaren door het Friesche volk deze Psalm op de melodie van het Wilhelmus gezongen werd, evenals men in Friesland ook wel den 100e Psalm op de wijze van „Papa Chassé” als wiegelied misbruikte, zooals de Heer JOHAN WINKLER mij mededeelde. Een diepgevoelde, vierstemmig bewerkte, melodie, met de woorden van dezen Psalm (Vut 't diepste mijnder herten) komt voor in: J. B. HOUWAERT. Aan den Eerwaardigen Heere Jan Schyffe. Antw. 1563 f°. 8.

5) CONSTANTIN HUYGENS. Tryntje Cornelis 1657. I. Bedijf. IV. Uytkomst. blz. 25.

En toen datzelfde volk WILLEM III op het kussen had gebracht, rees het Wilhelmus. Herhaalde malen deed het klokkenspel op den waagtoren te Alkmaar het tusschen 1689 en 1723 door het luchtruim klinken zooals den 15 Juni 1694 toen het Wilhelmus het contrapunt vormde van Psalm 97, die als bas op de ton gestoken was.¹⁾

Na 1700 namen de hoogere standen het over. TUINMAN (1709 en het Nieuwe Hoornse Speel-werck (2e dr. 1732) kennen het. BIDLOO noemt het „het vaderlandsche krijgslied bij uitnemendheid”

my dunkt by dit geval

Den oirsprong op te doen van 't vrolyk Veldgeschal
By ons gebruykelyk, om 't Krygsvolk op te stouwen
Tot onvertzaagdheyd, het *Wilhelmus van Nassouwen*.
't Welk op de Keteltrom, en uyt Trompetten dreund,
En werd ter luyder keel in 't Heyr, en Vloot gedeund.
En nog by 't Spinne-wiel, als eertyds by de Vrouwen
In 't Leger, ten Triomf der Mannen onderhouwen.”²⁾

Met het eindigen van het tweede stadhouderlijk bewind wordt het eerst recht algemeen; de verheffing van den Prins deed het alom in den lande op de carillons beieren, als te Heusden, waar den 23 Mei 1747 onder de vreugdebedrijven „van half 7 tot 7 uren onder anderen het bekende Airtje Wilhelmus van Nassouwen op de klokken gespeeld [werd].”³⁾

De heuchelyke toon, *Wilhelmus van Nassouwen*
Klinkt weer in 't oor van Mans en Vrouwen.⁴⁾

De beroemde Hamburgsche musicyn JOHANN MATTHESON, die ongetwijfeld op zijn reis door de Nederlanden in 1704 reeds met het lied had kennis gemaakt, spreekt er met vuur en opgewondenheid over: „so hat es die Wirkung nicht nur vor 150 und mehr Jahren; sondern hat sie noch itzo neulich gehabt, dass dadurch, und fast eben dadurch allein, jedermann zur Vertheidigung des Prinzens und der väterlichen Freyheit, erhitzt worden ist. Merkwürdig war es damals, mit welchem Eifer und Glück Wilhelm von Nassau auf allen Gassen gesungen, darnach gesprungen, auf den Thürmen geblasen, und auf den Glockenspielen geläutet worden: ingeleichen, was es noch abermals im Jahre 1748 gewirkt hat. Ja, in Maastricht hat es, bey dem heurigen Friedensfeste, den 13. Junius 1749 noch

¹⁾ Over het oude en het nieuwe klokkenspel in den Waagtoren te Alkmaar, passim (HS. op het gemeente-museum te Alkmaar).

²⁾ LAMP. BIDLOO, *Panpoëticon Batavum*. Amst. 1720. blz. 203.

³⁾ Bericht in de Haerlemse Courant van 27 Mei 1747.

⁴⁾ Vreugde-klanken op de gewenschte verkiezing van den Prinse van Oranje en Nassau. Amst (1747). blz. 56.

feyerlich erklingen müssen, so wohl als im Haag u. s. w." ¹⁾); speelwerken van staande horloges klingelden het in de woningen der burgerij ²⁾); het werd hoe langer hoe meer „t bekende airtje, *Wilhelmus*". ³⁾ En in 1766 getuigde MOZART dat het bij een ieder bekend was en door een ieder gezongen en gefloten werd. Het Wilhelmus van Nassouwen had de geheele maatschappij doordrongen; op boerenkermessen ⁴⁾), evengoed als bij officieele plechtigheden ⁵⁾ kon men het hooren; het was in de volste en beste beteekenis van het woord populair; het was *het* volkslied geworden der Zeven Geunieerde Provinciën.

In den Patriottentijd verboden de Staten van Holland bij hun resolutie van den 28 Februari 1787 „het zingen van alle oproerige en zogenaamde Oranje Liedjes". ⁶⁾ Maar toen na de herstelling van den Prins diezelfde Staten den 19 September 1787 hun verbod van de „Oranjedeunen" introkken, klonk het Wilhelmus opnieuw van alle zijden. „De Stem des Volks, die zoo lang door de Vloek-Stem der Muitzucht was overschreeuwt geworden, galmde van alle zijde: Het lied van *Wilhelmus van Nassau* uit, waar van men noch daags te vooren de Klank zelve niet zouden hebben durven verheffen, dan met gevaar van in Ballingschap verzonden te worden, werd alom met hart en mond opgezongen: Het Klokspel [van 's Gravenhage] dreunde het ons vrolyk in het oor; dus riep ook niet onaardig des avonds de Klapwacht, die in dien tyd van verrukking liever de juichende menigte wilden vermaaken, dan hun door het aankondigen van het uur naar bed te jaagen; *Orange heeft de klok Orange*". ⁷⁾

Nu riep elk een, Oranje Booven!
Het Rot der Muitzucht was verstooven
Men zong het bly Wilhelmus Lied,
En Beul nog Diender straffen 't niet ⁸⁾.

1) MATTHESONS Mithridat wider den Gift einer welschen Satyre, genannt: La Musica. Hamb. 1749. S. 12-14 in Weimarisches Jahrbuch. Bd. IV. S. 162-164.

2) Staand horloge met het adres van PIETER KOCK te Haarlem (werkzaam 1728—1758) bij Mr. JOHANNES ENSCHEDÉ te Haarlem.

3) LUSTIG. t. a. p. blz. 105 en 112.

4) „Een ander zingt met Trijn, Wilhelmus van Nassouw." (J. BARTELINK. De Beemster Kermis. Leid. 1774. blz. 15).

5) „Hier op speelde het geheel Orchester het bekend airtje Wilhelmus van Nassouw, op een verrukkende wijze." (J. DE FRANCK VAN BERKHEY. Dichtmaetige redevoering..... ten voordeele van het heiligen Geesthuis uitgesproken in de Pancras Kerk te Leyden. 13 Jan. 1789. bl. XLVIII).

6) Evenzoo te Leiden: „men had in de heete tyd de Stadstrompetter, verboden zyn gewoon *Wilhelmus* te blaazen; en dit uyt zyn Nieuwjaarsbrief gelaten, en in de plaats gezet: Hoe schoon Ligt ons den MOR. Ik heb in die tyd eenige zulken Printen gekoge, en daar op laeten voegen, deeze woorden: Wachter wat is 'er van den Morgen? en de Trompetter doen antwoorden; de Morgenstond is gekomen, maar ziet het is noch Nacht." (J. LE FRANCO VAN BERKHEY. Kort bericht van de plegtige Intrede der erfstadhouderlijke familie binnen Leyden. Leyd. 1788. blz. 9.)

7) De Haagsche „princelyke en Koninglyke Almanack voor het se ikkeljaar 1788. Vierde druk. s Grav. z. j. blz. 22.

8) t. a. p. blz. 47.

Oud-Holland, 1894.

De melodie bleef dienst doen om van zijn Orangistische gevoelens te doen blijken. In de keezenstad Haarlem liet sinds 19 September 1787 tot den dag der omwenteling in 1795 Sint Bavo het alle half uren op zijn klokken hooren¹⁾; den 20 December 1787 trokken te Amsterdam alle de Orange-Byltjes Compagnien van de lands, stads en compagniewerven van Kattenburg uit voor het eerst de stad weder in op bevel van de Stads Regeering; „wyders was het getal der Werklieden, van alle de Compagnien, dewelke met Orange vercierde Byltjes, Zaagen, Booren, Houthaaken, Riemen, Scheepjes en andere Cieraaden enz., optrokken verre over de 5 duizend. — By ieder der Compagnien was ook een keurig Muziek, van Trommen, Fluiten, Trompetten enz.; spelende telkens het aangenaam en streelend gezang van *Wilhelmus van Nassouwen* enz. enz.”²⁾ Als contradans danste men er op; in plaats van een Psalm werd het gezongen in de Groote Kerk te 's Gravenhage, toen de Prins en Prinses voor het eerst de godsdienstoefening daar weder bijwoonden; in Loosduinen diende het in 1791 tot inwijding van het nieuwe kerkgebouw; onder het speelen van het Wilhelmus trok het Hollandsch garnizoen in 1794 uit 's Hertogenbosch, dat bij capitulatie in handen der Franschen was gevallen; de Roomsche-Katholieke gemeente te Venloo besloot den 16 December 1794 er den dienst mede, ter eere van de geboorte van den zoon van den Erfprins van Oranje.

In den Franschen tijd moest het onderdrukt worden, maar toen daarna de Oranjezon weer aan den horizon verscheen, kwam met haar het lied weer boven. Dichterlijke ontboezemingen van die dagen geven meermalen het Wilhelmus als wijs aan;³⁾ RUPPE componeerde er acht nieuwe variaties op; het Felixconcert te Amsterdam begon er den 25 Maart 1815 mede; WILMS, RUPPE en REINHOLD brachten het te pas als het lied van de Nederlandsche krijgers in de muzikale illustraties, die zij van Waterloo bewerkten; LEEFLANG schreef er klaviervariaties over; BROEKHUYZEN vlocht het in de Huldigingswals bij de troonsbestijging van Koning WILLEM II, en LUBECK besloot er in 1863 mede zijn fraaie Feestcantate

---

1) Mr. GALE ISAAC GALES, die in zijn Verhandeling over het Liedeken Wilhelmus van Nassouwen (Amst. 1795 blz. 23) uitcijffert, dat het klokkespel het 97815 maal heeft doen hooren, bericht, dat in Januari 1794 het Wilhelmus eensklaps verstomde. De Regeering hierover verstoord ontbood den klokkenist voor zich om hem over deze schennis te onderhouden, wien, toen hij mededeelde, dat de reden gelegen was dat door het vele speelen de noten op de ton afgesleten waren, bevolen werd het Wilhelmus zoo spoedig mogelijk wederom te doen hooren.

2) Bericht in de Brielsche Courant van 27 December 1787.

3) B.v. in Oranje's Vaderlandsch liede-boek. Rott. 1813. blz. 3 en 22; Nieuw Volkslied op eene oude wijs, of Oranje tafellied, z. pl. e. j.

bij het leggen van den eersten steen voor een nationaal gedenkteeken voor November 1813.

Wilhelmus van Nassouwen
 Stichtte ons Gemeenebest ;
 Wilhelmus van Nassouwen
 Heeft Neêrlands troon gevest;
 Wilhelmus van Nassouwen
 Regeert ons, hoog geloofd ;
 Wilhelmus van Nassouwen
 Zij eeuwig Neêrlands Hoofd ! ¹⁾

Ook navolgingen en bespottingen zijn aan te wijzen. VONDEL moet de rij openen. De groote verwachtingen, die de liberale partij in 1625 koesterde van het optreden van FREDERIK HENDRIK aan het hoofd van 's lands zaken, gaf hem zijn „Prince-lied” [in de pen ²⁾].

Frederick van Nassouwe
 Ben ick vroom Hollandsch bloed,
 Myn Vaderland getrouwe
 Met leven lijf en goed :
 Een Prince van Oranjen,
 Door wapenen vermaert :
 Voor Oostenrijck noch Spanjen
 En ben ick niet vervaert.

De mislukte aanslag op Amsterdam in 1650 door WILLEM II, deed een persiflage van VONDELS regelen ontstaan.

PRINCE LIEDT OMGEKEERT

en gepast op de Tweede Wilhelmus van Nassouwen.

Wilhelmus van Nassouwe,
 Sijt gij van Hollants bloet ;
 Uw Vaderland ontrouwe
 Dat gij beschermen moet ;
 Een prince van Orangien,
 Door tooren heel ontaert
 Heeft hij in Vre' met Spangien
 Zijn landt met krijg beswaert. ³⁾

Geen omwerking kon echter het Wilhelmus doen vergeten. Integendeel, telkens wanneer het gemeen pressie oefende op de regenten om den Prins van Oranje aan het roer te brengen, in 1672 en 1747, moest ook het Wilhelmus vaster voet verkrijgen.

¹⁾ C. G. WITHUYS. Feestcante. Muziek van J. H. LUBECK. Uitgevoerd 17 November 1863. Slotkoor.

²⁾ De werken van J. VAN DEN VONDEL uitg. door Mr. J. VAN LENNEP, herzien door J. H. W. UNGER. Leid. z. j. 1621-1625. blz. III.

³⁾ Navorscher. 1860. blz. 253.

Nieuw lied, Berymd voor het Gemeen, ten tyde dat men Illumineerde en
Vreugde bedreef binnen Haerlem, wegens de Verheffing van zyn
Doorluchtigste Hoogheid, tot Stadhouder enz. enz.

Stem: *Wilhelmus van Nassouwe.*

Wilhelmus van Oranje,
Geteeld uit Nassaus bloed,
Vermaagschapt aan Brittanje,
Zal waagen Lyf en goed.
Voor Kerk en Staat te stryden,
Is deeze Held van zins,
Hy zal het Land bevryden,
Vivat! lang leev' de Prins! ¹⁾

De meerderjarig verklaring van Prins WILLEM V gaf opnieuw aanleiding,
dat de dichters naar de harp grepen.

Wilhelmus van Nassouwen!
God heeft ons dier verplicht
By 't heuchelyk aenschouwen
Van 't eerste levenslicht,
Dat U zyn gunst verleende,
Toen 't Volk, door 't gansche land,
Zyn smeekingen verëende,
Om zulk een wonderpand. ²⁾

Zoo ook deed de zeeoorlog met Engeland een naamvers op WILLEM VAN
ORANJE ontstaan „om voor, op en na den 8sten Maart 1783 tot aan het einde
der eeuwen, door al wat goed en braaf is in Nederland, aan prins WILLEM V
te worden toegezongen”.

Wilhelmus van Nassouwen,
Juicht nog ons eerlijk hart;
Al moet Euroop aanschouwen
Hoe men zijn naneef tart.
Dien Prinsse van Oranje,
Door zijne deugd bekend!
Nooit heeft hij om Brittanje
Zijn eed en plicht geschend. ³⁾

Bij de veranderde toestanden na 1813, werden loffelijke pogingen in het
werk gesteld door omwerkingen der woorden het lied op de tijdsomstandigheden

¹⁾ P. LANGENDIJK. Gedichten. Haarl. 1751. Dl. III. blz. 161.

²⁾ JOANNES VAN SPAEN. Korte Kerk-reeden by gelegenheid der aanvaarding van het bestuur door WILLEM den vyfden, in 's Prinsen tegenwoordigheid, in de Grootte kerk, voor de gemeente van 's Gravenhage uitgesproken. 's Grav. 1766. blz. 21.

³⁾ „De van den Hemel afgebeeden, door God..... bewaarder..... nog bloeienden Oranje-boom”, in Navorscher. 1892. blz. 154; Stadhouderlijke Almanack voor 1785. (Dr. ROGGE in Eigen Haard, 1881. blz. 451).

toepasselijk te maken. BILDERDIJK en WISELIUS, LOOSJES ¹⁾, DE FLINES, MURRAY en SWAAN, gaven navolgingen van het Wilhelmus in het licht; een ongenoemde hoopte door het uitgeven van „Het origineele volkslied: Wilhelmus van Nassouwen” het liedje

Wilhelmus van Nassouwen
Bent gij van Duitschen bloed?
De elleboogen door de mouwen.
Het haar al door den hoed.
Zijt gij Wilhellemus?
Zijt gij Wilhellemus?
Wel dat is goed.²⁾

te doen vergeten. Later nog, toen in 1815 door den luitenant-admiraal J. H. VAN KINSBERGEN een prijs werd uitgelooft voor de beste volksliederen in den trant van Wilhelmus en van „God save the King” ³⁾ en TOLLENS met het „Wien Neêrlands bloed” als navolging van het laatste den 9^{en} Mei 1816 den prijs behaalde ⁴⁾, waagde in 1817 SPANDAW nog een poging tot hervorming. Bekend gemaakt door VRUGT scheen het „Wien Neêrlands bloed” den ouden zang te zullen overvleugelen; in de laatste jaren verheft het Wilhelmus zich, godlof, wederom meer en meer; Nederland kan en mag niet ontrouw worden aan het lied van het Huis van Oranje, aan zijn volkslied.

Wilhelmus van Nassouwe
Is weder Neêrlands lied:
Maar Neêrlands eerste Vrouwe
Vergeten wij ook niet.
Wij, Neêrlands echte zonen,
Met vaderlandschen zin,
We wijden onze toonen
Aan Neêrlands Koningin.⁵⁾

¹⁾ In de „Liederen voor en door Vrienden van Vrijheid, Vaderland en Oranje. Haarlem, A. LOOSJES Pz. 1814, staat op blz. 3 ten opzichte van de melodie als noot „De maker van dit Lied heeft met oogmerk de maat van het oorspronkelijke Wilhelmus behouden, daar in later tijd gemaakte veranderingen in de Zangwijze niet in aanmerking behooren te komen;” het Wilhelmus van Nassouwen in „Hollandsche volksliedjes voor Oranje en het Vaderland” (Amst. 1813. blz. 3; een nadruk hiervan heeft het adres. „In Nederland”) daarentegen zal wel op de nieuwe wijs gezongen moeten worden, hoewel een stemaanwijzing ontbreekt.

²⁾ De oorsprong van deze woorden, waarvan de vierde regel ook wel luidt „de knieën door de broek”, is mij onbekend; het metrum, dat overeenkomt met het moderne Wilhelmus, doet vermoeden, dat het ontstaan moet zijn tijdens de woelingen tusschen Patriotten en Keezen.

³⁾ „De Dichter en Componist moeten zich, bij uitsluiting toeleggen, om zoo wel in de poëzij als de muziek, den tegenwoordigen Nederlandschen volkstoos en geest te brengen, zoodanig, dat het eenvoudige met het verhevene, en het volkbehagende met het nuttige, zich daarin vereenige,” enz. (Algemeene Konst- en letterbode. 1815. Dl. I. blz. 307).

⁴⁾ t. a. p. 1816. Dl. I. blz. 346 en 347. Later (t. a. p. 1816. Dl. II. blz. 135) werd door VAN KINSBERGEN een prijsvraag voor de muziek uitgeschreven op het bekroonde lied van TOLLENS.

⁵⁾ Mr. H. A. SPANDAW. Aan de Koningin. 1819. (Gedichten. Utr. 1846. Dl. IV, blz. 119.)

BIJLAGE A.

Opusculum etlicher newer und alter Reuterliedlein..... durch Melchiorern
Francum..... Nürnberg, 1603. No. XXVI.

[♩ = 120.]

Cantus.
Wil - hel - mus van Nas - sou - - - - we Ben ick van Duytschen bloet,
Den Va - der - lant ge - trou - - - - we Blijf ick tot in den doet.

Altus.
Wil - hel - mus van Nas - sou - - - - we Ben ick van Duytschen bloet,
Den Va - der - lant ge - trou - - - - we Blijf ick tot in den doet.

Tenor.
Wil - hel - mus van Nas - sou - - - - we Ben ick van Duytschen bloet,
Den Va - der - lant ge - trou - - - - we Blijf ick tot in den doet.

Bassus.
Wil - hel - mus van Nas - sou - - - - we Ben ick van Duyt - - schen bloet,
Den Va - der - lant ge - trou - - - - we Blijf ick tot in den doet.

[Klavier.]

Een Prin - ce van O - raen - gi - ën Ben ick vry on - ver - veert, Den Coninck van His -

Een Prin - ce van O - raen - gi - ën Ben ick vry on - ver - veert, Den Coninck van His -

Een Prin - ce van O - raen - gi - ën Ben ick vry on - ver - veert, Den Coninck van His -

Een Prin - ce van O - raen - gi - ën Ben ick vry on - ver - veert, Den Coninck van His -

paen - gi - en Heb ick al - tijt ge - - eert.

paen - gi - en Heb ick al - tijt ge - eert, Heb ick al - tijt ge - - eert.

paen - gi - en Heb ick al - - - tijt ge - eert, Heb ick al - tijt ge - - eert.

paen - gi - en Heb ick al - - - tijt ge - - - eert

Dr. KOPFERMANN, Bibliothecaris van de Muziekverzameling der Koninklijke Bibliotheek te Berlijn, verschafté mij welwillend de stemmen en den Hoogduitschen tekst in letterlijk afschrift naar het origineel. Hiernaar heb ik het als boven staat in partituur gebracht; de afdruk der muziek bij AUG. REISSMANN (*Geschichte des Deutschen Liedes*. Berl. 1874. Notenbeilagen S. 16) komt daarmede niet geheel overeen. Daarentegen is bij hem het foutive onderleggen der woorden, dat oudtijds zooveel voorkomt, gelijk aan het oorspronkelijke; dat is door mij hersteld.

Hoewel de omvang der zangstemmen in dezen afdruk overschreden wordt, en het lied voor een praktische uitvoering dus getransponeerd moet worden, heb ik er de voorkeur aan gegeven de voortekening van FRANK te behouden. Echter meen ik, dat de tegenwoordige opvatting niet van kracht was, dat men zich een compositie in de door de voortekening bepaalde toonsoort, hier F dur, dacht, daar men, voor zoo ver ik weet, oudtijds nog geen diapason kende en de noten daarom ook geen voorstelling konden zijn van een bepaald aantal trillingen in de seconde: de keus der voortekening, en bij eenstemmige liederen somtijds ook der sleutels, zocht men veeleer zoo te bepalen, dat de melodie met zoo weinig hulplijnen als maar mogelijk bleek te zijn, op den notenbalk geschreven kon worden.

De vertaling der woorden, waarvan slechts de vier eerste coupletten zijn bewaard, is eene andere als die van 1582 en 1608.

BIJLAGE B.

Partituur der zangstemmen afgedrukt bij: „Ein Lied von Herrn..... Heinrichen Julio
postulirten Bischoffe des Stifts Halberstadt vnd Hertzogen zu Braunschweig vnd
Lüneburg. In der Melodey: Wilhelmus von Nassawen." (1607).

[♩ = 120.]

Wil - - hel - mus van Nas - sou - we Ben ick van Duyt - schen bloet, Een Prin - ce van O.
Den Va - der - lant ghe - trou we Blijf ick tot in den doet,

rang - ien Ben ick vry on - ver - - veert, Den Co - ninck van His - - paengien Heb ick al - - tijt ge eert

Sleutels: Cantus Altus Tenor Bassus

Ook de mededeeling van deze stemmen dank ik aan Dr. KOPFERMANN te Berlijn. Evenals in Bijlage A heb ik ook hier het origineel op den voet gevolgd, waar het de keus van een toonsoort gold, schoon ook hier voor een praktische uitvoering een andere toonsoort gewenscht is.

Tot recht verstand volgt hier nogmaals de melodie, zooals de cantus die ons leert kennen, geheel overeenkomstig het origineel; de drie andere stemmen komen daarmede, mutatis mutandis, overeen.

DE PORTRETTE VAN JACOB WILLEMSZ DELF EN ZIJNE DRIE ZONEN

DOOR

JHR. B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

IN de schilderijverzameling van het Rijks-Museum te Amsterdam hangt in het kabinet bestemd voor de portretten van kunstenaars, voornamelijk van schilders, een op paneel geschilderd familietafereel, hoog 1.07⁵ M. breed 0.82⁵ M., waarop zijn afgebeeld de levensgrootte portretten (kniestukken) van een bejaarden schilder met langen baard, zittende naar rechts gewend, met een palet in de hand, vóór zijn ezel bezig het portret eener vrouw op leeftijd af te werken.

Achter hem staan twee jonge mannen, de een rechts ziende, met punt-baard en snor, omstreeks 24 jaren, de ander naar links gekeerd, circa 20 jaren oud, terwijl een jongeling van 14 à 15 jaren links naast den ouden schilder staat. De rechterzijde van het schilderij wordt door den ezel ingenomen.

Klaarblijkelijk stelt dit stuk voor den vader met zijne drie zoons bij het portret der afgestorvene echtgenoot en moeder. Het werd in 1888 door Jhr. Mr. VICTOR DE STUERS te Brussel voor f 88 gekocht op de auctie HOLLENDER, in wiens catalogus het was opgenomen als het werk en het portret van WERNER

Oud-Holland, 1894.

VAN VALCKERT¹⁾ en goldt daarna als het vermoedelijke werk van den uit Breda afkomstigen WILLEM KEY (GUILIELMO CAIO) hem met zijn huisgezin voorstellende, op grond waarschijnlijk van de overeenkomst die dit geschilderde portret, vooral wegens den langen baard, vertoont met het door J. H. W(IERIX) gegraveerde, voorkomende in „*Illvstrivm qvos Belgivm habvit pictorvm effigies ad vivvm accvrate delineate etc. Antverpia, Apvd THEODORVM GALLAEUM [1600]*”.

Deze attributie scheen mij al dadelijk onjuist en wel wegens het anachronisme in de kleeding. Het costuum toch der afgebeelde personen, men lette vooral op de kragen en de vrouwenmuts, dagteekent uit het einde der 16^e en het begin der 17^e eeuw, zoodat KEY, die in 1568 overleed, toen de kleine geplooid kraag die hoog in den hals gedragen werd, in de mode was, nimmer de in groote plooiën neervallende kragen van omstreeks 1600, die men op het schilderij aantreft, kan geschilderd hebben.

Een toeval leidde mij tot de ontdekking dat deze groep hoogstwaarschijnlijk voorstelt den schilder JACOB WILLEMSZ DELF, zijne vrouw en hunne drie zonen, de schilders CORNELIS en ROCHUS en den graveur WILLEM.

In twee mij bekende exemplaren van VAN BLEYSWIJCK's Beschrijving van Delft, waarvan het eene in het bezit is van den heer J. N. VERSCHOOR aldaar en het andere van mij, komen, met tal van ingelaschte prenten en teekeningen, vier portretten in Oost-Indsche inkt voor, blijkens de onderschriften deze vier kunstenaars voorstellende, waarvan de vader en de beide oudste zonen in *houding*, *gelaat* en *kleeding* overeenkomen met de portretten van de geschilderde groep.

Het portret van den graveur WILLEM wijkt intusschen, en begrijpelijker wijze, af, want de teekenaar zal zeker niet de beeltenis van een 14-jarigen jongen genomen hebben om daarnaar den beroemden plaatsnijder af te beelden, als hem eene latere ten dienste gestaan heeft.²⁾

Opmerkelijk is, tot meerdere staving mijner bewering, dat het verschil in leeftijd, zooals dat ten aanzien der 3 zoons uit de geschilderde groep valt af te leiden, overeenkomt met het verschil in hunne geboortejaren, zoover ons die bekend zijn. De vader zal dan naar mijne schatting dat stuk omstreeks 1594 geschilderd hebben.

1) Ik vermoed op grond van het geëstete portretje van de hand van dien schilder, dat als het zijne geldt, en iemand met een baard en een hoogen geplooiden kraag voorstelt. De gelijkenis laat intusschen zóóveel te wenschen over en zijne schilderwijze wijkt zóózeer af, dat men zich over eene dergelijke attributie verbazen moet.

2) Dit portret is blijkbaar eene copie naar eene meer uitvoerige teekening door TACO HAJO JELGERSMA in 1737 vervaardigd, waarvan eene goede reproductie voorkomt in HENRI HAVARD „*L'Art et les artistes hollandais*”. Het origineele olieverfportret, waarnaar deze teekening gemaakt werd, is niet bekend, maar de groote overeenstemming met een later portret, dat door MIERREVELT in het jaar van WILLEM's overlijden geschilderd werd en dat zich in het Museum van Schwerin bevindt, sluit allen twijfel omtrent de echtheid uit. Van het portret te Schwerin bevindt zich eene reproductie in „*Klassischer Bilderschatz*” dl. 3. no. 316.

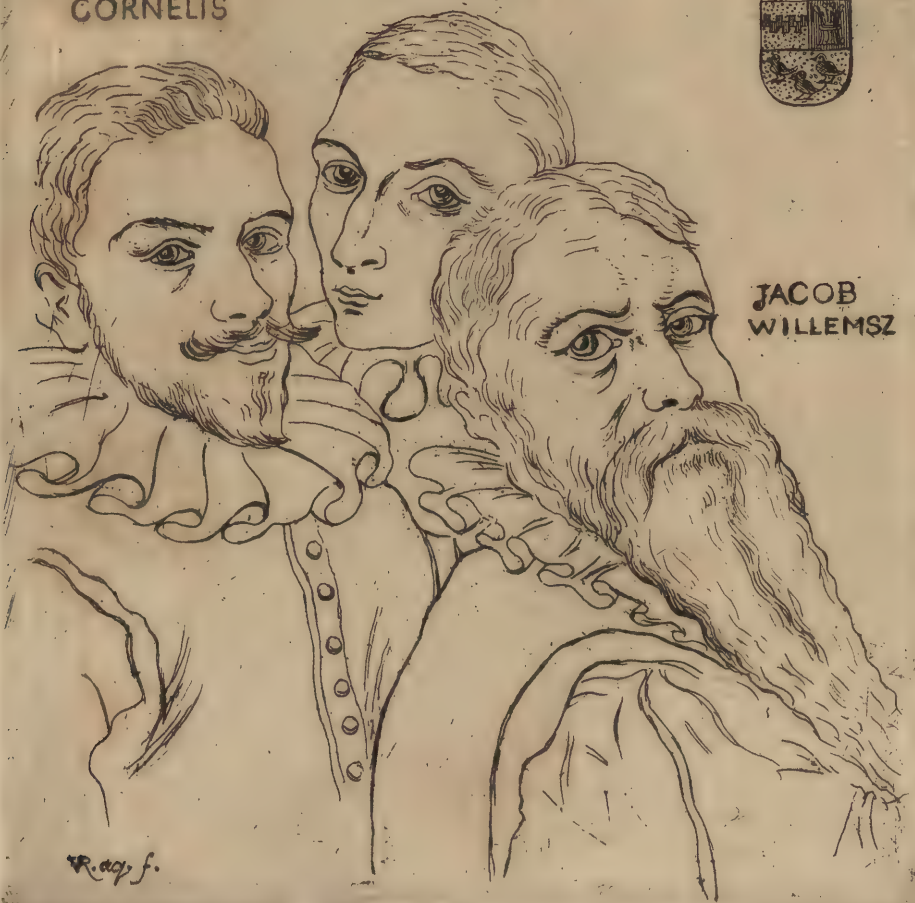

CORNELIS

ROCHVS

JACOB
WILLEMSZ

De drie bedoelde Oost-Indische inkt portretjes zijn in de vorige eeuw geteekend en ik durf beweren, hoe gebrekkig ze ook mogen zijn, naar het bewuste schilderij in het Rijks-Museum, dat naar alle waarschijnlijkheid hetzelfde is als het stuk door JACOBUS DE JONGH op pg. 199 Dl. II van zijne uitgave van VAN MANDER vermeld, als hij zegt dat de Oude JACOB „zich zelven met zijne Huisvrouw en drie zoons heeft in één stuk levensgrootte verbeeld.”¹⁾ Dit stuk treft men in de nalatenschap van GEERTRUI VAN MIEREVELT, de weduwe van den graveur WILLEM, aan als: „het huysgezin van JACOB DELF.”²⁾

Op elk der portretjes komt hetzelfde door KRAMM omschreven wapen voor en als onderschrift de naam benevens het jaar van het overlijden. De sterfjaren komen overeen met hetgeen BLEYSWIJCK en BOITET daarvan vermelden, behalve dat van den ouden JACOB, hetwelk door beiden gesteld wordt op 5 Mei 1601, terwijl onder het Oost-Indische inkt portretje staat 1605. Aangezien JACOB op 7 Mei 1601 in de Nieuwe Kerk begraven werd (zie OBREEN's Archief Dl. 6 pg. 16) is het jaartal 1605 foutief.

Ik heb mij de moeite gegeven, van deze drie portretjes nauwkeurige calques te maken en deze op de koperen plaat der hierbijgevoegde ets op dezelfde wijze te groepeeren als op het schilderij. De overeenkomst springt nu ten duidelijkst in het oog.

Nog meerder klem zet de volgende beschouwing bij: Op het door den vader JACOB WILLEMSZ DELFF in 1592 voor den Schuttersdoelen geschilderde stuk, thans in de zaal van het Kantongerecht in het stadhuis te Delft opgehangen, een rot schutters voorstellende, is in den linker bovenhoek dezelfde persoon met den langen baard, die op het schilderij in het Rijks-Museum en in mijn BLEYSWIJCK voorkomt, afgebeeld.

Deze gelijkenis, in verband gebracht met de plaats van dezen reeds bejaarden man op dezelfde rei met de jongeren, wettigt het vermoeden, dat de schilder zich zelf aldaar, zooals dit meer gebruikelijk was, heeft afgebeeld. Het portret is naar rechts gericht, de houding die men meestal aanneemt als men zijn beeltenis uit den spiegel naschildert, en bevindt zich vlak onder de inscriptie waarop zijn naam voorkomt t. w.: OPUS IACOBI GVILELMI DELPHI ANNO POST CHRISTVM NATVM MDXCII.³⁾

1) Op plaat SS van hetzelfde werk komt een portret van CORNELIS voor zeer gelijkend op het O.I. inkt portretje.

2) Nog andere portretten komen voor in dien inventaris, medegedeeld bij HAVARD „l'Art et les artistes hollandais”, namelijk dat van JACOB DEN OUDEN door POURBUS, dat van zijne vrouw „MAERTGEN JOCHUMS”, dat van den graveur WILLEM door zijn zoon JACOB (die dat vóór zijn twintigste jaar moet geschilderd hebben) en eindelijk een rond portret van WILLEM, den vader van den ouden JACOB.

3) Dit schilderij, door het springen van het buskruitmagazijn in 1654 zeer beschadigd, werd door des schilders kleinzoon en naamgenoot, tegelijk met dat van zijn oom ROCHUS en dat van MIEREVELT, zijn grootvader van moederszijde, eveneens in den Stads Doelen (nu op het Stadhuis) hangende, gerestaureerd.

In het uitzicht van den persoon afgebeeld op dit schilderij en in dat van den schilder op het stuk in het Rijks-Museum is, ook wat den leeftijd betreft, weinig verschil te bespeuren, hetgeen aan mijn beweren, dat het laatstgenoemde stuk omstreeks denzelfden tijd geschilderd zou zijn, grootere waarschijnlijkheid geeft. Ook de wijzen van schilderen gelijken op elkander, niettegenstaande de zware restauratie, die het Delftsche stuk heeft ondergaan, moeite geeft het oorspronkelijke werk van den ouden JACOB te onderkennen.

De vraag die zich aan mij voordeed, of JACOB WILLEMSZ DELF in 1592 deel uitmaakte van de door hem geschilderde rot schutters, om zijn aanwezigheid op het Doelenstuk nog beter te verklaren, is niet opgelost kunnen worden. Een onderzoek ingesteld in de handschriften-verzameling van de Koninklijke Bibliotheek, waarin zich registers van de Delftsche schutterij bevinden (die helaas eerst met de 17^e eeuw beginnen) en in de naamlijsten van Delftsche autoriteiten, ook daar aanwezig, heeft tot geen resultaat geleid. De gerechtelijke registers uit het archief van Delft op het jaar 1592 leverden evenmin iets op. Eindelijk ontbreken de stads-rekeningen over het jaar 1592, in het Delftsche archief blijkens den inventaris in het Gemeente-verslag van 1868 opgenomen.

In DE JONGH's uitgave van VAN MANDER komt nog een portret voor van den ouden JACOB, geëtsd naar eene teekening door TACO HAJO JELGERSMA in 1737, met nog eene reeks portretten van Delftsche schilders vervaardigd, hetwelk afwijkt van het bewuste portret met den langen baard. Daargelaten dat deze portretten van JELGERSMA over het algemeen weinig vertrouwen verdienen, zou toch dit portret JACOB WILLEMSZ. kunnen voorstellen, maar dan op jongeren leeftijd, getuige de 20 à 30 jaren oudere kleederdracht. De korte baard is geen reden om dit portret geheel te verwerpen.

Ten slotte zij opgemerkt dat de schilderwijze van de bewuste familiegroep zeer veel gelijkt op die van het portret van PAULUS CORNELISZ VAN BERENSTEYN in het Rijks-Museum, hetwelk voluit gemerkt is: J. W. DELPHIUS pinxit An^o Dmi 1597.

Ik voeg hieraan toe een algemeen overzicht der familie DELF in den vorm eener genealogische tabel bijeengebracht uit allerlei bescheiden t. w. VAN BLEYSWIJCK, BOITET, DE JONGH's uitgave van VAN MANDER, OBREEN's archief, de Nederlandsche Leeuw, SOUTENDAM's aantekeningen en enkele gegevens mij door den heer MOES verstrekt.

Laatstgenoemde stelde ik voor zijne Iconographia Batava in kennis met het boven verhandelde, waarvan hij dan ook, in overleg met mij, gebruik gemaakt heeft.

AELBREGT (?)

HENDRIK AELBRECHTZ. (?)
huwt HEYL ARENT CLAESDR. VAN DER GRAEFF.

WILLEM HENDRICKZ. (?)

JACOB WILLEMSZ. DELFF.
Portretschilder.

huwt MARIA JOACHIMSDOCHTER NAGEL.

CORNELIS
JACOBSZ. D.
Stillevenschilder,
huwt in 1605 HESTER
VAN OUTHEDUSEN.

geb. 1571; was vóór
1611 in 't gild opge-
nomen, begraven in
de Nieuwe Kerk 15
Aug. 1643.

geb. ?
wordt vóór 1614
in 't gild opgeno-
men, begraven in
de Nieuwe Kerk
3 April 1617.

WILLEM JACOBSZ. D.
Plaatsnijder,
huwt 14 Jan. 1618
GEERTRUIDA VAN MIE-
REVELT.

(geb. 19 Nov. 1580, woonde
aan de Koornmarkt; gest.
11 April 1638, begraven
in de Nieuwe kerk 14
April 1638.

ADRIAEN CORNELISZ. D.
Schilder.

16 Oct. 1643 meester in 't
gild, 19 Sept. 1649 en 14
Oct. 1650 dienende hoofd-
man in 't gild.

JACOB WILLEMSZ. D.
Potretschilder.

Raad en havenmees-
ter van Delft; huwt
ANNA VAN HOOGEN-
HOUCK, uit welk hu-
welijk 5 kinderen;
de beide jongsten
klein gestorven; de
drie oudsten deden
goede huwelijken,
t. w.:

CHRISTINE
huwt JAN HERMANSZ.
VAN RUYVEN.

CLAES CORNELISZ. D.
Schilder.

geb. ? gest. ?

Nog komt voor NICOLAAS DELF, alleen bekend door zijn
op glas geschilderd medaillonportret, in 't Nederl. Museum waarvan
het randschrift luidt: NICOLAVS DELFVS PINXIT AET. XXIII
Ao. DN̄ 1594.

Deze NICOLAAS kan niet dezelfde zijn als CLAES CORNELISZ
D. de vermoedelijke kleinzoon van den ouden JACOB; dit komt
met de jaren niet uit.

GEERTRUIDA geb. 10 Mei 1645 gest. 24 Jan. 1695, met Mr. DIRK
JOHANSZ. VAN HEEMSKERCK VAN BEEST.

MARGARITA geb. 8 Maart 1647 gest. 13 Dec. 1715, met Mr. JAN
BERNARDSZ. DELLA FAILLE.

ANNA geb. 6 Sept. 1648 gest. 18 Jan. 1723, met Mr. GERARD JOHANSZ.
VAN BERKEL.

Volgens een handschrift gepubliceerd in De Nederl.
Leeuw 9e Jaargang, pg. 67 door den heer
GIJSBERTI HODENPIJL.

kwam uit Gouda en werd 7 Mei 1583, poorter van
Delft, woonde aan den Burgwal, stierf 5 Mei
1601, begraven 7 Mei 1601 in de Nieuwe Kerk
(grafzerk achter het praalgraf van Prins WILLEM).

Een Brief van Kunsthistorische Beteekenis

DOOR

E. W. MOES.

L is de brief, die hieronder medegedeeld wordt, reeds meer dan eens door den druk tot gemeengoed gemaakt, toch dunkt het mij wenschelijk dat hij nog eens onder de oogen van de beoefenaren der kunstgeschiedenis gebracht wordt. Ieder bericht over REMBRANDT, dat nog ten tijde van zijn leven geschreven is, moet als een bewijsstuk beschouwd worden waar het geldt 's meesters waardeering door zijn tijdgenooten vast te stellen, en zelfs ÉMILE MICHEL, in wiens standaardwerk over den grooten meester zoo goed als de geheele REMBRANDT-litteratuur gebruikt is, heeft dit gewichtige bewijsstuk over het hoofd gezien.

In BOTTARI's „*Raccolta di lettere sulla pittura scultura ed architettura scritte da' piu celebri personaggi che in dette arti fiorirono dal secolo XV al XVII*” Roma 1757—73, verscheen in dl. IV, p. 303 het eerst de brief, die berustte in de rijke verzameling van PIERRE MARIETTE te Parijs.

AL SIG. FRANCESCO LANGLOIS DETTO IL CIARTRES.

VS. mi farà grazia essendo a Londra di salutare da mia parte il sig. CORNELIO POELEMBOURG pittore celeberrimo, ed altri amici. E se per sorte vi fosse arrivato l'illustre sig. cav. VAN-DICK, lo saluti umilmente a mio nome, e dicagli, che jeri io feci la stima de' quadri del sig. LOPEZ; dove ce n'è di TIZIANO; tra' quali ci è il ritratto dell'Ariosto molto eccellentissimo: che si venderanno a mezzo Dicembre prossimo con molte altre ricche curiosità. Del tutto se ne da notizia a VS. e se ne manda una lista stampata in Inghilterra.

VS. si ricorderà, passando in Olanda, di salutare all'Aja da mia parte il sig. MOISÈ VAN WTENBROUCK pittore eccellente, e portar quà de'suoi quadri di piccoli paesi. Porti ancora de' quadri del sig. CORNELIO, che ne troverà facilmente a Londra, e a Utrech. In quest'ultima città saluterà a mio nome il sig. GHERARDO HONTHORST; e in Amsterdamme mi saluti anche il sig. REMBRANDT, e porti seco qualcosa del suo. Gli dica pure, che io feci jeri la stima del suo quadro del profeta Balam, che comprò da lui il sig. LOPEZ, il qual quadro si venderà fra quelli sopradetti.

Del resto lascio alla prudenza di V.S. a salutare tutti quelli signori, che possiamo aver conosciuto in Italia, o in Parigi, ed altri luoghi. Porti altre curiosità. Iddio conduca, e riconduca V.S. con sanità, felicità, e prosperità desiderata, acciocchè al suo ritorno possiamo rinnovare per molto tempo la conversazione con l'ajuto del Signore Iddio, il quale io prego con tutta l'affezione del cuore di conservare la famiglia di V.S. etc.

CLAUDIO VIGNON pittore.

Alleen de onderteekening heb ik gewijzigd. Want in het Italiaansche werk wordt JACOPO STELLA als onderteekenaar genoemd, welke fout echter reeds in het volgende deel (p. 270) wordt hersteld in een brief van den eigenaar van het stuk, tevens kleinzoon van den schrijver, aan den uitgever van de verzameling.

Een vertaling luidt aldus:

AAN DEN HEER FRANÇOIS LANGLOIS BIJGENAAMD CHARTRES.

UEd. zult mij een groot genoegen doen, door in Londen den Heer CORNELIS POELENBURG, een beroemd schilder, en andere vrienden van mij te groeten. En wanneer misschien toevallig de doorluchtige Heer Ridder VAN DYCK aanwezig is, zoo groet ook hem eerbiediglijk uit mijn naam, en zeg hem, dat ik gisteren de schilderijen van den Heer LOPEZ getaxeerd heb, waarbij zich ook eenige van TITIAAN bevinden, o.a. een uitstekend portret van Ariosto, welke in het midden van December met vele andere kostbare zeldzaamheden verkocht zullen worden. Van alles zal aan UEd. nog kennis gegeven, en een gedrukte lijst zal naar Engeland gezonden worden.

UEd. moet ook niet vergeten, wanneer U door Holland komt, in den Haag den Heer MOSES van WTENBROUCK, een uitstekend schilder, van mij te groeten en eenige van zijn kleine landschappen mee te brengen. Breng ook eenige van de schilderijen van den Heer CORNELIS [POELENBURG] mee, die in Londen en in Utrecht gemakkelijk te vinden zullen zijn. In laatstgenoemde stad moet gij ook van mij groeten den Heer GERARD HONTHORST, en groet in Amsterdam van mij den Heer REMBRANDT, van wiens werk gij ook het een en ander moet meebrengen. Zeg hem maar, dat ik gisteren getaxeerd heb zijn schilderij „de profeet Bileam”, dat de Heer LOPEZ van hem gekocht heeft, en dat met de bovengenoemde schilderijen verkocht zal worden.

Voor het overige laat ik het aan UEd. over, de groeten over te brengen aan al de heeren, met wie wij in Italië, te Parijs en elders kennis gemaakt hebben. Breng ook nog andere merkwaardigheden mee. God moge UEd. in gezondheid, geluk en gewenschten voorspoed op de reis en de terugreis geleiden, opdat wij na Uw terugkomst onzen omgang met Gods hulp weer voor langen tijd kunnen hervatten. Hem bid ik met de volle liefde van mijn hart, UEds. familie in welstand te bewaren.

CLAUDE VIGNON, schilder.

In de „*Künstlerbriefe, übersetzt und erläutert von Dr. ERNST GUHL, 2te Aufl. von Dr. ADOLF ROSENBERG*”. Berlin 1880, II p. 214, is een Duitsche vertaling van dezen brief opgenomen, en in de noten doet de uitgever eenige mededeelingen over schrijver en geadresseerde. CLAUDE VIGNON, in 1590 of 1593

te Tours geboren, voltooide zijne studien in het eerste kwart van de 17de eeuw in Italië. Zijne zeer talrijke schilderijen en teekeningen zijn meest verloren, maar leven nog voort in een groot aantal gravures die er naar gesneden zijn. Omstreeks 1621 vestigde hij zich te Parijs en begon daar een grooten kunsthandel te drijven. In die hoedanigheid heeft hij daar de verzameling van den Spaanschen kunstverzamelaar LOPEZ getaxeerd. FRANÇOIS LANGLOIS was een uitgever en kunsthandelaar, die te Parijs woonde, doch die in het belang van zijn zaak stellig menige handelsreis naar Engeland en Nederland gemaakt heeft.

Natuurlijk is het nu van het grootste belang den vermoedelijken datum van den brief vast te stellen. Hadden wij maar eenig nader bericht van die veiling LOPEZ, waarvan zelfs een gedrukte catalogus moet bestaan, dan behoefde hier niet verder naar gezocht te worden. Nu moeten wij ons tevreden stellen met het noteeren van de omstandigheid, dat POELENBURG zich in 1637 naar Londen heeft begeven, en dat VAN DIJCK daar 11 Dec. 1641 stierf.

Maar er zijn nog meer aanwijzingen. VIGNON kent VAN DIJCK reeds persoonlijk, en MARIETTE schrijft in zijn *Abécédario* dat hij in het bezit is van een briefje van VIGNON aan LANGLOIS, gedateerd Jan. 1641, waarin hij hem verzoekt, hem bij VAN DYCK, die toen juist te Parijs was, te introduceeren. In Jan. 1641 kende VIGNON VAN DIJCK dus nog niet. Bijgevolg is onze brief tusschen Jan. 1641 en 16 Nov. 1641 geschreven. Daar eindelijk VAN DIJCK eerst in November van dat jaar Parijs verliet, en LANGLOIS dit wel geweten zal hebben, kunnen we veilig den brief November 1641 dateeren.

Toen leefde ook WTTENBROUCK te 's Gravenhage, HONTHORST te Utrecht, REMBRANDT te Amsterdam.

Maar waar is REMBRANDTs „Profeet Bileam” gebleven.

BLADWIJZER

OVER DEN JAARGANG 1894.

A.

Aelbrechtsz. (Hendrick) ..	237
Aelst (Willem van)	171
Aerssen (M. van)	118, 120
Aerts (Heyman)	128
Aertsz. (Pieter)	62
Afan de Ribera (Ferdinand), Hertog van Ascala	100
Agostino	101
Aitzema (Leo ab)	220
Aken (Hieronymus van) 7, 8, 13, 14, 17, 18, 22	
Aken (N. van)	117
Albani (Francesco)	101
Aller (J. Andriesz. van) 137, 139, 140, 143	
Allerday (Dionys)	158, 159
Allerday (Jacob)	149, 158
Almonde (Jacob van)	192
Altieri	96
Alva	172
Amond	20
Amalia van Solms, Prinses van Oranje	30, 130, 131
Amelius	12
Amerongen (Thyman Al- lertsz. van)	138
Ancker (Christoffel van) ..	128
Andriesz. (Jan)	147
Ansloo, (Reinier)	164
Arckel (Cornelis Gys- bertsz. van)	144, 145
Arembergh	172
Ariaensz. (Daniel)	192
Aristoteles	47
Arnt	10
Arozarena	17
Artaria	60
Aryensz. (Jacob)	147
Asch (Hans van)	154
Asch (Pieter van)	146, 154, 164
Asselt (van)	167

Assendelft (W. v.)	170
Ast (Balthasar van der) 145, 165	
Ast (Helena van der)	165
Ast (Maria van der)	165
Augustinus	45
Aumale (Duc d')	174
Auneuil (Comtesse d')	213
Auveninge (Margaretha van)	9, 10
Avercamp (Hendrick)	63

B.

Backer (Jacob)	62
Backer—de Wildt (Mevr.) ..	195
Baen (Jan de)	81
Baker (Richard)	46
Balen (Matthys) 107, 114, 115, 194, 195	
Bamboccio	95—106
Bammeville	23
Barentsz. (Dirck)	146
Barnevelt (Maria van)	162
Bartsch (von) 14, 17, 21, 22, 25, 106	
Bary (P. de)	166
Bassen (Bartholomeus van) ..	163
Battum (Gerard van) ..	167, 168
Battum (Jan van)	167
Battum (Lieve van)	167
Bäumker (Wilhelm) ..	177, 182
Baur (Conrad)	179
Bayle (Pierre)	175
Beauvois (Carel de)	152
Beckerath (von)	100
Beerstraten	63
Beiling (Albrecht)	86
Bellermann	220
Bellevoys (Jacob)	152
Berck (Pompeus)	110
Berckel (Mr. Gerard Jo- hansz. van)	237
Berckhout (H. van)	116, 119

Berensteyn (Paulus Cor- nelisz. van)	236
Berg (Cornelis van den) 99, 102	
Bergh (van den)	169
Berkhey (J. le Francq van) ..	225
Bernard van Clairvaux	43
Bernini	103
Bertelotti (A.)	100, 101
Berthelin (Magdeline)	174
Beveren (Sophia van)	110
Beyeren (Abraham van) 144, 146, 148, 171	
Beyeren (Jan van)	147
Beyers (Maria)	120
Bianconi	96
Bicker (Wendela)	87
Bidloo (Lambert)	224
Bie (Cornelis de)	96, 163
Biesum (Quiryn van)	105
Bilderdijk (Willem)	229
Blanc (Ch.)	95
Bleycker	146
Bleiswijck (C.)	164, 166
Bleyswijck (Dirck van) 234, 236	
Blommendael (Johannes) ..	118
Bloot (Pieter de) ..	145, 148, 169
Bocatius	39
Bocopius	71
Bode (Dr. W.)	103, 110
Bodeghem (Jacob van) ..	64
Boecholt (Clara)	166
Boekhout (Jacoba)	64
Boekhout (Johanna)	64
Boelen (Pieter)	77
Bogaerde van Moergestel (Jhr. D. T. A. van den)	7
Bogaert (Ymant)	111
Böhme (Franz M.) 177, 181, 182, 188, 220, 222	
Boitet (Reinier)	235, 236
Bol (Ferdinand)	115
Bom (Cornelis)	138

Bonde (C. J.)..... 195
 Boonen (Arnold)..... 122
 Bor (Pieter)..... 79, 220, 221
 Borchgrave (Hendrick de) 10
 Boot van Wezel (Romanus) 130
 Borlo (Matsys)..... 147
 Bos (Lambert van den).... 104
 Bosch (Hieronymus) 7, 8,
     13, 14, 17, 18, 22
 Bosscha..... 115
 Bosschaert (Ambrosius).. 165
 Both (Andries)..... 101
 Both (Jan)..... 101
 Both (Pieter)..... 194
 Bottari..... 238
 Bouman (Johanna Maria) 64
 Bourdeaux (Christofle de)
     174, 178, 182
 Bourgongie (Joost)..... 58
 Braam (J. A. van)..... 198
 Bramer (Leonard) 145—147,
     156, 169—171
 Brandt (Gerard).. 133—135, 175
 Braun..... 17
 Brecht (Jan van)..... 123, 126
 Brecht (Philips van).. 126, 127
 Bredero (Gerbrand Adri-
     aensz.)..... 27, 85
 Bredius (Dr. A.) 109, III, 116,
     122, 153, 156
 Bree (Machteltje van).... 114
 Breughel..... 17
 Brill (E. J.)..... 130
 Brink (Bakhuizen vanden) 6
 Brink (Dr. Jant en)..... 222
 Broekhuizen..... 226
 Brooke..... 20
 Brugge (Zeger van der).... 158
 Brugghen (Hendrick ter). 62
 Brugmans (Mr. P. A.)..... 176
 Brulliot..... 14, 18, 20
 Bruyl (Frans)..... 146
 Bruyne (Jan Teunisz. de).. 156
 Bruyningh (Fr.)..... 58
 Buchanan (George)..... 47—51
 Bucking (Hendrick)..... 8
 Buckingham..... 17
 Bundel (Willem van den). 146
 Burkhard II, Bisschop van
     Utrecht..... 71
 Burchoorn (Josua)..... III
 Buren (Grietje Jansdr.
     van)..... 165
 Busch (Johannes)..... 3
 Buys (Anna Maria)..... 120
 Buytendyck (Gosuinus a). 112
 Buytendyck (Meyndert
     Aelbertsz.)..... 152
 Buytewech (Willem) 146,
     147, 149
 Bijl (Adriaan)..... 64
 Byvanck (Johan)..... 162

C.

Calfspoot (N.)..... 149
 Campen (Arnt van)..... 8
 Camper (Petrus)..... 51, 56
 Camphuysen (Dirck Ra-
     phaelsz.)..... 188
 Campiglia (Giov. Dom.)... 105
 Campo (Johannes del). 99, 100
 Campo (Philips del)..... 100
 Caravaggio..... 104, 157
 Carracci..... 104
 Carree (Michiel)..... 95, 103
 Casenbroot (Leon)..... III
 Castelyn (Vincent).... 146, 147
 Catalano (Francesco).... 100
 Cats (Jacob)..... 88, 90
 Cauchie (Antoine de la).. 183
 Cavens..... 113
 Caymax (A.)..... 149
 Caymax (Huybert)..... 147
 Cazenove (Raoul de).... 164
 Chinnery (George).... 198—200
 Chot (Jan Antonys)..... 128
 Christiaan IV, Koning van
     Denemarken..... 222
 Chijs (Mr. J. A. van der) ... 195
 Cicero..... I, 27, 91
 Claesz. (Claes)..... 147
 Claesz. (Huych)..... 192
 Claessen (Jan)..... 8
 Claesdr. (Maria)..... 156
 Claesz. (Pieter)..... 146
 Cock (H.)..... 17, 22
 Coeberch (Guiliam)..... 128
 Coelenbier (Johannes)... 146
 Coels (P.)..... 147
 Coen (Jan Pietersz.)..... 195
 Coets (Roelof) 145
 Coenen (Catharina)..... 75
 Colaert (J.)..... 63
 Collin (R.)..... 105
 Collaert (J.)..... 62, 63
 Cols..... 147
 Commelyn (Johannes).... 220
 Condé (Louis I, Prins van)
     172—174, 178
 Coninck (Philips)..... 167
 Coninck..... 147
 Coningh (Mr. A. D. van As-
     sendelft de)..... 2
 Cool (Willem)..... 146
 Coornhert (Dirck Volckertsz.) 175
 Corelli..... 211
 Cornelisz. (Bartholo-
     meus)..... 128
 Cornelisdr. (Grietje).... 138
 Cornet (Martyn)..... 220
 Correggio..... 104
 Coster (Laurens Jansz.).. 86
 Coster (Samuel)..... 135
 Couturier (C.)..... 116

Couwenberch (Christiaen
     van)..... 146
 Craandijk (J.)..... 139
 Cramer (N. A.)..... 40, 44
 Cranach (Lucas)..... 18
 Cretzer (Gysbert de)..... 79
 Croy (Charles de), Prince de
     Chimay..... 32
 Cruys (Cornelis)..... 146
 Cuperinus (Albertus).... 10
 Custer (Hartman de)..... 154
 Cuyp (Aelbert)..... III, 150
 Cuyp (Benjamin)..... 146
 Cynthia..... 2
 Cyprianus..... 43, 43, 134

D.

Daendels (Herman Willem)
     193, 194, 199
 Dahl (Werner)..... 170
 Dalen (C. van)..... 113
 Danielsz. (Hendrick).... 137
 Danlos..... 17
 Dante..... 40
 David (J.) 4, 5
 Delandes..... 17
 Delbecq..... 20
 Delff (Adriaen Cornelisz.) 237
 Delff (Anna)..... 237
 Delff (Christina)..... 237
 Delff (Claes Cornelisz.)... 237
     233—237
 Delff (Geertruida)..... 237
 Delff (Jacob Willemsz.) 233—237
 Delff (Margarita)..... 237
 Delff (Nicolaes)..... 237
 Delff (Rochus Jacobsz.) 233—237
 Delff (Willem Jacobsz.) 233—237
 Demaratus..... 1
 Dent..... 20
 Descamps..... 103, 106
 Deseler (Wouter)..... 8
 Despon (Claude)..... 116
 Despon (Maria)..... 116
 Diammer (H. J.)..... 194
 Dierixcens..... 12
 Dircksz. (Adam)..... 138
 Doorne (Jacob van)..... 8
 Does (Jacob van der)... 73—94
 Does (Jacob van der).... 167
 Does (Jacoba Catharina
     van der)..... 76
 Does (Simon van der).... 167
 Does (Willem van der) 73,
     74, 76
 Does (van der)..... 63
 Dominichino..... 96
 Donnadieu..... 17, 18
 Doorninck (van)..... 210
 Dou (Gerard)..... 102
 Dozy (Mr. Ch. M.)..... 113

Dreckman..... 59
 Drillenburch (Willem).... 115
 Droochsloot (Joost Cornelisz.)..... 141, 146
 Drugulin..... 24
 Du Bartas.... 28—31, 40—43, 54
 DuBus de Ghisignies (Leonard)..... 193
 Dueren (Pieter van)..... 146
 Duisberg (Jan van)..... 131
 Du Méril (Edélestand). 2, 3
 Duquesnoy (Francesco) 96, 103
 Durand..... 17, 18, 20
 Durazzo..... 17
 Dutuit..... 17, 20, 21
 Duyn (Willem van der).... 149
 Duyrcant (A.)..... 223
 Duyse (Florimond van) 178, 184
 Duyvels (Pieter)..... 146
 Dyck (Anthony van) 103, 117, 238—240
 Dijk (Philips van)..... 197
 Dyl (Jan)..... 64
 Dyserinck (Dr. Joh.)..... 163
 Dzialynska..... 17

E.

Egesippus..... 36, 37
 Eizenmann (Dr. O.)..... 59
 Eitner (Robert).... 179, 188, 204
 Elandt (C.)..... 79
 Elsevier..... 146
 Emond (Adriaen van).... 63
 Ende (Joachim van der).... 202
 Engerth (Erasmus van).... 61
 Enschedé (Mr. Johannes).... 225
 Entrop (P. J.)..... 65, 70
 Erasmus..... 86
 Estius..... 82
 Euripides..... 52
 Evans..... 17
 Eveillard ds Livois..... 122
 Even (Edward van).... 11, 13
 Everghem (Hendrick van) 11
 Everwyn (S.)..... 110
 Ewijk..... 63
 Eyck (Hubert van)..... 7
 Eyck (Jhr. Jacob van) 184, 188, 207, 208, 210, 212, 220
 Eynden (van)..... 106, 115

F.

Fagan (Louis)..... 199
 Faille (Mr. Jan Bernardsz. della)..... 237
 Fée (Floriz de la)..... 164
 Felbier (François)..... 111
 Ferdinand III, Keizer..... 101
 Fétis..... 183
 Finck (Hermann)..... 220
 Fisler (Adriaen)..... 8

Fischer..... 63
 Flinck (Govert)..... 195
 Flines (de)..... 229
 Floris (Frans)..... 141
 Fokke (Simon)..... 77
 Foreest (Hercules van).... 64
 Foreest (Jhr. Jacob van).... 64
 Foreest (Jhr. Nanning van) 64
 Fornenberg (Jan Baptista van)..... 78
 Francia (M.)..... 105
 Frank (Melchior) 179, 182, 184, 222, 231
 Frederik de Groote, Koning van Pruisen..... 219
 Frederik August II, Koning van Saksen..... 17, 18, 22
 Frederik Hendrik, Prins van Oranje..... 82, 89, 227
 Fremery (Pieter de)..... 64
 Fries..... 17
 Frimmel (Dr. Th. von)..... 18
 Fruytiers..... 177
 Fuessli..... 104, 106
 Furnerius (Joannes).... 167, 168
 Fuysting (Dirk)..... 165

G.

Gaart (Johannes van)..... 64
 Gael (Hermannus)..... 78, 79
 Galbert..... 3
 Gales (Mr. Gale Isaac).... 226
 Galle (Dirck)..... 234
 Galle (Philips)..... 31, 32
 Geel (Joost van)..... 165
 Geeraert..... 5
 Gelder (Hansken van).... 223
 Gentile (Luigi)..... 96
 Gerritsen..... 113
 Gevaert..... 218
 Gimberg (J.)..... 69
 Giraldu..... 134
 Gobert (Thomas)..... 207
 Godeau (Antoine)..... 207
 Goens (Rycklof van).... 195
 Gool (Jan van)..... 122
 Goossens (Hans)..... 128
 Goovaerts (Alphonse) 183, 185, 202, 210
 Gorter (Willem de)..... 175
 Goudsblom (Johannes Stelt) 64
 Goyen (Jan van) 59, 147, 167, 171
 Graeff (Jacob de)..... 76
 Graeff (A. van der)..... 152
 Graeff (Heyl Arent Claesdr. van der)..... 237
 Granaatappel (Hendrik).... 64
 Granaatappel (Pieter).... 64
 Greenwood (Johannes).... 64
 Gregoir..... 202
 Gregorius Papa..... 43, 45

Grimmenge (A.)..... 64
 Groenewegen (Pieter) 146, 147
 Groeninckx van Zoelen (Mr. C.)..... 159
 Groet (Nicolaas van).... 64
 Groot (Dr. C. Hofstede de) 57, 60, 109, 110
 Groot (Hugo de).... 86, 134, 175
 Groot (Jacques de)..... 147
 Guedron (Pierre)..... 183
 Guhl (Dr. Ernst)..... 239
 Guicciadini..... 79
 Gustaaf Adolf, Koning van Zweden..... 82
 Gutekunst..... 19

H.

Haefacker (Aegidius).... 178
 Haeften (Benedictus van) 177, 188, 223
 Haen (C. den)..... 119
 Haen (Mattheus de)..... 195
 Haen (Peter de)..... 128
 Haes (Clara de)..... 155
 Haes (Gerritge Bastiaensdr. de)..... 153, 155
 Haes (Joan de)..... 164
 Haes (Maertge Bastiaensdr. de)..... 153, 155
 Haes (Sara Bastaensdr. de) 151, 153, 155
 Haestrecht (Martinus van) 117
 Haestrecht (Swania van) 115—117, 119
 Hagen (Abraham van der) 169
 Hagen (Cornelis van der) 168, 169
 Hagen (Jacobus van der) 169
 Hagen (Joris van der) 168—170
 Hagen (Josina van der).... 169
 Hagen (Lysbeth van der) 117, 169
 Hagen (N. van der)..... 138
 Hagen (van der)..... 176
 Halen (Jan van)..... 147
 Hals (Frans)..... 63, 146, 148
 Hamel (Alart du)..... 7—25
 Hamel (Anna du)..... 9
 Hamel (Hendrick van).... 10
 Hamel (Nicolaa du)..... 9
 Hancke (Gottfried Benjamin)..... 177
 Hanneman (Adriaen).... 81
 Hannis (Gerrit)..... 8
 Hans, (Jan)..... 57
 Haren (Onno Zwiervan).... 220
 Hartichsveld (Joris Pietersz.)..... 161
 Hartkamp (A. Th.)..... 130, 135
 Harzen..... 17
 Hasevoet (Jan Cornelisz.) 149
 Hasselaer (Kenau Simonsdr.) 86

- Hasselt (A. L. van)..... 196
Hattich (Pieter)..... 146
Havard (Henri)..... 234, 235
Havelaer (Adriaen) 140, 141, 154
Haven (Pieter van der).... 155
Haverman (Adriaenke Ger-
ritsdr.)..... 112, 113
Haydn (Joseph)..... 178
Heda..... 146
Heemskerck van Beest
(Mr. Dirck Johansz. van) 237
Heemskerck..... 147
Heide (Jacob van der).... 163
Heineken..... 16, 19, 20, 25
Heinrich Julius, Hertog van
Brunswijk—Luneburg.... 180, 232
Heinsius (Daniel)..... 48
Hellerus (Jac.)..... 168
Helling (Thomas)..... 64
Hellwald (Ferdinand von) 186
Helsdinghen (P.)..... 58
Helst (Bartholomeus van
der)..... 163
Helst (Lodewijk van der). 163
Helt Stocade (Nicolaes de) 63
Hendricks (Annetge).... 149
Hendricksz. (Willem). 235, 237
Hendriks (Dr. A.). 28, 31, 40, 41
Hennenberg (Gravin van).... 88
Hennin (Jacob)..... 84
Henriette Catharina van
Oranje, Vorstin van Anhalt 130, 131
Herbers (Jasper)..... 128
Hermans..... 8
Herodotus..... 1
Herry (Toussaint)..... 166
Hesseling (Dr. D. C.)..... 2
Hessels..... 136
Heul (Annetge Jacobsdr.
van der)..... 171
Heyden (Jan van der).... 163
Heyden (Z. van der).... 168, 170
Heym (Jan)..... 13, 14
Heijmenberg (Gerardus
Bernardus)..... 64
Heyms (Matthys)..... 128
Heyns (Jan)..... 8, 9, 11
Heyns (Pierre)..... 32
Hezenmans..... 8
Hirschfeld (Robert)..... 188
Hobbema (Meindert) 57, 59-61
Hodenpijl (Gijbert)..... 237
Hoech..... 164
Hoet..... 105
Hofbauer..... 61
Hoff (Dirck Claesz.)... 137, 139
Hoffmann von Fallersleben 176
Hollaer (Ariaentge Pie-
tersdr.)..... 142, 148
Hollaer (Pieter Jacobsz.) 142
Hollaer (Rochus Pietersz.)
143-145
Hollaer (Tryntge Pie-
tersdr.)..... 142-148
Hollender..... 196, 233
Holsteyn (Cornelis van).. 63
Homerus..... 27, 56, 90, 133
Hondecoeter (Melchior d') 104
Hondecoeter..... 146
Honert (Thomas vanden)
73-75, 78, 86
Honert (Johan vanden) 73,
78, 86, 87
Honert (Willemina van
den)..... 73, 74, 76
Honthorst (Gerard).... 239, 240
Hooft (Pieter Cornelisz.)
129, 135
Hoogenhouck (Anna van). 237
Hoogstraten (Samuel van)
95, 99, 101-103
Hoolewerf (Johanna).... 64
Hoorn (Johan van)..... 196
Horatius..... 91, 133
Horenbeeck (D. v.)..... 221
Hosack (Dr. H.)..... 99
Houbraken (Arnold) 95, 98,
102, 103, 105, 108, 109, 111,
113-117, 118, 161, 195
Houtyn (Alexander)..... 161
Houwaert (Jan Baptist) 221, 223
Houwelingen (Antonie van) 9
Houwelingen (Erasmus
van)..... 9
Houwelingen (Gerard Abra-
hams van)..... 9
Houweningen (Elsken van) 81
Hovius (Wilhelmus)..... 162
Hulft (Gerard)..... 195
Hulst (Frans de)..... 146
Hulthem (van)..... 175
Hummel (B.)..... 217
Huygens (Christiaan).... 130
Huygens (Constantyn) 80,
86, 88-90, 129-132, 202, 219, 223
Huysman (A.)..... 143
- I.
- Imhof (Gustaaf Willem
Baron van)..... 197
Immerzeel..... 14, 104, 113, 161
Isaacsdr. (Maaiken)..... 109
Italicus (Silius)..... 39
- J.
- Jacobsz. (Claes)..... 192
Jansen (J. Gustav)..... 187
Jansen (Peter)..... 128
Jansen (Goessen)..... 128
Jansen (Prof.)..... 208
Jansz. (Arie)..... 147
Jansz. (Ewout)..... 192
Jansz. (Reyer)..... 192
Jaspers (Antoni)..... 128
Jelgersma (Taco Hajo) 234, 236
Jessen..... 18
Joan Maurits, Graaf van Nassau 83
Joerdens (Aert)..... 8
Johann Casimir, Paltsgraaf. 172
Johannes Damascenus... 133
Jongh (Jacobus de).... 235, 236
Jongman (Dirk)..... 194
Jongman (Wouter)..... 194
Joosten (Gysbert)..... 148
Jordaens (Jacob)..... 146, 156
Jorden (Maria)..... 64
Josephus (Flavius).... 36, 37
Justinus..... 134
Juvenalis..... 91, 92
- K.
- Kabel (Adriaen van der)... 164
Kabel (Cornelis Jansz.
van der)..... 164
Kabel (Engel van der).... 164
Kade (Dr. Otto)..... 188
Karel de Stoute..... 11, 192
Karel V, Keizer..... 176, 178
Karel IX, Koning van Frankrijk
172, 174
Kayser (Dr. Joh.)..... 38
Keldermans (Matthys) 11, 13
Kellen (David van der).... 164
Keller..... 17
Kempis (Thomas a)..... 71
Kessel (Ysebrant van).... 128
Keun (S.)..... 161
Key (Willem)..... 234
Keyzer (Adriaen Jacobsz.) 151
Keyser (Thomas de).... 195
Kieboom (A.)..... 144, 153
Kievits (Jan Roelof).... 128
Kiggelaer (P.)..... 162
Kinderen (Mr. T. H. der) 198, 200
Kinsbergen (J. H. van).... 229
Kircher..... 190
Kist (Dr.)..... 208, 210
Klaverwij (Pieter)..... 64
Klerck (Jacob Adriaensz.
de)..... 156
Knibbergen (François).... 168
Knibbergen (Pieter Fransz.) 168
Knol (S.)..... 119
Knyf (Wouter)..... 146
Köchel..... 217
Kock (Pieter)..... 225
Königsfeld (Dr. G. A.)... 38
Kop (Jan)..... 112
Kopfermann (Dr.)..... 231, 232
Kramm 95, 98, 99, 104, 113, 119,
121, 166, 235
Kremser..... 186, 187
Kretzer (Maerten)..... 104
Kriek (Gerhard van)..... 99

L.

Lacroix (Paul)..... 72
 Lactantius..... 80
 Laen (Ambrosius van der) 149
 Laer (Jacob van)..... 99
 Laer (J. O. van)..... 106
 Laer (Pieter van)..... 95—106
 Laer (Roelant van)..... 106
 Lam (Marcus Christianus zum)..... 222
 Lamberti (L.)..... 58
 Landschot (Nicolaes). 196, 197
 Landtman (Thaddeus de). 84
 Langendijk (Pieter)..... 228
 Land (Prof.)..... 201, 203, 205
 Langlois (François).. 238—240
 Langue (W. de)..... 165, 170
 Lanna (von)..... 17
 Leboeuf..... 2
 Le Conte (Florentin)..... 103
 Ledeboer (J.)..... 194
 Ledeganck (A.)..... 116
 Leeftang..... 226
 Leendertsz. (David)..... 152
 Leeuw (Cornelis de)..... 188
 Leeuw (P. van)..... 152
 Leeuw (R. van der)..... 165
 Leeuwen (B. van) 146
 Leeuwen (Mr. G. van)..... 130
 Leenaerts (Ariaentge) 136, 140—142, 148, 152
 Leendertsz. (Adriaen).... 148
 Lennep (J. van) 28, 29, 31, 39, 51, 56, 130, 132, 227
 Le Roux de Lincy..... 178
 Lier (Jan van)..... 8
 Lier (Stephanus van)..... 62
 Lievensz. (Jan) 62, 63, 81
 Liliencron (R. van)..... 176
 Lin (Harmen van)..... 160
 Linde (Andries Pietersz. van der)..... 164
 Linden (van der)..... 84
 Linden van Slingeland (Johan van der)..... 122
 Lippmann..... 110
 Lippmann von Lissingen..... 58
 Lodewijk IX, Landgraaf van Hessen..... 219
 Logeman (Prof. A. D.) 176, 186, 187, 209, 220
 Lopez..... 238—240
 Lorrain (Claude)..... 100, 101
 Lorme (Anthonie de) 145, 146, 148
 Lotharingen (Karel van). 215
 Lubeck (J. H.)..... 226
 Lucretius..... 52
 Luix..... 101

Lustig (Jacob Wilhelm) 215, 225
 Luttichuysen..... 63
 Lynslager (Floris)..... 64

M.

Mabillon..... 2
 Macfarlane..... 164
 Macquet..... 47, 49
 Malo (Vincent di)..... 96
 Malvasia (Carlo Cesare).. 101
 Mander (Karel van) 107, 108, 223, 235, 236
 Mansfeld..... 172
 Maria Stuart, Prinses van Oranje 77, 197, 198
 Mariette (Pierre).... 238—240
 Marinus (Michiel)..... 149
 Marnix (Philips), Heer van St. Aldegonde..... 174—176, 222
 Marre (Jan de)..... 194
 Martsen de Jonge (Jan).. 167
 Massmann (J. F.).... 2
 Mattheson (Johann).. 224, 225
 Matthysz. (Paulus)..... 206
 Maurits, Prins van Oranje 82, 87, 89, 175, 221
 Meekeren (Job van)..... 206
 Meer (J. van der)..... 60
 Meer (Otto van der)..... 163
 Meerlaer (Bartholomeus van)..... 9
 Mendel..... 202, 220
 Mendoza..... 88
 Mensing..... 159
 Menton (Abraham)..... 166
 Menton (Agnes)..... 166
 Merica (Petrus a)..... 17
 Metter (Hendrik)..... 158
 Meulen (A. F. van der).... 167
 Meulenaer..... 170
 Meusel..... 104
 Mey (Arent Simonsz. van der)..... 157
 Mey (Simon van der)..... 157
 Meyer (Hendrick de) 146, 147, 152, 153, 169
 Meyer..... 17
 Michel (Émile)..... 238
 Miel (Jan)..... 96, 101
 Mierevelt (Geertrui van) 235, 237
 Mierevelt (Michiel Jansz.) 195, 234, 235, 237
 Miethke..... 60
 Mignard..... 122
 Miller von Aichholz (Eug.) 58, 59
 Minto (Lord)..... 198, 199
 Moes (E. W.), 59, 109, 116, 122, 236
 Moira (Earl of)..... 198

Molenaer (Jan Miense).... 111
 Moltano..... 17
 Modyn (Johan)..... 139, 149
 Monchen..... 122
 Monconys (de). 101, 104
 Moor (Jan Cornelis de).... 128
 Montégut (Ém. de)..... 81
 Mortier (Pieter)..... 36, 211
 Moutcke (Francesco)..... 105
 Mourisz. (Jacob)..... 147
 Mouthaen (Hugo)..... 162
 Mozart (Leopold)..... 216
 Mozart (Marianne)..... 216
 Mozart (Wolfgang Amadeus) 177, 216, 217, 225
 Muheim (Hieronymus).... 222
 Mulier (Pieter)..... 145, 146
 Muller (D. G.)..... 175
 Muller (Mr. S.) Fz..... 6, 165
 Muncq (de)..... 117
 Murray..... 229
 Mustelius (Vitus)..... 158
 Muyltges (A.)..... 145
 Muylwyck (Boudewyn Wilhelm van)..... 160
 Mytens (Daniel)..... 80
 Mytens (Johannes).... 80, 81

N.

Nabels (Eduard).... 138, 139, 143
 Nabels (Pieter)..... 142, 143
 Nagels (Maria Jochemsdr.) 235
 Nagler..... 17—19, 104
 Nassau (Otto van)..... 70, 71
 Nassau—Bergen (Wigbold Adriaan Graaf van)..... 64
 Nijer (Pieter de)..... 64
 Neer (Aert van der)..... 167
 Neer (Eglon Hendrik van der)..... 167
 Neer (Johannes van der).. 167
 Neranus..... 146
 Nerven (Cornelis van).... 147
 Neuville (de)..... 101
 Noort (Jan van)..... 104
 Nyenborgh (Johan van) .. 188
 Nys (J. J. de)..... 200

O.

Odekercken (Willem van) 165
 Oerschot (Arnt van)..... 8
 Oerschot (Augustyn van). 8
 Offermans (Johannes).... 115
 Oldenbarnevelt (Jan van) 83
 Oliviersz. (Frans)..... 146
 Olois (Jan)..... 145
 Oosterwyck (van)..... 223
 Opel (Julius Otto)..... 222
 Ophoven (J. v.)..... 170
 Orleans..... 146

Ossenbeeck (Jan).. 101, 104, 106
 Ostade (Isaack van)... 146, 148
 Ott (Johann)..... 205
 Oudenhoven (van)..... 14
 Outheusden (Hester van). 237
 Outhoorn (Willem van)... 195
 Outshooren (Arendt van). 62
 Overbeeck..... 146
 Ovidius..... 52, 53, 91, 92

P.

Paerslaken (J.)..... 166
 Palamedesz. (Anthonie) 145,
     146, 153
 Palawedesz. (Palamedes). 167
 Palma Vecchio..... 104
 Parmesano..... 104
 Passavant..... 14, 17
 Passeri (Giovanni Batista)
     95—101, 104—106
 Paulusz. (Adriaen)... 144, 145
 Pauwelsz. (Joost)..... 128
 Peters (Harmen)..... 128
 Peters (Jan)..... 128
 Petit (Louis D.)..... 221
 Pey (Jacob)..... 146
 Philips de Goede..... 142
 Philips de Schoone 14, 191, 192
 Philips II, Koning van Spanje. 185
 Philips (Maritge)..... 164
 Picot (Émile)..... 174, 179, 182
 Pieter (Ewout)..... 192
 Pieterse (Anthonie).. 75, 76
 Pietesson (Geertruyt)... 76
 Pieterse (Hester)..... 75, 76
 Pietersz. (Roelof)..... 147
 Piles (Roger de)..... 95, 103
 Pinchart (Alexandre).... 13
 Pindarus..... 133
 Placker (Christianus de)
     210, 212
 Plautus..... 91
 Plutarchus..... 27
 Pluymert (Jod.)..... 62
 Poel (Egbert van der). 146, 164
 Poelenburg (Cornelis van)
     63, 161, 138—240
 Pomerio (Henricus a)... 3, 4
 Poorter (Willem de)..... 146
 Poppel (Jan van)..... 8
 Popta (Jacob)..... 76
 Popta (Sara)..... 76
 Post (Johan)..... 168, 169
 Post (Pieter)..... 80
 Pot (Hendrick Gerritsz.).. 146
 Pot (Pieter)..... 64
 Pourbus..... 235
 Praetorius (Michael).... 222
 Propertius..... 2
 Pyll (E. v. d.)..... 116
 Pynappel (Fransois)..... 128

Q.

Quast (Pieter)..... 146
 Quavere (Jan de)..... 161

R.

Radecke (E.)..... 202
 Radewijns (Florens)..... 3
 Raffles (Thomas Stafford) 198
 Ravesteyn (Antony van).. 164
 Ravesteyn (Jan van)..... 165
 Reael (Laurens)..... 195
 Reinhold..... 226
 Reinier..... 3
 Reissmann (August).. 179, 231
 Rembrandt 62, 63, 146, 148,
     161, 195, 200, 238—240
 Renouvier..... 16, 17, 20—23
 Repelaer (Jhr.)..... 150
 Reyn (G. van)..... 138
 Reyniersz. (Carel)..... 195
 Reynolds (Joshua)..... 199
 Reynst (Gerard)..... 104, 195
 Reys (W. van)..... 127
 Rhenen (Joh. Guil. de).... 202
 Ridderus (Franciscus)... 220
 Riemer (Jacob de).. 76, 79, 80
 Riemsdijk (Jhr. Mr. J. C. van) 206
 Riemsdijk (Jhr. Mr. Th. van) 6
 Ringers (Vitus)..... 177
 Ripa (Caesar)..... 27, 38
 Rochus (Ingetje)..... 142
 Rochus (Lambert)..... 146, 147
 Rodenburgh (Theodorus) 41
 Roeloffs (Ghysbert Jans) 128
 Roestraten (Pieter)..... 103
 Roger (Estienne)..... 211—213
 Rogge (Dr. H. C.)..... 228
 Roome (Sara)..... 157
 Roos (Alb.)..... 117
 Rosenberg (Dr. A. dolf).... 239
 Rosinus..... 134
 Rossem (Maarten van).... 65
 Rossetler..... 111
 Rota (G.)..... 165
 Rotschild (E. von)..... 20, 24
 Rouffaer (G. P.)..... 193
 Rovere (Alida de)..... 110
 Rovere (Cornelia de)..... 110
 Rovere (Cornelis de)..... 110
 Rovere (Margarita de).... 110
 Rovere (Pieter de)..... 110
 Rovere (Pompeus de)..... 110
 Roy (Maarten de)..... 137, 139
 Roy (Salomon de)..... 202
 Royen (Dirck van)..... 149
 Rubbens (Pieter Paul). 62, 63
 Ruppe (Chr. Fr.)..... 226
 Ruisdael (Jacob van).. 59, 111
 Ruysdael (Salomon van)
     59, 146, 148

Ruysch (Rachel)..... 167
 Ruysbroec (Jan)..... 3—5
 Ruyven (Jan Hermansz.
     van)..... 237
 Ryck (Adriaen van)..... 120
 Ryckx (P.)..... 237
 Ryn (G. van)..... 222
 Rysen (Sara van)..... 146
 Rijsewijk (P. Haverkorn van)
     163, 167

S.

Sacchi (Andrea)..... 101
 Saegman (Joris)..... 158
 Saftleven (Abraham). 147, 149
 Saftleven..... 147
 Sallustius..... 92
 Saléh (Radèn)..... 194, 199
 Salomo..... 27
 Sam (Johanna)..... 157, 158
 Sam (Willem)..... 157
 Sande (Johan van de).... 220
 Sander (Pieter van)..... 147
 Sandra (Jean Wallerant). 116
 Sandrart (Joachim von) 95,
     96, 98—105
 Santvoort (Johannes).... 162
 Savery (Jacob)..... 147
 Schaeffs (Grietje Heyn-
     dricks)..... 57, 58
 Schae (Dirck)..... 220
 Schelling (Sybrand van der) 105
 Scheurleer (D. F.)..... 216, 217
 Schilpervoort (Jacob).... 165
 Schilthonwer (Geurt).... 144
 Schmidt (Dr. W.)..... 17, 59
 Schöngauer (Martin)..... 146
 Schotel (G. D. J.)... 176, 187, 189
 Schoorel (Cornelis van).. 64
 Schoute (Clara)..... 166
 Schrevelius (Theodorus)
     95, 98, 102, 106
 Schubert (Franz)..... 178
 Schuurmans (Johannes).. 64
 Scriverius (Petrus).... 62, 63
 Secrétan..... 63
 Seneca..... 27, 51, 52, 53, 91
 Seré (Ferdinand)..... 72
 Severyn (Jacob)..... 147
 Shakespeare..... 27
 Silcher (Fr.)..... 181
 Simonides (Simon)..... 84
 Singelaar (Cornelis).... 162
 Six van Chandelier..... 90
 Slabbaert (Carel)..... 196, 200
 Slingbook..... 109
 Slingelandt (van)..... 110
 Sluiter (Wilhelm)..... 182
 Slijk (W. v. d.)..... 116
 Smaragdus..... 3
 Smits (Johannes)..... 77, 215

Sneeu (E. B.)..... 208
 Snellaert (Claes)..... 107, 108
 Snellaert (Willem)..... 107
 Snyers (Lambert Willemsz.) 152
 Somarey (Hendrick van).. 128
 Someren (R. H. van)..... 176
 Sorgh (Hendrick Maertensz.)
     142, 143, 145, 149, 155
 Soutendam..... 236
 Souterius (Daniel)..... 220
 Spaen (Gerard van)..... 150
 Spaen (Joannes van)..... 228
 Spandauw (Mr. H. A.)..... 229
 Spangaert (Jan)..... 147
 Speelman (Cornelis)..... 195
 Spertsenberg (Eneken van) 108
 Spieringh (W.)..... 160
 Spieringh..... 102
 Spinoza..... 84
 Sproncx (Judith)..... 165
 Stalpart van der Wiele (J.)
     177, 188, 223
 Stapel (Claes)..... 223
 Starter (Jan)..... 132, 188
 Steelant (J. v.)..... 165
 Steen (Willem)..... 152
 Steenwijk (Hendrick van) 62
 Stella (Jacopo)..... 239
 Stellinghwerff (W. A.).... 223
 Ster (Maria van der)..... 64
 Sternberg—Manderscheid 19
 Strick (Hans)..... 139
 Stipel Anna Catharina).. 116
 Stoop (Dirck)..... 146
 Stoop (Maerten)..... 146
 Stoopendaal (B.)..... 104
 Straeten (Edm. van der).. 202
 Strate (van der)..... 160
 Stroesboerch (Jan Joris van) 128
 Stuck (Jan Ariens)..... 128
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de) 65, 233
 Suermondt..... 109
 Supplingenburg (Sophiavan)
     70, 71
 Surinx (Boudewyn)..... 128
 Surius (L.)..... 3
 Susenier (Abraham).. 108—112
 Suyderhoef (Jonas)..... 104
 Swaan..... 229
 Swaen (Willem de) 208—210, 212, 223
 Swanevelt (Herman)..... 100
 Swart (Jan)..... 62
 Symons (Gerard)..... 8
 Sypesteyn (Beatrix van).. 74
 Sysmys (Dr. Jan) III, 156, 160—171

T.

Tacitus..... 91
 Tadama (Mr. R. W.)... 65, 70, 71
 Tappert (Wilhelm)..... 177
 Tasso..... 56
 Tertullianus..... 134

Terwesten (P.).. 105, 113, 119, 121
 Tesselschade (Maria).. 55, 130
 Teunemans (Abraham).... 155
 Texel (Joris van)..... 116
 Teylingen (Jan van)... 112, 113
 Theodotus (Salomon). 178, 223
 Thiel (Robbert van)..... 116
 Thooft (Aelbrecht)..... 139
 Thulden (Theodoor van) . 167
 Thymans (Magdalena) 168, 169
 Thysius (Johannes) 181, 201—206
 Thijssen (Timmerman) . . 198
 Tiele (P. A.)..... 201
 Tiffin..... 23
 Tilly..... 222
 Tintoretto..... 104
 Titiaan..... 104, 238, 239
 Tixerandet (F.)..... 166
 Tollens..... 229
 Tombe (A. A. des)..... 116, 122
 Tongeren (Jan van)..... 105
 Tongerloo (Joh.)..... 79
 Toorenenbergen (Prof. J. J.
     van)..... 174, 222
 Trigland..... 113
 Tromp (Cornelis)..... 80, 81
 Troyel (Abraham)..... 79
 Tuinman (Carolus) 212, 223, 224
 Tyssen (Gysbert)..... 8
 Tyt (Jan Woutersz. vander) 153

U.

Uffenbach..... 105
 Ulft (Jacob van der)..... 160
 Unger (J. H. W.) 27, 29, 31, 38,
     39, 163, 206, 227
 Unger (W.)..... 60, 61
 Urbanus VIII, Paus..... 97, 99
 Uytenbrouck..... 170

V.

Vaillant (Bernard)..... 166
 Vaillant (Catharina)..... 166
 Vaillant (Jean)..... 166
 Vaillant (Magdalena)..... 166
 Vaillant (Wallerant)..... 166
 Valckert (Werner van) 233, 234
 Valentijn (François). 194—196
 Valerius (Pierius)..... 39
 Valerius (Adrianus) 181,
     186—190, 202, 208—210, 212, 218, 220
 Vallet (Nicolas)..... 202
 Veen (Balthasar van der) 57—61
 Veen (Jan Jansz. van)..... 192
 Veer (Isaak van der)..... 64
 Velde (Abraham van der). 162
 Velden (van de)..... 81
 Venant (François)..... 160
 Venne (Adriaen van de)
     146—148, 167, 201
 Venne (Pieter van de) . . 167
 Verbius (Arnold)..... 113, 114

Verboom (Abraham)..... 163
 Verboom (Willem)..... 158, 159
 Verbuys (Arnoldus).. 113—122
 Verbuys (Johannes) . 113, 119
 Verbuys (Matthys)..... 114
 Verbuys (Theodora Maria) 119
 Verelst (Herman)..... 167
 Verelst (Pieter)..... 167
 Verelst (Simon)..... 167
 Verendaal (Nicolaes)..... 160
 Vergouwen (Juffr.)..... 163
 Verhaert (Dirck)..... 147
 Verhagen (Jacob)..... 168
 Verhagen (Joris)..... 168—170
 Verhagen..... 146
 Verheiden (Jacobus)..... 175
 Verloo (N.)..... 149
 Vermeer (Johannes)..... 163
 Vermeulen (Jan Teunisz.)
     145, 146

Vermeulen..... 167
 Vermey (Arent Simonsz.) 148, 149
 Vermolen (Jan Pietersz.) . 145
 Vermolen (Pieter)..... 146
 Verschoor (J. N.)..... 234
 Verschoten (Floris)..... 146
 Verschuer (Jan Pietersz.)
     145, 146

Verschuer (Lieve)..... 163
 Verveer (Ary Huyberts) . 115
 Vervliet (Jean)..... 183
 Verwilt (Adriaen Fransz.)
     137, 141

Vewilt (François) 161—163, 169
 Veth (G. H.)..... 167
 Veth (P. J.)..... 193, 194
 Vianen (Paulus van)..... 132
 Vichter (Johande)..... 154
 Victors (Giacomo)..... 160
 Victors (Johannes)..... 160
 Vignon (Claude)..... 239, 240
 Villeers (Jacob)..... 146, 148
 Villeers (Jasper)..... 160, 161
 Vinck (Jan Hermansz.) . . 146
 Vinck (J.)..... 162
 Virgilius..... 27, 53—56
 Viruly (Willem Willemsz.)
     137, 162, 163

Visscher (Anna Roemers) 130
 Visscher (Cornelis)..... 104
 Visscher (Roemer)..... 202
 Visser (Nicolaas)..... 64
 Vlack (Adriaen)..... 77, 78
 Vleuten (Abraham Ger-
     ritsz. van)..... 138
 Vlieger (Simonde) 145, 147, 151
 Vliet (C.)..... 168
 Vliet (Jan van)..... 146
 Vloet (E. v. d.)..... 171
 Vloten (Dr. Dr. Jan van) 132,
     176, 220
 Vogel (A.)..... 143

Vogel (N. A.) . . 140, 143, 144, 151
 Volder (Joost den) 146
 Volders (Jacob) 116
 Vollenhove (Joanes van)
     77, 84, 93, 130, 133, 134
 Volmarn (Cryn Hendricksz.) . . 132—152, 155—157
 Volmarn (Hendrick Crynsz.) . . . . . 136—144
 Volmarn (Ingetje Crynsdr.) 149, 158
 Volmarn (Jacob Crynsz.) 149, 155
 Volmarn (Jan Crynsz.) . . . . . 149, 150, 155—159
 Volmarn (Leendert Hendricksz.) 140-142, 149, 151-155, 157
 Volmarn (Pieter van) 136
 Volmarn (Pieter Crynsz.) . . . . . 146, 149, 154—158
 Volmarn (Sara Johansdr.) 158
 Volmarn (Tryntge Pietersdr.) 155
 Volmarn (Willem Johansz.) 158
 Vondel 26—56, 83, 129-135, 195, 221
 Voogelesang (Jacob) 64
 Vorst (Sulpitius van) . . 11, 12
 Vos (Jan) 131
 Vos (Dr. Nicolaas van Wijk de) 64
 Vos (Roelof) 57
 Vosmaer (Mr. Carel) 164
 Vosmaer (Claes) 164
 Vosmaer (Daniel) 164
 Vosmaer (Jacob) 164
 Vossius (Gerardus Johannes) 48
 Vouet (Simon) 167
 Vreese (Dr. W. L. de) 4
 Vries (R. van) 61
 Vroloot (Augustyn) . . 152, 153
 Vroloot (Moses) 137, 147
 Vroloot (Pieter) 147
 Vromans (Abraham Pietersz.) 171
 Vromans (Adriana) 171
 Vromans (Anna) 171
 Vromans (Jacob Pietersz.) 170

Vromans (Pieter Jansz.) . . 171
 Vromans (Pieter Pietersz.) . . 146, 147, 170, 171
 Vrugt 229
 Vucht (Gerrit van) . . 146, 147

W.

Wagenaar (Jan) 221
 Wall (F. van de) 194
 Wander (Piero) 96
 Wapper 141
 Warlop (Beltremer) 166
 Wassenaar (Nicolaes a.) . . 220
 Waterloo (Antoni) 166
 Wattenbach (W.) 3
 Wayer (Jacob) 146
 Weckerlin 179
 Weert (Cornelis de) 64
 Weigel (R.) 17
 Welinkshoven (Alexander van) 99
 Weller (E.) 179, 180, 222
 Werff (Pieter Adriaensz. vander) 86
 Westerbaen (Jacob) 90
 Wet (de) 170
 Weyerman (Jacob Campo) . . 103, 114, 117, 118, 120, 121
 Wierix (J. H.) 234
 Willaerts (Abraham) 167
 Willem I, Prins van Oranje 82, 173—176, 221, 222
 Willem II, Prins van Oranje 82, 227
 Willem III, Prins van Oranje 77, 81, 82, 89, 114, 130, 197, 224
 Willem IV, Prins van Oranje 215, 224
 Willem V, Prins van Oranje 221, 228
 Willem I, Koning der Nederlanden 221
 Willem II, Koning der Nederlanden 226
 Willem Frederik, Graaf van Nassau 82, 83
 Willems (J. F.) 175, 188, 208
 Willems (Maria) 153
 Willemsz. (Dirck) 148
 Willemsz. (Lambert) 146
 Willigen (Dr. van der) 58, 103, 106, 115

Willink (H. D. Tjeenk) . . 40
 Willshire 20, 22, 23
 Wilms 226
 Wilson 17
 Winkel (Dr. J. te) . 28, 30, 51, 52
 Winkler (Gottfried) 17, 22, 121
 Winkler (Johan) 223
 Winterfeld (C. von) 181
 Wiselius 229
 With (Witte Cornelisz. de) 158
 Withuys (C. G.) 227
 Witsenhuysen (Jan van) . 164
 Witt (Cornelis de) . . . 86, 87
 Witt (Jan de) 74, 84, 86, 87
 Witt (Maria de) 87
 Wolff (Reinier van der) . 100
 Wolfegg 19
 Wolff (Willem de) 158
 Woodburn 17
 Worp (Dr. J. A.) 52
 Woutersz. (Adriaen) 186
 Woutersz. (Egbert) 148
 Wouters (Jan) 147, 148
 Woutersz. (Ysbrant) 192
 Wouwerman (Philips) . . . 103
 Wouwerman 63
 Wttenbrouck (Moses van) . . 239, 240
 Wttenbogaert (Johannes) 175
 Wyck (Thomas) 101, 145
 Wijlacker (Hendrik) 64
 Wynantsz. (Jan) 192
 Wyngaerts (Agnes) 166
 Wymalen (Dr. Th. Ch. L.) . 72
 Wyntrack 146
 Wyse (J. de) 166
 Wyten (Arnoldus) 13

X.

Xerxes 1

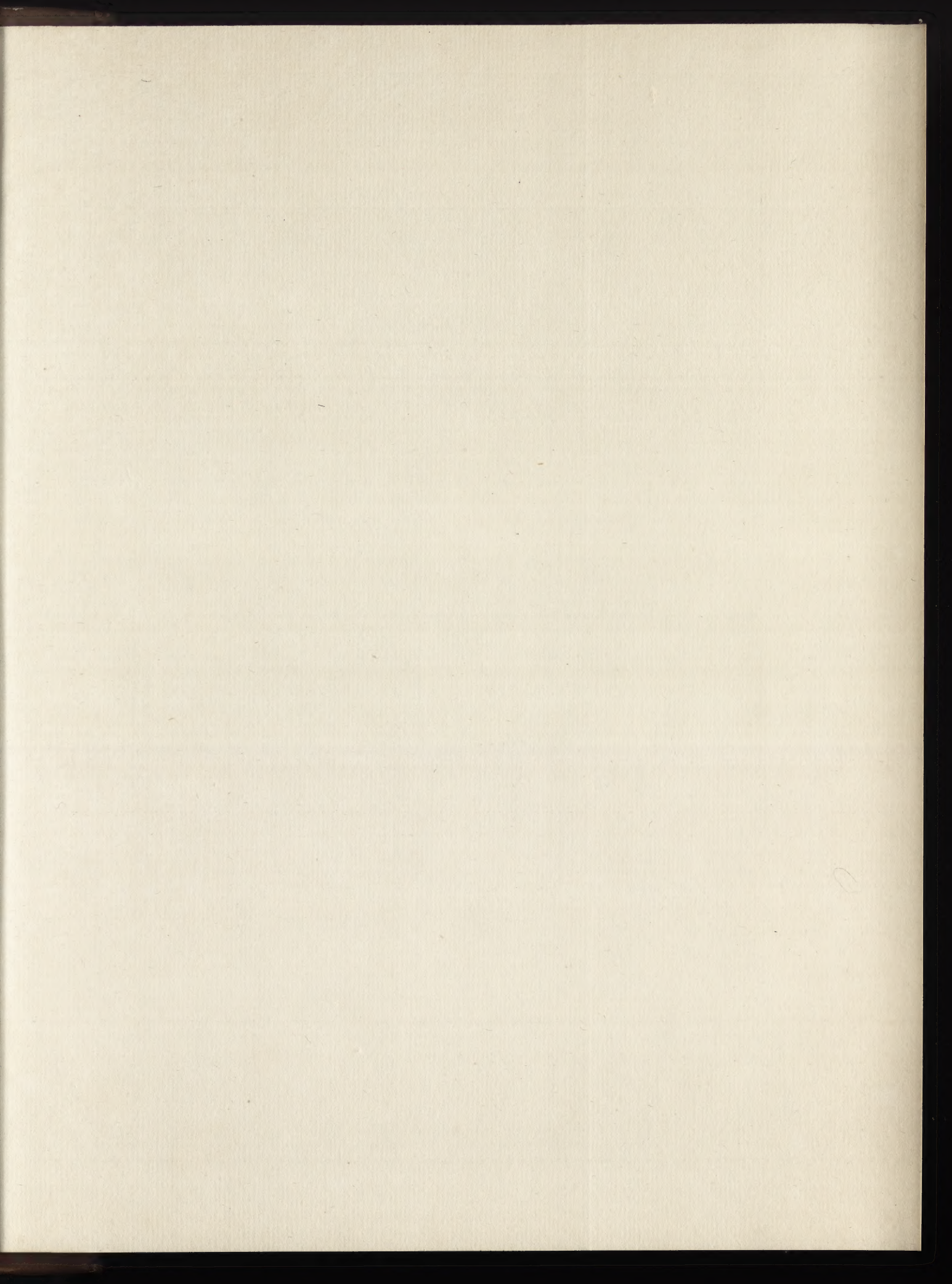
Y.

Yperen (Karel van) 107

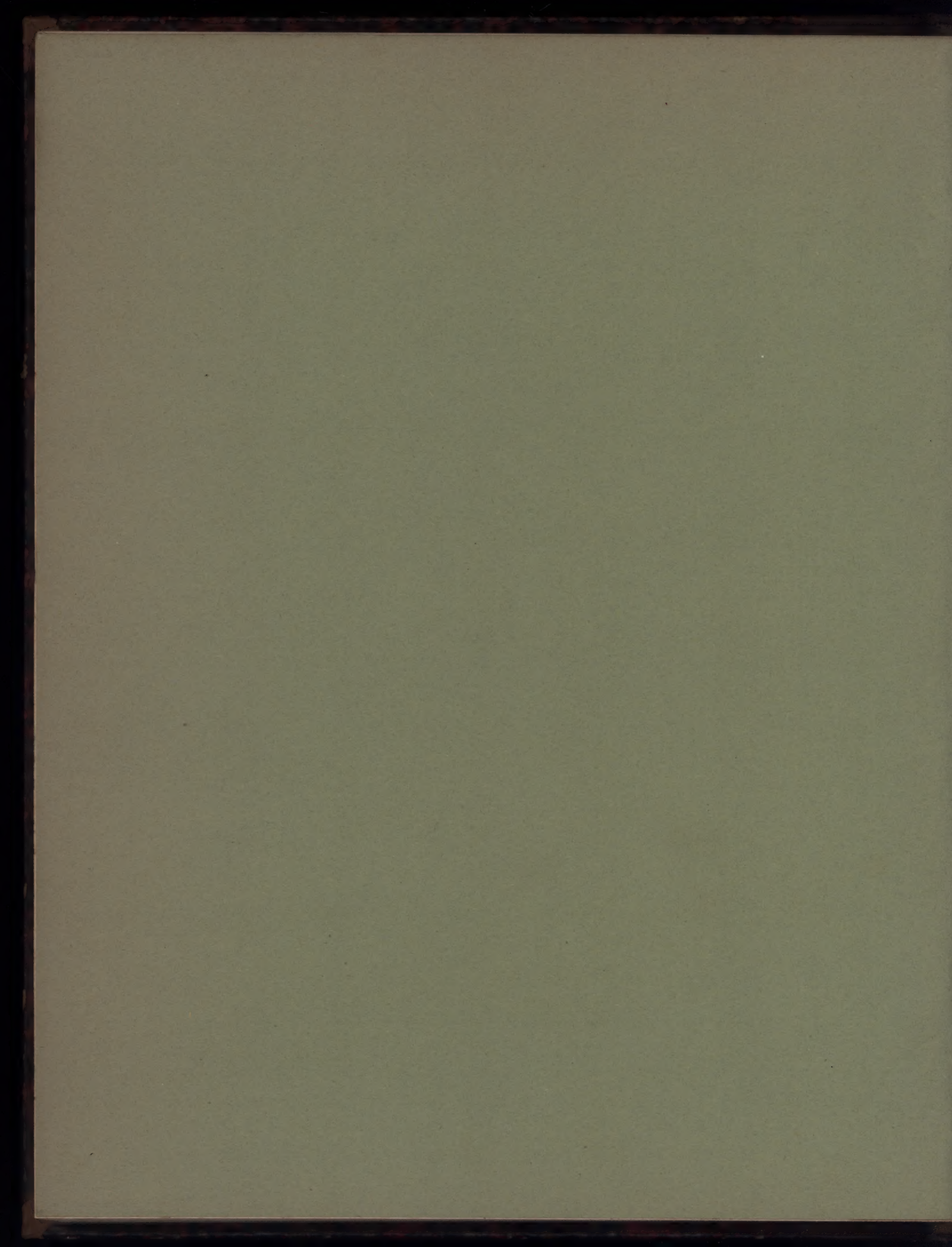
Z.

Zutphen (Otto, Graaf van) 70, 71
 Zuylen (R. A. van) 9

GETTY CENTER LIBRARY

3 3125 00610 8126

